

The Department of Public Instruction, Bombay.

BERQUIN'S
CHILDREN'S FRIEND

TRANSLATED INTO GUJARATI.

REVISED BY
THE GUJARATI TRANSLATOR, E. D.
VOL. I.

FIFTH EDITION.

5,000 COPIES.

*Registered for Copyright under the Government of India's
Act XXV. of 1867.*

Bombay:
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1889.

[All rights reserved.]

Price Seven Annas.

BOMBAY

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

૩૭૦૪

મુંબઈ ઈલાકાતું સરકારી કેળવણીખાતું.

ગૂજરાતી બાળમિત્ર

ભાગ - ૧.

કેળવણીખાતાંના ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર

તપાશી સુધાયું.

આવૃત્તિ નવમી.

૧૯૦૦ પ્રાંત.

આ પુસ્તકની માલિકી સન ૧૮૬૭ ના આ મા આક્ટપ્રમાણે
નાંધિયા છે.

મુંબઈ :

ગવર્નમેંટ સેટ્રલ પ્રિંટરિયો.

ઈસવી સન ૧૮૮૯.

આ પુસ્તકસંબંધી સર્વે અધિકાર સરકારે સ્વાધીન રાખેલાછે.

કીમત સાત આના.

મુખ્યર્થમાં

એજ્યુકેશન સોસાયટીના છાપખાનામાં છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

જે આલોકો શિક્ષાદ્વય ગ્રંથાવિષયે સારો પરિશ્રમ કરે છે તેમને
યદ્યપિ ખીજ્ઞ ગ્રંથકર્તાઓના જેવો કીર્તિને લાભ થતો નથી,
તથાપિ વાસ્તવિક કાવ્યયજ્ઞી જ્ઞેતાં એવું જણાય છે કે એવા
કાવ્યજ્ઞાના ગ્રંથ માટેમાટે અધિક ઉપયોગી અને અધિક ઉપ-
કારક છે. નાનાં આલોકોમાં મર્યાદા તથા સદૃશ્ય આણવા તેમજ
દુર્માર્ગયજ્ઞી સંરક્ષણ, તેમને જ્ઞાનનું આપવું, આપવું, અને તેમની
શ્રદ્ધિ વિચારક્ષમ કરેલી, એ વિષે ઉદ્યોગ કરવો મહાન પંડિતોને
પણ યોગ્ય છે. અવ્યવસ્થિત જે છાકરાંની પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ,
તેમનું રમવું, રીસાવું, તેમના હર્ષવિપાદ જ્ઞેતૃની તે અજ્ઞાન
આપણે મનમાં આણવા યોગ્ય નથી એમ કોણ જાણે તેમની
લોકહિતઉપર દૃષ્ટિ છે, જે દીર્ઘ દૃષ્ટિના સ્વરૂપ છે એક મનુ-
ષ્યનાં સત્કર્મ દુષ્કર્મથી સઘળી સૃષ્ટિનો કેરકાર થઈ જાય છે : તે
છાકરાને વિષે પણ સદૃશ્ય દુર્ગુણ જ્ઞેતૃને, તેમના વિચારવિષે
અનાસ્થા કરતા નથી. જ્ઞેનારા હતા તેમણે સિદ્ધદર આદરણ
આલોક હતા, તેવારેજ તેની શ્રદ્ધિમાં આપકતા જ્ઞેતૃ. આગળ
તેણે સર્વ પ્રાણીનાં રાજ્યો ઊલટ પાલટ કર્યાં, શરીર તો સર્વનાં
તેટલાંજ, પણ તે માણેલા રહેનારની યોગ્યતા ભિન્ન ભિન્ન છે, તે
ધણું કરીને નાનપણથી સારી માઠી શિક્ષાપ્રમાણે પરિણામને
પામે છે ; માટે મનુષ્યનું બાવી સ્વરૂપ ઉત્તમ શિક્ષા ઉપર છે.
એમાટે જે માણસ આલોકોને શિક્ષાવિષયે પાતાના શુણ્ણો
ઉપયોગ કરે છે, તેનો પરિશ્રમ કેટલો સ્વૈચ્છિક કહેવો !

આ ગ્રંથકર્તાએ જે વાતો મનમાં આણીને ગ્રંથ કર્યો છે ; એક
તો આલોકોનું રંજન ; ખીજું તેમને સદૃશ્ય સહજ લાગે. પ્રતિ
વાર્તામાં સદાચરણ સુજનતા એઓની પ્રશંસા છે ; એમાં
માઠી માઠી અઘટિત ઘટનાની વાર્તા કહી નથી ; જે આલોકોને
નિત્ય પરિચયમાહેની તેજ કહી છે. તેમને જે સદૃશ્ય લાગવામાટે

પ્રસ્તાવના.

છે તે તેમના સામર્થ્યની બહાર નથી ; વાર્તા કહીછે તે નનાં જેવાં બાલકોની, તેમનીસાથે રમનારાઓની, તેમનાં માબાપોની, તેમનાં બહેનભાંડુની ; આકર, જેનીસાથે તેમને નિત્ય પ્રસંગ હોયછે તેની : અને પશુ, જેમના નિત્ય જોવામાં-હેલાં તેઓની, ભાપા પણ બાલબોધ યોગ્ય છે. હર્ષવિષાદનાં જે જે કારણો દેખાડ્યાંછે તેમણે જે તેમનાં મનમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાયછે તે સ્પષ્ટ કર્યાંછે ; તેમના અન્યાયના જે ખોટા વૃત્તિભાવ તેજ તેમની બુદ્ધિમાં આણીને તેમનાં પારિપત્ય કરીને સ્વચ્છવ્યાંછે : અને સદાચર્યથી જે મનને સમાધાન ઉત્પન્ન થાયછે, તેજ તેમના સત્કર્મનું ફળ કહ્યુંછે. એમાં જે જે કહ્યુંછે તેણે કરીને, તેમણે સદાચરણ એ સર્વ સુખોનું સાધન, માટે તે ઉપર પ્રીતિ કરવી ; દુરાચરણ એ સર્વ દુઃખોનું અને પશ્ચાત્તાપનું ઉત્પત્તિસ્થાન માટે તે વર્જવું.

આ ગ્રંથ છોકરાઓને એ બેઉને પણ ઉપયોગી છે : અને એ બેઉને ઉપયોગી પડવા માટે બેઉના પ્રસંગ એકત્ર આણીને વાર્તા જોડીછે. પ્રતિ વાર્તામાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાર દેખાડ્યાંછે : અનેક સદ્ગુણ દુર્ગુણની પ્રશંસા, અથવા નિંદા, વાર્તાના પ્રસંગે આણીછે. ધણીએક વાર્તાના બાલકોને વિષે અનુભવ પણ લઈ જોયાંછે. કંઈ કંઈ નાટક પણ ચોખ્યાંછે, તેણે કરીને તેમને હાવભાવયુક્ત નિઃશંકપણેથી ચાર જાણમાં બોલતાં આવડે. લજ્જાએ મોં મરડેછે તે મરડવું નહિ. પાત્રમાં માબાપોને પણ મિશ્રિત કર્યાંછે, તેણે કરીને બાલકોના આનંદ ભોગવવાને તેમને પણ છૂટ આપીછે.

આ ગ્રંથ બાલકોને બહુબોધી તેમને નાનપણથી જ અનાયાસે બોલવાનો અભ્યાસ થશે, તેમનો શબ્દસંગ્રહ વધશે, તેમને અનેક વ્યવહાર, અનેક રીતિ, નીતિ સમજશે, બુદ્ધિ સદસદ્ધિ ચારક્ષમ થશે, તેમનું હૃદય કોમલ થશે, માતાપિતાનેવિષે તેમનો પ્રેમ વધશે, બહેનભાંડુને વિષે તેમની પ્રીતિ વધશે; ધર્મચરનેવિષે બહુત વધશે, આગળ મોટ મોટી વિદ્યા શીખવાને સુગમ થશે. પ્રાયશઃ

તેમને હાથે જે ગ્રંથ લાગેછે તે તેમની બુદ્ધિમાં ભરાવાને અવધડ છે. એ ગ્રંથયત્રી, જેવો ઉપદેશ મનમાં ભરાશે, તેમ અન્ય ગ્રંથયત્રી થનાર નહિ; તે સમજણને ઊંડા, અભિરચિને રક્ષા ઉપદેશને તીક્ષ્ણ, બાલકોના ચિત્તમાં વાંચવાવિષે તેવી પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર નહિ. આ ગ્રંથમાં તેમ નથી; અહિં તેમની ભાષા, તેમની રમત, તેમના ઉદ્યોગ, તેમના અપેક્ષિતા કહાંછે, માટે તેમને વાંચતાં વાંચતાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈને ઊલટું તેમને ન સમજતાં સહજ સારા ગુણ આવે, માટે એને બાળમિત્ર નામ યોગ્ય છે.

આ ગ્રંથનો કર્તા બર્કિવન કરીને કોઈ મહાવિદ્વાન ફ્રાન્સ દેશમાં થઈ ગયો. જેના ઉપકાર સર્વ વિલાયતમાં સંભારેછે; એની વાણીએ આગ્રામિત જે રસ કહ્યો તે ઊભો રહેછે; એનું વર્ણન યથાતથ, બાલશત્રુચેત્રી માનસિક વિકાર, રચિવચિત્ર, ઇત્યાદિક ધર્મનું યથાસ્થિત સ્વરૂપ વર્ણનવિષે જે પ્રસન્નનીય; જેનો લેખ અચંતનને ચેતના આણેછે; કૃષ્ણ વિષય જેણે આદ્યો તે શ્રવણયોગ્ય થાયછે.

આ બાળમિત્ર ગ્રંથ પૂર્વે કેસ બાષામાં હોતો, તેમાંહેથી ઇંગ્રેજીમાં આબ્યા, તેમાંહેથી મરાઠીમાં થયો અને તે ઉપરથી ગૂજરાતીમાં કર્યોછે. કેસ તથા ઇંગ્રેજી ભાષા એનો વિચાર કરતાં જે ભાષા આજ સેકેડો વર્ષ થયાં સુધરતી આવીછે, જેમાં સર્વ વિષયો ઉપર ગ્રંથ છે, જેમાં સર્વ મનમાંહેલા અભિપ્રાય શબ્દ કરીને બોલાય, એટલા શબ્દ છે, જે મોટમોટા બુદ્ધિવાનોને પરિચિત છે, તે એવી ભાષામાં જે રસ થયોછે, જે રસ મરાઠી ભાષામાં પણ થવો કઠિણ, તે ગૂજરાતી ભાષામાં તે કેમજ થશે? જે ભાષામાં આજદિવસ સ્ત્રી વ્યાકરણ, કોશ, કોષ એ કર્યોજ નથી, જેમાં વિદ્વાન લોકનું ચિત્ત રમ્યુંજ નથી, જેમાં શબ્દસંગ્રહ થોડો, જેની બોલવાની શૈલી પ્રૌઢ નથી, એ ઉપર વળી આ ભાષાંતર પણ યથામતિ છે; માટે સર્વે કૃપા કરીને એમાંહેના દોષ સામું લક્ષ ન દેતાં ગુણ માત્ર લેઈને મારી સેવા સ્વીકારવી એ મારી પ્રાર્થના.

અનુક્રમણિકા.

નાનો ભાઈ.....	૧૦	તરવાર.....	૧૦૮
વર્ષના ત્રણ મુખ્ય કાળ...	૭	વહાલી અને મીઠા.....	૧૨૩
લક્ષ્મણ.....	૧૦	ઘેટાનું બચ્ચુ.....	૧૨૬
જમની.....	૧૪	દ્રાક્ષાનું થડિયું.....	૧૨૮
નાનો સારંગીવાજો.....	૧૫	શેણીત.....	૧૩૦
મેના.....	૪૧	બાપાની સમજ.....	૧૩૬
છોકરાં જે સ્વતંત્ર થવાને.....		ઘરડો ભીખારી.....	૧૬૫
હચ્છેછે.....	૪૬	સમાગમસુખ.....	૧૬૮
કાંટાનાં ઝાડ.....	૫૩	મોટાનું મન.....	૧૬૯
દેવજી.....	૫૬	જૂનો ચાકર.....	૧૯૫
દાણા વીણનારી છોકરી.....	૫૯	પુરુષોત્તમ અને ડાહી...	૨૦૩
ગંગા અને જમના.....	૮૧	હડી છોકરી.....	૨૦૪
નાનો જયુ.....	૯૨	આશાભંગ.....	૨૦૭
કડી ચીંટો તથા મજૂર.....	૧૦૫	અંતિક.....	૨૦૮

બાળમિત્ર.

નાનો ભાઈ.

વણી એ નામે એક છાકરી હતી, તે એક દિવસે માટે પત્રો-
દીએ ગઈ. તેના મનમાં હતું જે વાડીમાં જમને ફૂલ વીણું,
અને મારી મા સૂતાં છે તે જાગે નહિ એટલામાં એને તેનો હાર
કરીને આપું. તે માટે, છોડી મેડા ઉપરથી હેઠળ આવવાને તૈયાર
થઈ, એટલામાં તેનો બાપ ગોવિંદ નામે હતો, તે તેની ઓરડી-
માં આવ્યો; અને છોડીને કેડે બેસાડીને, હસ્તે હસ્તે બોલે છે
“બેટા, તું મારી સાથે ઉતાવળી નહીં, હું તને કાંઈ દેખાડું, તે
જોઈને તને ઘણું આનંદ થશે.” વણીએ માટે હર્ષ કરીને પૂછ્યું
“બાપા, તે શું છે મને કહેશો?”

બાપ કહે છે “છોડી, પરમેશ્વરે તને ગઈ રાતે નાનો ભાઈ
આપ્યો છે.” તે બોલી “નાનો ભાઈ! ક્યાં છે તે મને જોવા દે;
મને તેની પાસે ઉતાવળી તેડી જાઓ.” પછી બાપે તેને તેની
માએ જ્યાં જણ્યું હતું, તે ઓરડીનાં કમાડ ઓઢાડીને માંહે
લીધી; ત્યાં ખાટલા આગળ એક પરાઈ ખાચડી હતી તેને વ-
ણીએ પહેલાં કોઈ દહોડા ઘરમાં દીડી નહતી; તે તે અવતરેલા
છોકરાને બજોતિયામાં વીંટતી હતી તે જોઈને વણીએ બાપને
નાના પ્રકારના પ્રશ્ન કર્યા, તેના ઉત્તર દેઈને બાપે જણ્યું જે, મેં
એના કોડ પૂરા કર્યા. તે વખત તે ફરીને બાપને પૂછવા
લાગી—“બાપા, આ ડોશી કોણ છે? જુઓ, તે કેવી મારા
નાના ભાઈને બાંધે છે! તેને એ દુઃખવરો એમ તમને ખીક
ભાગતી નથી, બાપા?”

ગોવિંદ.—તું ખીરા નહિ, છોડી, આ ડોશી બલી છે; એને મેં
‘છોકરાનું જાતન કરવા માટે બોલાવી છે.

વેણી.—હા બાપા, આ છોકરો મારી માનો, તે એણીએ
હજી જોયો છે કે નહિ ?

ગંગાબાઈ.—(આટલાનો પડદો ખસેડીને બોલે છે) હા, છોડી,
મેં એને જોયો છે; મને કહે વાર, એને જોધને તને હર્ષ થયો
કે નહિ ?

વેણી.—હા, મા, મને ઘણું હર્ષ થયો; તે નને નાગો સારો
સોબતી રમવાને આપ્યો; એનું પો જીવ્યો કેવું સારું છે !
એને રાતુંજ જેવું કોઈ કહેશે. ક્યાંથી દોડતો આવ્યો છે ?
બાપા, હું એની સંઘાતે રમું ?

ગોવિંદ.—તે કેમ થાય બાપા ? એનાથી બાપા રહેવાનું નથી ;
તું જો, એના પગ કેવા કુમળા છે !

વેણી.—ઓ : હા ! પગ કુમળા છે ખરા; હવે હું સમજી, એને
મારી સાથે દોડવામાં હજી ઘણા દહાડા જોઈએ.

ગોવિંદ.—તે સઘળું થવાની વેળાએ થશે; પહેલાં તો હીંડવું
શીખરો, પછી તમે બે જણાં વાડીમાં ફૂદરો એ રમરો.

વેણી.—ખરૂંજ શું ? અરે બાપુડા, હું તને કાંઈ આપું, એટલે
તું મારા ઉપર હેત કરીશ. આ મારી પાસે ચિત્ર છે તે લે,
તારે રમવાને. એ શું બાપા ? આ લુચ્ચો લેતો નથી. એણે
મૂઠીઓ વાળી રાખી છે.

ગોવિંદ.—હાથ કેમ ઊઘાડીએ, તે એને હજી ખબર નથી ; તે
સમજવાને કાંઈ મહિના જોઈએ.

વેણી.—એમ છે ? અરે મારા બાપુડા. હું તને મારાં સઘળાં રમ-
કડાં આપીશ. કહે હવે તું ખુશી થયો ? મને જવાબ દે. બાપા,
એ હસે છે. મને વેણી કહે, વેણી ; કેમ તું બોલતો નથી ?

ગોવિંદ.—એને બોલવાને હજી બે વર્ષ નેધરમે. હવે વેણી,
તું કચ કરીને તારી માને અકળાવીરા હો.

વેણી.—જીઓ બાપા, એણે મેંનો ચહેરો ફેરવ્યો, અને એ
રમેછે ; મને એવું લાગેછે કે એને ભૂખ લાગેછે. અરે
મારા લાડકા, તું છાનો રહે, તું છાનો રહે, હું તિર માટે કાંઈ
સાંઈ સાંઈ ખાવાનું આણું.

ગોવિંદ.—મારી બેટી, એને ખવાડવાની ખટખટમાં તું પડીશ
નહિ ; હજી એને દાંત આવ્યા નથી ; તે એ કેમ ખારો ?

વેણી.—એનાથી ખવાતું નથી ત્યારે એ જીવરો કેમ ? એ શું
ભૂખે મરે ?

ગંગાબાઈ.—ના, ટીકરી, એને માટે પરમ્પૂરે મારી ધાધ-
ઓમાં દૂધ કુંદે. એ હમણાં તો અરાંત છે, પણ કાંઈ
દિવસ ગયા પંછી તું જોજે એ બુંદ ઉપર કેવો લાટવા માંડે !

વેણી.—તે હું કિયે દહાડે જોઈશ ? પણ મા, જો તું, એનું ડાકું
કેવું સાંઈ દેખાયછે ! એને હાથ અડાડવાને એને ખીક લાગેછે.

ગોવિંદ.—તું હાથ અડાડ, પણ હજવે અડાડ હો.

વેણી.—વાર વાર, ઘણોજ હજવે અડાડું. ઓઃ ઓઃ ! કેવો
કુમળો છે ! જોવા રેનો ગાળો.

ગોવિંદ.—છોડી, નાનાં છોકરાંની ડોક એવીજ હોયછે.

વેણી.—બાપા, જો એ પડી જાય, તો ડાકું બાગીને કડકે કડકા
થઈ જાય, નહિ વાર ?

ગંગાબાઈ.—એમાં રી ભાંતિ ! પણ અમે એને જાળવીને
ગ્રાંથીશું, એટલે એ પડનારો નહિ.

ગોવિંદ.—છોડી, પાંચ વર્ષ પહેલાં તું એવીજ નાની હતી તેની
તને ખબર છે ?

વેણી.—એના જેવી નાની ! નહિ હો, બાપા. તમે મારી મશ્કરી કરોછો.

ગોવિંદ.—મશ્કરી નહિ, બેટી, હું ખરેખર કહું છું.

વેણી.—તે મને સાંભરતું નથી.

ગોવિંદ.—હા ખરેખર, આ હિંડોળો મેં બારણે ક્યારે બાંધ્યોછે તેની તને ખબર છે ?

વેણી.—ક્યારે ? તે જોયા છે તેવાને તેવાજ છે.

ગોવિંદ.—તેવાને તેવાજ કેમ હોય ! જ્યારે તું આ નાના છોકરા જેવડી હતી ત્યારનો આ હિંડોળો બાંધ્યોછે.

વેણી.—ખરેખર શું ? પણ કેમ ત્યારે તે મને સાંભરતું નથી ?

ગોવિંદ.—નાનાં છોકરાં હોયછે તેની પાસે શું હતું, તે કાંઈ સમજતાં નથી. આ તારો નાનો બાઈ તારા જેવડો થાય, ત્યારે તું એને આજની વાત પૂછજે જે “હું તને તે દહાડે નામ દેતાં રીખવતી હતી તે તને સાંભરેછે ?” પછી તને ખબર પડશે કે તેને સાંભરેછે કે જાહિ.

વેણી.—શું હું પણ માને આમજ ધાવતી હતી ?

ગોવિંદ.—હા, એમાં સંદેહ શો ? તારે માટે રી રી મહેનત પડીછે, છોડી ! તું એવી નખજી હતી, જે તારાથી કાંઈ ખવાતું ન હોતું. અમે ઘડીએ ઘડીએ ચિંતા કરતાં જે તું હમણા સરીશ. તારી મા કહેતી “અરે મારી બાપુડી, તારો જીવ ચૂંથારો.” એમ કહીને તેણીએ તને ઘણે અમે કરીને ધાધમોનું દૂધ પીતાં, રીખવ્યું.

વેણી.—અરે મારી મા, ત્યારે મને પહેલું ખાતાં તેજ રીખવ્યું, નહિ વાર ?

ગોવિંદ.—હા બેટા, તારી માએ તને ધાવતાં રીખવ્યું, ત્યારે તું રારીરે પુષ્ટ થઈ. એવી મહેનત તેણીએ તારે માટે એ વર્ષ-

સૂઝી રત દહાડો કરી. કોઈ વખત થાક લાગ્યાથી તારી માને લગારેક ઊંધ આવે, એટલામાં તું રોઈને તેને જગાડે. પછી તે ગભરાતી ઊઠીને તારા ઘોડીઆ આગળ આવે, “વેણી, વેણી, ખેટા, છાની રહે, તને ભૂખ લાગી હશે, મારી દીકરી,” એમ કહીને પછી તને ધાઈ આગળ ધરે.

વેણી.—અને બાપા, માં આ ગળું એના જીના સરખું ત્યારે કુમળું હતું ?

ગોવિંદ.—ખરૂં, એવુંજ હતું.

વેણી.—શું ! આ માં ગળું ! જે આજ આટલું કઠણ છે તે !
ઓઃ હો ! તેવું હોજ તો ક્યારનું એ ભાગી ગયું હોત.

ગોવિંદ.—તે ખરું, પણ અમે તને ઘણી સંભાળીએ. કેટલાક દહાડા સૂઝી તારી માએ સઘળાં સુખ એકઠારે નાંખી દીધાં હતાં, અને તું આંખો આગળથી વેગળી પડે માટે કંઈ જવું મૂકી દીધું. જ્યારે જ્યારે તેને કામ માટે તને મૂકાને જવું પડે ત્યારે તે તારી ઘણી ચિંતા કરે, અને દાઢને સોંપીને તેને કહે, “રજિયાત્ય, હું એને તમારે સ્વામીન કઈંછું ; તમે પેટના છોકરાની પેઠે એને જાળવજો હો.” અને તને સારીપેઠે સંભાળે, માટે તારી મા તેને વારે વારે કાંઈ ઇનામ આપે.

વેણી.—અરે મારી ભલી મા ! પણ બાપા, મને દોડતાં આવડતું ન હોતું એવી હું ક્યારે હતી ? જે હું આજ અર્ધ ગાઉ દોડ કહેતાંમાં દોડું ; જુઓ, હું તણ ચાર ફલંગોમાં ચારડીને પેલીમર જાઉં ; એ શું મને કોઈએ શીખવ્યું છે ?

ગોવિંદ.—તારી માએ અને મેં તને શીખવ્યું છે. તું પડી જાય તો તને વાગે નહિ, માટે અમે મુખમલની ટોપી કરીને તને માથે ધાલતાં ; પછી નરમ દોરી ઝલાવીને હીંડડિયે. કોઈ વખત અમે બાગમાં સામાસામી ખેરિયે ; તને વચ્ચે

એકલી કાંઈ ઝાલ્યાવિના ઊભી કરીને “ મારી પાસે આવ
એમ કહીને, એકવાર હું, એકવાર તારી મા, આગળ લાંબા
હાથ કરીએ; તે વખત તું લગાર અડખડીયું ખાય,
એટલે અમારો જીવ ઊડી જાય. કોઈ વખત અમે તારી
પાસે ચાંચણગાડી ઝલાવીને હોંડાડિએ. એવી એવી યુક્તિ-
ઓ કરીને તુને હોંડતાં શીખવુંછે.

વેણી.—મારે માટે તમને એટલી મહેનત પડીછે એ મને
ખબર નહોતી. ત્યારે બોલતાં પણ તમેજ મને શીખવું
હશે તો !

ગોવિંદ.—તે પણ અમારુંજ શીખવેલું; હું તને બોળામાં બેસા-
ડીને, બાપા, મા, એ રાખ્દ જ્યાંસૂધી તું મને પાછા બોલી સંભ-
ળાવે ત્યાંસૂધી ઝંડીએ ઘડીએ સંભળાવું. આજ ને ને
રાખ્દ તું બોલેછે તે તે અમે તને શીખવ્યાછે; અને તને
વાંચતાં પણ અમેજ શીખવુંછે તે તો તને સાંભરતું હશેજ.

વેણી.—હા, તે મને સારીપેઠે સાંભરેછે. તમે મને પાટી ઉપર
અક્ષર કાઢી આપતા અને શીખવતા તે હું શીખું, એટલે
તમે મને ખારેક ખાવા આપતા તે લેઈને હું ઘણી ખુશી
થતી.

ગોવિંદ.—જો, અમે તારે માટે એટલી મહેનત ન કરી હોત,
તો તારી અવસ્થા શી થાત વાર ?

વેણી.—તો મને મુઆને આજ ઘણા દહાડા થયા હોત. ઝાઝા:
હો ! અરે મારી સારી મા ! મારા સારા બાપ ! તમારા ગુણની
આશીર્વાદ હું ક્યારે થઈશ ?

ગોવિંદ.—એટલું કરતાં પણ તું કોઈ દિવસ મને અકળાવેછે
અને તારી માનું કહું કરતી નથી.

વેણી.—હવે હું જીવું ત્યાંજથી કોઈ દિવસ એવું કરનાર નહિ.
તમે મારે માટે એવું દુઃખ ભોગવ્યુંછે, એની મને ખબર
આજસુધી નહોતી, બાપા.

ગોવિંદ.—હવે તારા ભાઈને માટે અમે ફેટલો થ્રમ કમિયે છીએ
તે જોતીજન; એટલે તે ઉપરથી તને ખબર પડશે જો મારે-
માટે પણ એના જીવોજ અમ થયો હશે.

એવું બોલવું થયું તે થકી વેણીના મનમાં સઘળી વાતો
પકી આવી. પોતાના ભાઈને માટે માને ફેટલો અમ પડે છે!
તે લગારેક સાજો ન હોય, એટલે એને કેવું દુઃખ થાય છે! અને
એના પેટમાં કાંઈ ન જાય એટલે તે ફેટલું કષ્ટ પામે છે! એ
રૂએ છે ત્યારે તે ફેટલી ગબરાય છે! માને વિસામો આપવા માટે
બાપ ફેટલે હોતે કરીને છેકરાને સંભાળે છે! અને બે જણાં એને
હીંડતાં અને બોલતાં શીખવવાને ફેટલો અમ કરે છે! એ સઘળું
જોઈને વેણી પોતાના મનમાં કહે છે, “મારાં માબાપે મારે માટે
પણ આવીજ મહેનત કરી હશે.” પછી તે દિવસથી વેણીની
માબાપ ઉપર મમતા ધણીજ થઈ; માબાપની હું સર્વ પ્રકારે
ઉપકારી છું, એવું તેના મનમાં આવ્યા પછી કોઈ દિવસ તેણી-
એ માબાપની આજ્ઞા મિથ્યા કરી નહિ, અને તેમને લગારે
દુઃખ થાય એવું કોઈ દિવસ કહ્યું નહિ.

વર્ષના ત્રણ મુખ્ય કાળ.

બાળો તરતજ ઘઉંનો પુંખ ખાઈને આવ્યો હતો, અને
કહેવા લાગ્યો કે “આહાહા! આવો સદા શિયાજોજ હોત તો
સાફ થાત. એનું સુખ શું કહું! એમાં નદીનું પાણી કેવું સ્વચ્છ
અને કેવું મીઠું! શાલો, કામળીઓ કેવું સુખ દે છે! પેટમાં

બૂપ, અન ઉપર પ્રીતિ અને જીંધ તો કેવી સારી આવે છે !” તે સાંભળીને ગોવિંદ શેઠ, તેનો બાપ, તેને કહે છે “વાર ત્યારે, જેવું કહે છે તેવુંજ મારી સ્મરણચોપડીમાં લખી મેલ.” બાળે તેમ કહ્યું. પછી શિયાળો ગયો, અને જનાળો આવ્યો, ત્યારે સઘળાં વૃક્ષને પલ્લવ ફૂટીને પુષ્પ થયાં છે, અને સુગંધી ટાઢે વાયુ મંદ મંદ આવે છે. ચંદનના લેપ કરીને ગળામાં ફૂલના હાર ધાલીને લોકો ફરે છે તથા નાના પ્રકારના ટાઢા ઉપચાર કરે છે; બાગોમાં છુમારા બેઠે છે તેનાં છાંટા શરીરને લાગીને ઘણું સુખ કરે છે; તેમજ, પાકેલાં ફળ, આંબા, ફનસ, જાંબુ, અંજીર, દ્રાક્ષ, ઇલાદિક જીભને અમૃતસરખા સ્પાદ આવે છે તે સઘળાં સુખ જોઈને બાળો કહે છે “આહાહા! આવોજ સદા જનાળો હોત, તો સાઈ થાત.” ગોવિંદ શેઠ બોલ્યો, “છોકરા, તું જેવું કહે છે તેવુંજ મારી સ્મરણચોપડીમાં લખી મેલ.” બાળે તેમ કહ્યું. પછી ચોમાસું આવ્યું તે વખત ન્યાં ત્યાં લીલી ચાર અને નાના પ્રકારનાં ઝાડ બગ્યાં છે, નદી ઝમાના પ્રવાહ ચાલ્યા છે, શાકભાજીઓ મુંદર થઈ ગઈ છે, સ્થળે સ્થળે પાણી ભરાયું છે, તેમાં કાગળનાં નાવ ફરીને છોકરાં તરાવે છે, માથાં ઉપર છત્રીઓ, બનાતી ટોપીઓ, ટોપ લેઈને વરસાદમાં લોક ચાલે છે. આગળ ખેતર પાક્યાં, તેમાં નાના પ્રકારનાં ધાન્ય થયાં છે તે જોઈને બાળો કહે છે, “બાપા, આ શો ચમત્કાર છે! આ ચોમાસાના દિવસ સદા આવોજ હોત તો ઘણુંજ સાઈ!” બાપ કહે છે, “બેટા, આ તે ચોપડીમાં લખી મેલ.” બાળે તે લખ્યું. પછી થોડક દિવસમાં શિયાળો આવનાર તે વખત બાળો બાપને કહે છે, “આ શિયાળો ન આવે અને ચોમાસુંજ રહે, તો સાઈ થાય.” બાપ બોલ્યો, “એવું થાય તો તને સંતોષ થાય, બેટા?”

બાળો.—ઘણોજ સંતોષ થાય, બાપા.

બાપે તે સ્મરણચોપડી કાઢીને બાળાને દેખાડી, અને બોલ્યો,
“આ ચોપડીમાં શું લખ્યું છે તે વાંચ, બાળા.”

બાળો.—(વાંચે છે) આહા ! આવા શિયાળો સદા હોત તો
સાહેં થાત.

ગોવિંદ.—વાર હવે (આગળ ચાર પાનાં ફેરવીને) આ વાંચ.

બાળો.—(વાંચે છે) આહા ! આ આવા ઊનાળો સદા હોત તો
સાહેં થાત.

ગોવિંદ.—(વળી ચાર પાનાં ફેરવીને પૂછે છે) બાળા, આ અક્ષર
કોના તેં ઓળખ્યા?

બાળો —એ મારા અક્ષર.

ગોવિંદ.—તેં શું લખ્યું છે તે વાંચ.

બાળો.—(વાંચે છે) આ ચોમાસું આવુંજ વર્ષભૂમી હોય તો
સાહેં.

ગોવિંદ.—આ મને આશ્ચર્ય લાગે છે; જે શિયાળામાં તેં કહ્યું, કે
સદા શિયાળો હોય તો સાહેં તેજ તું ઊનાળામાં કહે છે જે
ઊનાળો સારો, અને ચોમાસામાં કહે છે, કે ચોમાસું સાહેં;
હવે એથી શું સમજવું?

બાળો.—જે સઘળા કાળ સારા છે.

ગોવિંદ.—હા, બેટા. તે તે કાળમાં તે તે કાળના અનેક પ્રકારની
સમૃદ્ધિઓ નિત્ય થાય છે અને ત્રાણીભાવને અનેક પ્રકારનાં
મુખ થાય છે. આ જગત્ કેમ ચલાવવું, એ પરમેશ્વરને પક્કું
માલૂમ છે. એનો વિચાર કરવાને આપણી બુદ્ધિ કેટલી ?
જે તે કહ્યું એવું હોત, તે ચોમાસા પછી આપણને શિયાળો
અને ઊનાળો નથી એમ થાત. સદા સર્વકાળ વરસાદ પડીને

સઘળાં ડોકાણાં જળમય થાત. લોક ઘરમાં અટકી રહેત, ધાન્ય ઢોલી જત, દુકાળ પડીને લોકોનો નાશ થાત. એટલા અનર્થ થઈને તારો સ્વાર્થ કેટલો થાત ! કહીશ તો, તને વળી કેટલાક દહાડા સૂઝી કાગળનાં નાવ કરીને પાણીમાં રમવાનું થાત. માટે, પરમેશ્વરે આ વાત કેવી સારી કરીછે ! જે વાર જે કાળની વહેંચણુ પણ પોતાને હાથ રાખીછે. એ વાત આપણા સરખા જીવને હાથ હોત, તો કેઈ સુખ નથી એવું થઈને અનર્થ થાત.

લક્ષમણ.

એક ઘણો ગરીબ સંતાજી નામે મજર હતો. તેને નાનાં નાનાં છ છોકરાં હતાં, તેમનું પેટ કેમ ભરાશે માટે એક દહાડે તેને ઘણી ચિંતા થઈ; તેમાં, ખીજું એવું થયું જે તે વર્ષમાં અન્ન સાઈ પાક્યું નહિ માટે આગલા વરસ કરતાં દાણો બમણો મોઘો થયો. સંતાજી રોત દહાડે મહેનત કરે, તોપણ છોકરાંને જાડે પાતળો રોટલો પેટ ભરીને ખવરાવવાને પૂરા પૈસા તેને મળે નહિ; એવો તે ઘણા દુઃખમાં પડ્યો. એક દિવસ પોતાનાં સઘળાં છોકરાંને પાસે બોલાવી આંખોમાં આંસુ આણીને તે કહેછે, “ અરે મારાં વહલાં છોકરાં, આણુ દાણો મોઘો ઘણો છે; હું આટલી મહેનત કરું છું, તોપણ તમારાં પેટ ભરાય એટલો દાણો મને મળતો નથી; એવી મારી અવસ્થા છે. તમે જુઓ, સઘળા દહાડાની મારી મજૂરી આટલા એક રોટલામાં અર્થ થાયછે, માટે મને જેટલું મળેછે, તેટલામાં નિર્વીહ તમારે કરવો જોઈશિ. ખીજે કશો ઉપાય નથી. અને એટલે તમારાં પેટ ભરાતાં નથી તે ખરું, પણ વાર જીવ તો ખચશે.” એટલું બોલીને

તે છાનો રહ્યો, તે બિચારાથી આગળ બોલાયું નહિ, અને તે આંખો જાંચી દેવના સામી કરીને શેવા લાગ્યો. તે જોઈને છોકરાં પણ શેવા લાગ્યાં, અને પોતપોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યાં, “હે પરમેશ્વર, હે દેવ, અમે ગરીબ, અમે નાનાં, અમે અભાગ્યાં, અમારા ઉપર દયા કર. અમારા બાપને સહાય થા. અમને જીવે મરવા દેઈશ નહિ.”

સંતાળ એ પછી તે શેટલાના સાતં બરોબર કડકા ફૂર્યા, તેમાં નો એક નાનો કડકો પોતે લેઈને બીજા કડકા છોકરાંને વહેંચી આપ્યા. તેમાં એક લક્ષ્મણ કરીને છોકરો હતો તેણે પોતાનો ભાગ લીધો નહિ. તે બોલ્યો, “બાપા, મારે નહિ જોઈએ, આજ મજથી ખવાતું નથી. મને કરાર નથી; મારો ભાગ તમે ખાઓ, નહિતો મારા ભાઈએને વહેંચી આપો.” સંતાળ લક્ષ્મણને હાથેથી સરસો લઈને પૂછેછે, “બહેન, તને શું થયુંછે?” તે કહેછે, “બાપા, મને સુખ નથી, મારું શરીર ઘણું બગડ્યુંછે. હું સ્વર્ગ રહેવા જાઉંછું.” સંતાળ એ છોકરાને તેડીને ખાટલા ઉપર સ્થાવરો. બીજે દહાડે સવારમાં સંતાળ ઘણા દુઃખી થઈને તેવાજ વૈદ્યને ઘેર ગયો, અને તેને પગે લાગીને કહેછે, “વૈદ્યજી, મારો છોકરો ઘેર માંદો પડ્યોછે. મજ ગરીબ ઉપર દયા કરીને તેને જોશો અને ઓસડ આપશો, તો હું તમારો ઉપકાર જન્મસ્થળી વીસરીશ નહિ.” તે વૈદ્ય મોઢે ધર્મીત્વા હતો. પોતાને સંતાળ પાસેથી કાંઈ મળવાનું નથી, એ તેને પક્ષી ખાતર હતી, તો એ તે વૈદ્ય તેને ઘેર ગયો, અને લક્ષ્મણના ખાટલા આગળ જઈને તેની નાડ જોઈ, તો રોગનું લક્ષણ કાંઈ જણાયું નહિ; પણ નખનાઈ ઘણી છે એટલું માત્ર જણવામાં આવ્યું. પછી કાંઈ ઓસડની યાદ લાગેછે, એટલામાં લક્ષ્મણ

બોલ્યો, “વૈદ્યરાજ, હું તમને પગે લાગું છું, મારે માટે કાંઈ ઝમ્મસડ મંગાવશો નહિ; હું તે ઝમ્મસડ ખાનાર નથી.”

વૈદ્ય.—તું શૂભાટે ખાનાર નથી ?

લક્ષ્મણ.—મને તે પૂછશો નહિ; મારાથી તે કહેવાતું નથી.

વૈદ્ય.—છોકરા, તે કહેવામાં તને શું ખોટું છે ? તું પણ મને ઘણી હડીલો છોકરો લાગે છે.

લક્ષ્મણ.—વૈદ્યરાજ, હું હઠવાસ્તે કહેતો નથી એવું નથી.

વૈદ્ય.—વાર ત્યારે, હું તને આગ્રહ કરતો નથી; તારા બાપને પૂછું છું; હું જાણું છું જે તે એટલું છાનું રાખરો નહિ.

લક્ષ્મણ.—ના, ના, ના. વૈદ્યરાજ, પરમેશ્વરને વાસ્તે મ્મ વાત મારા બાપને જણાવશો નહિ.

વૈદ્ય.—અલ્યા તને શું કહિયે ! વાર, પણ બ્યારે તું મને કહેતો નથી, ત્યારે મારે મ્મ વાત તારા બાપને જણાવવી ઘટે છે.

લક્ષ્મણ.—અરે મહારાજ ! ના, ના. તે કરતાં હુંજ તમને કહું તે સારું; પણ દયા કરીને મારા ભાઈને અને બહેનને આગળથી બારણે કાઢો. વૈદ્યે ખીજાં છોકરાંને બારણે મોકલ્યા પછી લક્ષ્મણ બોલ્યો, “વૈદ્યરાજ, આ દુકાનમાં મારા બાપને ઘણી મહેનતે એક રોટલા જેટલા પૈસા મળે છે. તે રોટલામાંથી એક એક કડકો એક એકને ભાગે આવે છે, તેમાંના ઘણોજ નાનો કડકો બાપ લે છે. મારાં ભાઈ બહેનને બૂખ્યાં દેખી મને ઘણું ખોટું લાગે છે. સઘળાંઓમાં હું મોટો, સઘળાં કરતાં મારામાં સામર્થ્ય વધું છે, એટલામાટે હું જાણું છું કે મારો ભાગ મારાં ભાઈ બહેન ખાય, માટે હું ખાતો નથી. એવાસ્તે મેં મંદવાડ લીધી છે, અને મારાથી ખવાતું નથી એમ કહું છું. પણ હવે હું તમને ફરીને પગે લાગું છું, આ વાત મારા બાપને કહેશો નહિ.” તે સાંભ-

જતાંજ દયાએ કરીને વૈદ્યની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં, અને કહેછે, “પણ છોકરા, તને ભૂખ લાગતી નથી?”

લક્ષ્મણ.—એમ કેમ થાય? ભૂખ તો લાગેછે, પણ તેમની ભૂખ જોઈને જે દુઃખ થાયછે, તેવું મારી ભૂખે કરીને થતું નથી.

વૈદ્ય.—પણ જો તું કાંઈ ખાઈશ નહિ તો વહેલો મરીશ.

લક્ષ્મણ.—તે તો હું જાણું છુંજ, પણ હું સંતોષથી મરીશ, મારા બાપને એટલું એક પેટ ભરવું તો આછું થશે, અને હું મરીને પરમેશ્વર પાસે જઈને પ્રાર્થના કરીશ, જે “મહારાજ, મારા ભાઈઓને અને બહેનોને અન્નવિના મરવા દેઈશ નહિ.”

તે છોકરાના એવા બોલ સંભળીને વૈદ્ય ધણે વિસ્મિત થયો, અને મનમાં દયા આણીને વૈદ્યે લક્ષ્મણને બે હાથે ઊંચકીને છાતીસરસો આંબો. તે કહેછે, “બીરા નહિ, મારા બાપા, તું મરનાર નથી, સર્વનો બાપ જે પરમેશ્વર છે તે તારું અને તારા કુટુંબનું રક્ષણ કરશે. મને પરમેશ્વરજી આહિં માફલે એમ જાણજે. હું હવે ઘેર જઈને ઉતાવળેજી આવું છું.” એવું કહીને તે વૈદ્ય પોતાને ઘેર દોડતો ગયો, અને ચાકરને માથે કંઈક જાતિનાં અન્ન મેલીને તરતજ પાછો આવ્યો અને સંતાળને અને તેનાં છોકરાને એક આળે બેસાડીને તેમને પેટ ભરીને ખવડાવ્યું. તે ગરીબ છોકરાંઓનો પેટ ભરીને જમવાનો આનંદ જોઈને તે ધર્માત્મા વૈદ્ય ધણેજ પ્રસન્ન થયો. જતી વેળાએ લક્ષ્મણને કહેવા લાગ્યો, “છોકરા, તું કશી ચિંતા કરીશ નહિ; હું તમને જે જોઈશો તે આપીશ.” તે બોલ્યું તેણે માટી પ્રસન્નતાથી પાળ્યું. તે તેમને નિત્ય અન્ન માફલી દે. અને તે ગામમાં ખીજ પણ કેટલાએક તે વૈદ્યના જેવા ધર્માત્મા પુરૂષ હતા.

તેમણે તે વાત જાણી, ત્યારે તે પણ તે છોકરાઓના સમાચાર જોવા લાગ્યા. કોઈ અન્ન, કોઈ પૈસા, કોઈ લૂગડાં, એમ તેઓને આપે. એ પ્રમાણે થોડાજ દહાડામાં તે નાનાં છોકરાંનું કુટુંબ પરિવ્રતામાંથી છૂટ્યું.

એ પ્રમાણે પોતાના આપને માટે અને નાના ભાઈઓમાટે તે ઉદાર છોકરે જે આચરણ કર્યું તે તે દેરાના રાજ્યએ સાંભળ્યું, ત્યારે તે ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યો, અને સંતાળને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું, “ તારો છોકરો ઘણો શાકુ છે, તે તને વર્ષોવર્ષ પાંચસે રૂપિયા આપશે. લક્ષ્મણ અને તારા બીજા છોકરાઓએ મનમાં આવે તે ધંધો શીખવો; તેમને હું ખર્ચ આપીને શીખવીશ, અને તે જો સારે માર્ગે ચાલશે, તો હું તેમને ભાગ્યવાન કરીશ.”

સંતાળ ઘણો પ્રસન્ન થઈને ઘેર આવ્યો, અને લાંબો ભૂંઈ ઉપર થઈને, મને આવો સારો યોગ્ય પુત્ર પરમેશ્વરે આપ્યો માટે, દેવની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો.

જમની.

ગોદાવરી બાઈ એ નામે એક ગ્રાહી, ભલી, અને માયાળુ બાયડી હતી. તેની માઠી છોકરી ગંગા એ નામે હતી; તેણીએ એક દિવસ કાંધકા અન્યાય કર્યો, માટે તેને માએ મમતાથી ધમકાવી. તે માના મમતાના રાજ્ય સાંભળીને અને પોતાનો અન્યાય સંભારીને રોવા લાગી તે જોઈને તેની નાની બહેન ત્રણ વર્ષની જમની એ નામે હતી તેણીએ હજવે રહીને પછવાડેથી આવીને એક હાથે ઓઢણાનો છેડો લેઈને પોતાની બહેનનાં આંસુ લોહ્યાં, અને બીજે હાથે પોતાના મોંમાંનો ચાકરનો કડકો તેના મોંમાં ધાલ્યો.

હું એમ બાણુંકું કે કોઈ સારે ચિતારે આ ચિત્ર કાઢ્યું હોય
તો શું થાભે !

નાનો સારંગીવાળો.

નાટક એક અંકનું.

પાત્ર.

ગોપાળદાસ ધનવાન શેઠ.
કૃષ્ણદાસ..... ગોપાળદાસનો છોકરો
ગોદાવરી..... ગોપાળદાસની છોડી.
હીરો ગોપાળદાસનો ભાણેજ.
ગૌરી } ગોદાવરીની બહેનપણી આ; સામળદાસની છોડી આ.
મહાલક્ષ્મી }
દોલતસિંહ..... નાનો સારંગીવાળો.
ભીમી આકર.

ઠેકાણું.

ગોપાળદાસનું ઘર.

પ્રવેશ ૧.

કૃષ્ણદાસ અને હીરો.

કૃષ્ણ—(હીરાને) સાંભળ્યું ભાઈ, તારે માઈ એક કામ કરવું
જોઈએ.

હીરો.—વાર જોઉં તો ખરો શું કામ છે. તારી સદા કાંઈ વેડ
હોયજ હોય, ન હોય એવું નહિ.

કૃષ્ણ—એ શામાટે, તું મારા કરતાં બુદ્ધિમાન છે. ભાઈ,
આજ મને ગુરુજીએ એક સંસ્કૃતનો શ્લોક પ્રાકૃત કરવા આ-
પ્યોછે તે કામ તારાથી સાઈ થશે.

હીરો.—શું ? તે તે હજી પૂરા કર્યો નથી

કૃષ્ણુ—પૂરો ક્યાંથી થાય? હજી તેનો આરંભજ કરવાનો અવ-
કાશ કોને ફાવ્યા છે?

હીરો.—શું? પહેલા પહોર દહાડાથી તે પાછલા પહોર દહાડા
મૂંઝી અવકાશ તને ફાવ્યો નહિ?

કૃષ્ણુ—તું જો વાર મને તે કેમ ફાવે. હું પહોર દહાડે દાતાણ
કરી રહું છું; પછી સારી પેઠે ભૂખ લાગી જોઈએ માટે દરા
મડી સૂધી મારે બાગમાં આહિં તાહિં દોડવું પડે છે. પછી ચાર
ઘડી જમતાં થાય છે. હવે જમીને પાધરોજ ઉઘોગે ખેસું, તો
માથા બાપનો વૈદ્ય કહે છે જો તને મોટો રોગ થાય છે. માટે
પેટ ભરીને જમ્યો તે પચાવવા સાર થોડીક વાર સૂધી સૂવું
જોઈએ, અને કાંઈક ફરવું જોઈએ, તેમાંથી તરત ક્યાંથી
નવરો થાઉં?

હીરો.—વાર, હવે તો સઘળું થયું, ત્યારે અત્યારથી સંધ્યાકાળ
મૂંઝી કેમ કરતો નથી?

કૃષ્ણુ—હવે મારે ગાવા ખેસવું છે તે તું જાણે છે જ.

હીરો.—પણ ગવૈં? હજી ક્યાં આવ્યો છે? તે આવે ત્યાં સૂધી તે
કરીશ તો શું થશે?

કૃષ્ણુ—ત્યાં સૂધી મારે તેની વાટ જોઈ ખેશી રહેવું જોઈએ. જો
વખત જો કામ કરવાનું તે મૂંઝીને ખીજી ત્રીજી લીધું તો મારો
જીવ ગભરાય, બાપા.

હીરો.—વાર, તો પણ ગાઈ રહ્યા પછી કાંઈક દહાડો રહેશે. કર-
નારો થઈશ તો શતે સૂતા સૂધી વખત છે.

કૃષ્ણુ—મને એક ક્ષણનીએ તવરાશ નહિ મળે. મારી બહેન
સખીઓને ખોલાવણું કરીને તેમની વાટ જોતી બેઠી છે.

હીરો.—તેમને અને તારે શા સંબંધ છે? તે આવશે તો તારી
બહેન પાસે આવશે.

કૃષ્ણ—અરે, પણ તેમની સાથે રમવાને બહેને મને તોડ્યો છે.

હીરો.—વાર, પણ તે ગયા પછી તારે શું કામ છે?

કૃષ્ણ—વાહરે વા : પછી દીવાને અજવાળે કામ કરીને ઝાંધળા થઈએ ! સારી વાત કહે છે ! અને તેમ કયું, તો પણ સવારમાં વાત તૈયાર થઈ જોઈએ તે કેમ થાય ?

હીરો.—વાર, નહિ થાય તેમાં માંહે શું જરો ?

કૃષ્ણ—ત્યારે શું, આપ અને ગુરુજી મારા ઉપર શીસે બસાય એવું તારા મનમાં છે ?

હીરો.—મને ફેસલાવતાં તને સાં આવડે છે, કૃષ્ણ. જોઉં વાર ક્યાં છે તે સંસ્કૃત.

કૃષ્ણ—મેઝ ઉપર મારી ઝ્યારડીમાં છે. હું જઈને આણુંધું, નહિતો તું મારી સાથે ઉપર આવ.

હીરો.—તું આગળ જા. હું પગવાડેથી આ આવ્યો. પેલી તારી બહેન મારી સાથે કાંઈ વાત કરવા આવે છે.

કૃષ્ણ—પણ તું આમાંની વાત કાંઈ તેને કહીશ નહિ, હો, સમજ્યો.

પ્રવેશ ૨.

ગોદાવરી અને હીરો.

ગોદાવરી.—કાં ભાઈ, કૃષ્ણદાસનું અને તારું શું બાલપું થતું હતું ? હું બાણુંજી જે રોજની પેઠે તેણે કાંઈ પણ તારી કુચેષ્ટા કરી હશે.

હીરો.—રોજની પેઠે કુચેષ્ટા તો નથી કરી, પણ નિત્યની પેઠે કાંઈ પ્રાર્થના છે, જે હું કાલને માટે એની વતીનું કાંઈ કામ કરી મેલું.

ગોદા—અને શું ? આ એનું આજસુપણું આપને જણાવીશ નહિ ?

હીરો.—તે હું તો જાણાવનાર નહિ, શા માટે જો તને અપ્પર છેજ કે તારી મા મરી ગયા પછી મારા મામાની પ્રકૃતિ એવી શિથિલ થઈ છે કે લગાર તેનું મન દુઃખાણું એટલે તે માંદા પડે છે. અને ખીજું પણ હું તેનું અન પાઉં છું. કદાચિત્ તેને મન એવું આવશે કે આ મારા છોકરા ઉપરથી મારી મમતા તોડાવીને એના ઉપર થવાને ઇચ્છતો હશે. ગોદા.—વાર, ચારે હું એને મળીશ, એટલે હુંજ એને એ વાનાં કહીશ, પણ હું શું કરવા આવી છું તે તું સમજ્યો? સામળદાસની છાડીઓ આપણે ઘેર આપવાની છે, તેની આગતા સ્વાગતા કરવાને તારે મને સહાયતા કરવી જોઈશે. હીરો.—વાર, બહેન, મારાથી જો થરો તે કરવાને હું સિદ્ધ છું. ગોદા.—ઓહા ! આ તે તો આવી, ચાલો મેડા ઉપર જઈએ.

પ્રવેશ ૩.

હીરો, ગોદાવરી, ગૌરી, મહાલક્ષ્મી.

ગોદા.—આવો તારી બહેનપણીઓ. (તે એક એકને અરસપરસ મળે છે; હીરાને નમે છે; હીરો તેમને નમે છે.)

ગૌરી.—આપણને મળ્યાંને બહુ દિવસ થયા હશે એવું લાગે છે, બેન.

મહા.—અરેજ; ઘણા દહાડા થયા.

ગોદા.—મને એવું લાગે છે કે એક આખા મહિનો થયો હશે. (હીરો બેસવાને રોતરેજ પાથરે છે.)

ગૌરી.—તું શું કરવા એટલી મહેનત કરે છે ?

હીરો.—મારે જો કરવાનું ધટે છે, તે મારે કરવું જોઈએ.

ગોદા.—મને નિષ્ણાંત છે કે બાઈ હોઈ કરે છે. મારા કૃબ્ધુદા-સમાં જો આટલો વિવેક હોય તો પછી શું જોઈએ ?

પ્રવેશ ૪.

હીરો, ગોદાવરી, ગૌરી, મહાલક્ષ્મી, કૃષ્ણદાસ.

કૃષ્ણ—(છોડી આંખે કાંઈ લગાર આગતા સ્વાગતા કર્યા-
વિના) આ તેં ઘણું સારું કર્યું. હીરા. પોતે આહિં રમવાને
બેઠા, અને મને ત્યાં વાટ જોતો રાખ્યો.

હીરો.—હું એમ જાણતો હતો કે તું પ્રથમ છોડી આંખે માન
આપીશ. પણ તેં પહેલી મારીજ પૂજા કરી.

કૃષ્ણ—(અમકીને) આહો બહેનો, હું તમારી પ્રાર્થના, કરું છું કે
તમને માન દીધું નહિ, માટે રીસ ચલાવશો નહિ. હું
હમણા તમારી સેવામાં આવું છું.

મહા—તું મારી સેવાની ચિંતા રાખીશ નહિ. તારું કામ હોય
તે કર.

કૃષ્ણ—(હીરાને એક તરફ લઈ જાયછે, અને છોડી આંખોની
તજર વાતો કરવામાં છે એવું જોઈને હજયે રહીને ચુંબનમાંથી
સંસ્કૃત કાગળ કાઢીને આપેછે) આ લે, સમજ્યો, અને
એનું પ્રાકૃત ઉતાવળું કરી આપ.

હીરો.—છ આંખો ! વાહવારે ઘણી મહેનત ! તને લાજ આવ-
તી નથી કે ?

કૃષ્ણ—છાનો રહે, ખોલીશ નહિ; તે સાંભળશે.

હીરો.—બહેનો, મને આજ્ઞા આપો તો હું એક ક્ષણ જઈ આવું.

ગૌરી.—વહેલા આવજે, અમે વાટ જોઈએ છીએ.

ગોદા—તું જાયછે ત્યારે તો ભાઈ તે મીઠાઈ અને થોડોક
મુરખો ભીમાની સાથે ઉપર મોકલાવજે.

પ્રવેશ ૫.

કૃષ્ણદાસ, ગોદાવરી, મહાલક્ષ્મી, ગૌરી.

કૃષ્ણુ૦—(ગાદી ઉપર બેસીને તકીએ ઓઠાંગણ દેઢિ હાથ પગ પ્રસારીને કહેછે) હું મારે આહિયાંજ બેસુંછું.

ગોદા૦—હું જાણુંછું જે તારે અમારા પહેલાં અમને પૂછ્યાવિના બેસવું નાહે. એ ગૃહસ્થાઈનું લક્ષણ નહિ.

કૃષ્ણુ૦—કોને, તને પૂછું કે શું ?

ગોદા૦—હું આહિં એકલીજ નથી.

ગૌરી.—હવે મેં જાણ્યું જે તારા ભાઈના મનમાં અમે તો કશામાં નથી.

મહા૦—એ એમ જાણેછે કે હું આહિયાં બેઠોછું તેથીજ એ કૃતાર્થ થયો.

કૃષ્ણુ૦—હં : હં : ! બહેનો ! ને પત્ની અબર છે, કે મારાવિના તમારે ચાલશે; પણ તમવિના મારે ચાલશે નહિ.

ગોદા૦—વાર, એટલું પણ સત્કાર સરખું તો બોલ્યો.

કૃષ્ણુ૦—પણ હું અરેજ કહુંછું, બહેન, તું એવું સમજીશ નહિ જે હું આહિયાં તારે માટેજ બેઠોછું.

ગોદા૦—એ વાતનો તો મને નિશ્ચયજ છે. હું તે શો પદાર્થ ! કાંઈ નહિ, પણ આવા શાણા ભાઈની હું બહેન છું, એટલું મનમાં આશીને પ્રસન્ન રહુંછું. (એટલામાં ભીમો આવેછે. અને પેંડા, અરશી તબક્કામાં યુકીને જાયછે.)

કૃષ્ણુ૦—હવે આ મીઠાઈ મેંજ વહેંચી હોય તો સારું નહિ વાર ?

ગોદા૦—ના, બાવા, ના, તે હું કરીશ. તું એવા કામમાં આડો છે. અને તારે જે કામ કરવું હોય તો આ છોકરીઓની આગળ વાડકીઓ મેલ.

મહા૦—બાઈ, મારે તો આટલા પેંડા નહિ જોઈએ.

ગોદા૦—જેટલા જોઈએ તેટલા લે.

(ગોદાવરી તેની આગળ બરણી ધરેછે. કૃષ્ણદાસ તેના હાથની તાસકને વળગેછે.)

ગોદા૦—(કૃષ્ણદાસને) તને પ્રથમ મેં માટા ત્રણ કડકા આપ્યા નથી કે ?

કૃષ્ણ૦—તોપણ મારું પૂરું થયું નહિ, બહેન. અરે, ગળ્યા પદાર્થ ઉપર મારી પ્રીતિ ઘણી છે. (તે એક પછી એક એ ત્રણ ચાર કડકા લેછે અને ગોદાવરી તાસક ખેંચી લેછે.)

ગોદા૦—ભાઈ, તને કાંઈ લાજ નથી આવતી ? તુંજ સધળું લઈ જઈશ ત્યારે પછી અમે શું કરીશું વાર ?

કૃષ્ણ૦—બરણીની બરણી ક્યાં છે તે તને ખબર નથી કે શું ? ત્યાંથી વળી આણજે એટલે થશે.

ગોદા૦—(ખીજા છોડીઆને) બહેનને મહેનત દીધાવિના ભાઈને એન પડતું નથી.

કૃષ્ણ૦—હવે એટલું. તું લગાર ઘરમાં જઈશ, તો આ છોડી-આની ચાકરી હું એકલોજ કરીશ.

મહા૦—સાંભળ્યું. ગોદાવરી, હવે તારા ભાઈને કોઈ દાંડ કહેશે.

ગોદા૦—(વાડકીઆમાં મુરબ્બો મેલેછે, અને કૃષ્ણદાસને કહેછે) ભાઈ, આ વાડકી મહાલક્ષ્મીબાઈને આપ. (કૃષ્ણદાસ હાથમાં વાડકી લઈને મહાલક્ષ્મીને આપતાં તેની સાડીઉપર બંધી વાળેછે. તે જોઈને તે બે જણા આ ચમકીને ઝાઝિયા.)

ગોદા૦—આ જોયું એનું લક્ષણ. (હજવે કૃષ્ણદાસને) હું સમ ખાઈશ જો આ તે જણાને દુષ્ટાર્થી કહેછે.

મહા૦—અરે પરમેશ્વર ! મારી નવી સાડી ચીકટાઈ, હવે મારી મા મને શું કહેશે ? અને તેને હું શું કહીશ ?

ગૌરી.—હરિ હરિ ! આ આજ પ્રથમજ પહેરીછે. ઉતાવળી લો-
ટીમાં પાણી લેઈને આવ.

ગોદાં—ના, ના, તે કરતાં ઢોરે લૂગડે લોહિયે તે સારું. આ લે
ઢોરું, લૂગડું, લોહી એણે. વાર હું તો એમ જાણું છું જે ધો-
ધએ તેજ સારું (ગોદાવરી પાણી આણેછે, ગૌરી પણ આ-
ણેછે અને મહાલક્ષ્મીની પાસે જાયછે. એક જણી તેની
સાડી ઝાલી રહીછે અને બીજી તે ઉપર પાણી રેડેછે, તેટ-
લામાં તેમની નજર ચૂકાવીને વાસણમાંનો સઘળો મુરખ્ખો
લેઈને કૃષ્ણદાસ તકિએ બેશીને સ્વસ્થ પણેથી ખાયછે.)

ગૌરી.—થયું, થયું, ધોવાયું ; હવે આવ, સૂકવીએ.

મહાં—એટલું પણ દેવયોગથી સારું થયું જે રસ પાટલી ઉપ-
ર પડ્યો.

કૃષ્ણં—(કૂખ ફેરવીને પાણાની મેળે) આ કંઈ મારો વાંક નહિ.

ગોદાં—આ લે સૂકાઈું, હવે મારા ધોવાથી ઢોઢના જાણ્યામાં
નહિ આવે.

ગૌરી.—સારું થયું જે ડાઘ ગયો, નહિતો આજ મોટી ધિપત્તિ
પડત.

મહાં—કૃષ્ણદાસ, થયું તે થયું, પણ હવે તમે ફરીથી મારી
સેવા કરવાના શ્રમમાં પડશો નહિ.

ગોદાં—બહેએ, હવે આવો આપણે પાંખં બેરિયે. (ગોદાવરી
મુરખ્ખો પીરસવાને વાસણ હાથમાં ઝાલેછે ; તે ખાલી જોઈને
કૃષ્ણદાસ ઉપર રીસે આંખો કાઢીને કહેછે.)

આવી રીત તો કંઈ દીઠી નહિ, બહેનો. આપણે સઘળાં
ગાભરાં થયાં હતાં, તે વખત આ આવું કરશે એ મારા
જાણ્યામાં નહોતું. હશે એક લગાર રહો, હું બીજો મુરખ્ખો
મંગાવું છું.

ગૌરી.—થયું બહેન, હવે મારે તો ખીજો નહિ જોઈએ.

મહાં—મારી સાડી બગડી, તેથી મારું મન ખાટું થયું, બહેન.

કૃષ્ણ—પણ જો મન હોય તો આગ્રહ કરવાની વાટ જોઈ નહિ. ચોટામાં જો જોઈએ તે મળે. ખૂટરો બે બહેન મંગાવશે, કાંઈ ચિંતા કરશે નહિ.

મહાં—ગોદાવરી, તારો ભાઈ આહિં આવશે એ તું જાણતી નહોતી ?

ગોદાં—ના બહેન, પણ આણખોલાઓ જો આવ્યા તેન ખીજું કોઈ આપે ત્યાં સુધી તેણે વાટ જોવી, દાંડાઈ કરીને લેવું નહિ.

ગૌરી.—હવે એને બોલીને દુઃખથીરા નહિ, મને કાંઈ તેનું દુઃખ નથી.

ગોદાં—વાર ત્યારે, હવે આપણે શું કરવું? હાં પેલા આપણો સ્નેહી હીરો આવે. તે કાંઈ પણ મારી રમત કાઢશે.

કૃષ્ણ—(દાંતીઆં કરીને અને તેના સરખા ઘાટો કાઢીને) તે પેલા આપણો સ્નેહી હીરો આવે. પણ બેહુનો, તમારા પહેલાં મારે તેની સાથે કાંઈ બોલવું છે. કૃષ્ણદાસ હીરા-પાસે જાય છે. છોડીએ માણે માણે વાતો કરે છે.)

પ્રવેશ ૬.

ગોદાવરી, મહાલક્ષ્મી, ગૌરી, હીરો, કૃષ્ણદાસ.

કૃષ્ણ—(હજવે રહીને છનોમાનો હીરાને) કેમ તે થયું?

હીરો.—(હજવે રહીને) હા આ લે, અને તારા આજસની કાંઈ પણ તું લાજ રાખ (ઘાટો ઘાટો કાઢીને છોડીએને) બાઈઓ, તમે શું રમનાર છે તે કાંઈ કહું?

મહાં—ઠરાવવાને તારી વાટ જોઈએ છીએ ને.

હીરો.—મેં એક નાનો સરખો સારંગીવાળો હેઠે બેસાડ્યો છે તે તમારી સેવામાં તૈયાર છે. કહો તો ઉપર બોલાવું. તે કાંઈ ગાનતાન કરશે.

ગોદા.—નાનો સારંગીવાળો ક્યાં છે? તે ક્યાં છે? ઉતાવળો બોલાવ તેને.

મહા.—સ્નેહીને કેમ રમાડવા, એ હીરાબાઈ સાફ જાણે છે.

હીરો.—એ વાતમાં ધર્મ પણ થશે, કેમકે તેની પાસે સારંગી-વિના ખીજું કાંઈ નથી.

કૃષ્ણ.—પણ તેને પૈસા કોણ આપશે, હીરાજી? (છોડી આ સામું જોઈને) આ બોલે છે, ચાલે છે જ્યાં જાણે જગત્સે-કોના દીકરો, પણ પાસે તો ફૂટી બદામ પણ નથી.

ગોદા.—આવું કોઈને બોલવામાં તને હલકાપણું નથી લાગતું? બાઈ.

હીરો.—બોલવા દે બહેન, મને તેની કાંઈ રીસ ચઢતી નથી. ગરીબાઈ એ કાંઈ દોષ નથી. હું પેલા નાના સારંગીવાળા સરખો છું. તે ગરીબ થઈને કેવો સારો છોકરો છે! મારી પાસે એક પાવલી છે, તે હું તેને આપીશ. તે ઉપર એણે સાંજસૂઝી ગાવું અને વગાડવું કમ્પૂલ કર્યું છે.

ગૌરી.—આપણે સઘળાં મળીને તેને ઊધરાણું કરી આપીશું.

મહા.—આપણે એને માટે ટીપ કરીશું.

હીરો.—હું એને બોલાવું કે? તે હુંજ આપણે બોડાશે.

ગોદા.—હા, બાઈ, ઉતાવળો બોલાવ. (હીરો જાય છે, એટલામાં બીજો તાસકમાં એક તડખૂચ લેઈને આવે છે.)

પ્રવેશ ૭.

મહાલક્ષ્મી, ગૌરી, ગોદાવરી, કૃષ્ણદાસ.

કૃષ્ણુ૦—(બીમાના હાથમાંથી તારક મુટવાને જાય છે. ગોદાવરી તેને લેવા દેતી નથી) બહેન, હું સર્વને વહેંચવાને માટે લેઉં છું.

ગોદા૦—હું તારી મહેનત મટાડું છું. તારા ભાગનું કામ હું કરું છું. કાણ જાણું, તે જેમ બરણી વહેંચ્યા દીધી તેમ કરીને તું હર્ષમાં વહેંચ્યા દે. (તે તેના કડકા કરે છે અને છોડી આપે છે.)

કૃષ્ણુ૦—(એટલામાં તેમાંના બે ત્રણ કડકા લેઈને) હવે તું આ બાકીના કડકા કોને આપનારી છે ?

ગોદા૦—આપણો હીરો હેઠ ગયો છે તેને કાંઈ નહિ જોઈએ કે શું ?

મહા૦—હું મારો ભાગ તેને આપીશ.

ગૌરી.—હું મારો પણ આપીશ.

કૃષ્ણુ૦—(ખોટું લગાડીને) શું તેનું બાથ છે, શું આ !

ગોદા૦—શું ? તેને એક તડપૂચનો કડકો મળે છે તે પણ તારાથી સહેવાતો નથી ?

પ્રવેશ ૮.

મહાલક્ષ્મી, ગૌરી, ગોદાવરી, કૃષ્ણદાસ, અને હીરો.

(સારંગીવાળને હાથે ઝાલીને આણે છે.)

હીરો૦—મારો નાનો સારંગીવાળો તે આ, હું તમને મળવું છું હો.

મહા૦ } —છેકરો તો ઘણો બલો દેખાય છે.
ગૌરી. }

ગોદા૦ —તાઈ નામ શું ? બાઈ.

સારંગ—(હાથ જોડીને) જી ગુલામકું દોલતસિંગ કહતે હે.

ગોદાળ—તું ક્યાંનો રહેનારો છે ?

દોલત—જી, મેં તો હિંદુસ્થાનકા રહેનેવાલા હોં.

મહાળ—તારે પોતાનો દેશ શામાટે મુકવો પડ્યો ?

દોલત—જી, આઈસાહેબ, યહ બાત તો જરા લંબી હે. લેકિન આપજી બજારી હોયગી તો નોકર થાડેમં કહેગા.

ગોરી.—સારું, કહે.

દોલત—મેરા બાપ તો કાશીકા રહેનેવાલા. મેરી મા મર ગઈ, જદસેં ઓ બહોત દુઃખી હો ગયા હે. ઉસકું સાથ લેકર મેં પેટકે મારે ભટકતા ફિરતાહું ; આર કિનરી બજાર પેટ ભરતાહું.

ગોદાળ—તારો કાંઈ કસમ દેખાડ બંદાએ.

દોલત—મેં મોઝા કિસખી નહિ હોં, તોબિ આપકે આગે ચાકરી કરકે દિખાઉંગા. ગુના માફ હોના.

હીરો.—જેવું તને આવડતું હોય તેવું થવા દે. અમે તેમાં સંતોષ પામીશું. તું બેસૂર ગાઘરા તે પણ અમારે કબૂલ છે. (સારંગીવાળો સારંગી લગાવેછે. ફું ફું ફું ફું આ. મહાલક્ષ્મી હીરાને તડબૂચનો કડકો આપેછે, તે હીરો હાથમાં લેધને સારંગીવાળા ઉપર લક્ષ દેછે.)

(સારંગીવાળો સારંગી લગાવીને ગાયન ગાયછે.)

મસ તન ધનકી કોન બડાઈ, દેખત નયનમે મકિ મિલાઈ. ધૂં હાડ જલે જૈસી લકડેકી મોલી, બાજ જલે જૈસી ઘાંસકી પોલી. ૧ અપને ખાતર મેહેલ બનાયા, આપહિ જાકર જંગલ સોયા. ૨. કહત કખીરાં સુનો મેરે ભૈયા, આપ મુઝેં પિછે હૂબગઈ દુનિયા. ૩ હીરો.—અહાહા ! શું સુંદર ગાયુંછે ! આપડાં તું ઘણો વિપત્તિમાં છે નહિ ?

દૌલ૦—હોં ખરા, પણ અખીતો મેરી સારંગી મેરેતેં પેટકૂ દેતી
 હૈ, આખરી પડુંગા તખ બગવાન હૈ. મેં મરંગા તખ ધરતી
 માઈ મેરેકું થો ડીરી જગ્યા દેગી, ઓર મુઝે ક્યા ચલિયે.

હીરો—પણુ આપા, તું હમણા બખો હર્ષરા નહિ? આ મારી
 અરશી અને તડખચનો કડકો લે, અને ખા.

દૌલ૦—નહિ મેરે આવંદ; આ તુમજ આઓ. મેરેકું જરા
 રોટીકા ટૂકડા દેઓ સો ખસ લેગા.

હીરો—નહિ, એ તુંજ લે; અને વળી તને રોટલાનો કડકો
 પણ આપુંછું. (તે ધરમાંથી રોટલા આણીને તેને આપેછે.)

દૌલ૦—મેરે પર આપને બહુત અંદેશાન કીયા. લેકિન ને
 વહાં ખાનેવાલા નહિ, ઘરમેં મેરા બુદ્ધા પિતા હૈ આ ઓર
 મૈ મિલકર સાથ ખાઈંગે. ઉનને સારે જન્મમેં અરશી નહિ
 ચખી હોગી.

ગોદા૦—તારા ડાસાનેમાટે આ મારો ભણ હું તને આપુંછું.

ગૌરી૦—આ મારો પણ લે.

મહા૦—મારો પણ લે.

દૌલ૦—નહિ, નહિ, આઈસાહેય. તુમારી અરશી તુમને રખના.
 હમ લોકકૂં મીઠા ખાનેકી આદત નહિ હૈ. (તે ઘણોજ
 આગ્રહ કરેછે ત્યારે તે અરશી લેઈને એક આજૂ ઢિપર મેલેછે.)

કૃણુ૦—(દશમાં) તે ખરે કહેછે, તેણે એનું મીઠું ગળું
 ખગડશે.

ગોદા૦—તું કેમ રે અમથો વચ્ચે બેલેછે? તારી અરશી તો
 કોઈ માગતું નથી.

કૃણુ૦—માગીને શ્વ શું? તે તો ક્યારનો ગટક કરી ગયોછું.

હીરો—(સારંગીવાળાને) છાકરા, થોડી સરખી અરશી મોંમાં
 કેમ નાંખતો નથી?

દૌલઃ—એા હો ! નહિ નહિ, આપને એની મહેરબાની કરકે મેરુંકું દિઈ હૈ તો મેરુંકું રબ લાના; મેં રમાલમેં લપેઠકે જતી બખત ઘરુંકું લે જલુંગા. (તે એક મેલો રમાલ કાઢેછે.)

ગોદાઃ—રહે લગાર, હું તને એથી ઘેચિલું લગડું આપુંછું, એ ટલામાં થોડાક રોટલો ખાઈને ખબરદાર થા. (ગોદાવરી લગડું આણી આપેછે.)

દૌલઃ—નહિ, મેરી માઈ મેં યેહાં ગાનેકોં આયા હો. ખાનેકો નહિ આયા.

મહાઃ—હું હીરાની સાથે નાચું, તું તે રીતે વગાડીરા ?

દૌલઃ—તું મ આણે એસા બજલુંગા.

મહાઃ—કૃણુ, આવ, આપણે સઘળાં નાચિયે.

કૃણુઃ—અહં ! આજ મારા તો બહેન, પગ કળેછે.

(તે નાચેછે. કૃણુદાસ બહાર જાયછે.)

ગોદાઃ—ગયો તો પીડા ગઈ.

ગૌરીઃ—હવે આપણે કાંઈ પેસા એકઠા કરિયે.

મહાઃ—હા હું તૈયાર છું, આ લે બેઆની.

ગોદાઃ—આ મારી બેઆની.

હીરોઃ—પ્રથમ હું વિદાઈ આપીશ.

(હીરો દૌલતસિંગને પાવલી આપેછે.)

દૌલઃ—મતના તો મેં નહિ લેલુંગા. મેરી બાલી દો આનેકી હૈ.

હીરોઃ—છાકરા ના કહીરા નહિ, એમેં પ્રસન્નતાથી આપિયે છીએ તે લે.

દૌલઃ—ભગવાન તુમકો સોગણા દેગા.

ગોદાઃ—આ લે તારા બાપને મટિ જૂનું એંગવસ્ત્ર.

દૌલઃ—ભગવાન તુમારા કલ્યાણ કરો ! (તે બરશીના કડકા બાજૂ ઉપર મેલ્યા હતા તે જુએછે અને એદ પામીને કહે-છે.) અરે, એતેમે કોન લે ગયા !

ગોદાઃ—શું લુચ્ચો ત્યારે કૃણુ ! મારા જાણ્યામાં તો એની બરશી તેણે લીધી હશે.

દૌલત—બાઈસાહેબ, લે ગયા તો કુચ ફિકર નહિ. મેં પિતાજીકે વાસ્તે જરા દિલગીર હવા.

હીરો—જે કૃષ્ણ તારે બાઈ નહોત, તો હું આજ એની કેવી ફજેતી કરત જે તું જાણત. હરો, હું એને વળી એક પાવલી કંઈથી પણ ઊઘીતી આણીને આપુંછું, એટલે તે એની પાપને માટે તેની અરજી લેશે.

ગોદા—તે અર્થ હું તારે માથે નહિ પડવા દેઉં, હું આપીશ. (સારંગીવાળાને) આ લે, છાકરા એક પાવલી. (ગૌરી અને મહાલક્ષ્મી પોતાની કોથળિયો અંચુલાગેછે.)

ગૌરી—આ લે વળી ચાર પૈસા.

મહા—આ લે મારી પાસે એ છે.

દૌલત—નહિ, નહિ, એ બહુત હવે. તુમ મેરે પર જુલમ કરતે હો.

હીરો—શું કહે, બાઈ મારી પાસે ખીજ પૈસા નથી. તારી પેઠે હું પણ ખીજને ઘેર આશિયાળે પૂટ બેઠું.

દૌલત—(હીરાને) તુમને હમકું ઇદર નહિ લાયા હોતા તો અછા હોતા, તુમ મેરે પર એતી જગટ કરતે હો, કે મેરેસેં ના નહિ કહી જતી.

હીરો—તું દુઃખી થઈશ નહિ, હવે જ એને બાંજે કંઈથી કાંઈ મેળવ.

દૌલત—(જતી વખત સર્વને) તુમારી અલાખલા લેતાહું. બગવાન, તમારી તંદુરસ્તી રખો; ઓર તુમકો બહોત દૌલત દેઓ.

પ્રવેશ ૯.

ગોદાવરી, ગૌરી, મહાલક્ષ્મી, હીરા.

ગોદા—જેણું કે નહિ, આજ કૃષ્ણ શું લજવવાનું કામ કહેછે !

મહા—હું જે તેની બહેન હોત, તો તેને અબર પડત.

ગૌરી—આપણે આનંદમાં ધર્મ કરતાં હતાં તેવામાં તેણે આપણે રસભંગ કર્યો.

મહા—હરો, સારંગીવાળાનું પણ તેટલામાં કામ સાંજે થશે.

હીરો—તે ખરું, પરમેશ્વર તમારું સાંઈ કરે. પણ સારંગીવા-
જાનું કામ થયું, મોટે કૃષ્ણાનો વાંક કાંઈ ઝમોઝિ થતો નથી.

ગ. (કોણે કમાડ ઊઘાડ્યાં?) આ પાંચા તમારો સારંગીવાજો
આણ્યો. કાં બાઈ? શું થયું?

દોલ—(રેતો રેતો) રે ભગવાન! રે ભગવાન! મેરી ખરા-
બી હુઈ! (તે સઘળાં તેની પછવોડ ફરી વળ્યાં.)

ગોદા—તને શું થયું, બાઈ;

દોલ—મેરા સખકુછ ગયા. દેખા દેખા મેરી સારંગી તોડડારી.
મેરે પૈસે લૂંટ લિયે. ઔર મેરે પાસમેં સખ લે ગયા.

હીરો—તારી સારંગી કોણે ફોડી? તારા પૈસા કોણે લીધા?

દોલ—ઊનેઈ, બે મેરી ખરણી લે ગયા.

ગોદા—શું મારા બાઈએ? એવું કેમ થાય?

હીરો—શું! કૃષ્ણાએ?

ગૌરી—ના એવું થાય નહિ.

મહા—અરે દુઠ! ..

દોલ—ઉનેઈ, ઉનેઈ એ કામ કિયા. મેં દરવાજે બાહર નિ-
કલતાહું હતમેં એ આયા, ઔર મેરેકો પૂછને લગા, કે તું
અપની બિદાઈ પાયા ન હોગા તો મેં તુઝે તે દેઉંગા. મેં બો-
લા, મેનેં પાઈ. એ બોલા, બિન લોકેકે પાસ હતને પૈસે કા-
હાઉં! મેરેકો દિખલાવ ક્યા દિયા સો. મેં બાવરા, એ બ-
રણી લેગયા વહ બાત પૈસે મિલે યહ આનંદસે બૂલ ગયા
ઔર પૈસે કીતને એ મેનેં ગિનેબી નહિ થે, સો મેનેં કિનરી
જમીન પર ધરકે રમાલ કાઢા, ઔર બોલા દેખ યે હૈ; પીછે, મેં
ગાંઠ છાડતાહું, હતમેં ઉને રમાલકો હાત ડાલા, તખ ઉ-
સકી લુચ્ચાઈ મેરે નજરમેં આઈ. ફેર રમાલકો એક તર્ફ
એ બેચને લગા, ઔર એક તર્ફ મેં, હતનેમેં ઉને આપને
દા પગસે મેરી કિનરી દાખી, સો ફૂટ ગઈ. મેં ઘખરકે રમાલ
છાડદિયા ને કિનરી પકડનેકો ગયા, હતમેં એ રમાલ લેકે
દોડા. મેરી કિનરી ટૂટ ગઈ, પૈસે ગયે, રમાલખી ગયા, અબ

મેરા પિતા મેરેકો ક્યા કહેગા ! અરે મેરે પિતાજી ! અબ તું જુએ મેરેગારે ! હાયરે હાય !

ગોદા—બાઈ, હવે મારી પાસે એક દમડીની બદામો પણ રહી નથી.

હીરો—આ લે, બાઈ પેસા મારી પાસે એટલાજ રહતા.

દૌલ—મેરી આવંદન, મેરે પર બહુત એહસાન હવા લેકીન. ઉસમે સારંગી બેસાતી નહિ મિલેગી. હાયરે મેરે બાબા ! વો ઉત્કે પાસ પંધર બરસ લગ થી.

મહા—આ બે દમડીઓ લે, એ વિના મારી પાસે બીજું કંઈ રહ્યું નથી.

ગોદા—(પોતાની પૈટી બણી દોડે છે.) આ લે મારી અંગૂઠી, એ સાનાની છે. જા અને એને વેચ. મારી પાસે બીજું છે તેણે માંહે કામ ચાલશે.

હીરો—બહેન, તે અંગૂઠી આપીરા નહિ. તે તારી પાસે રહેવા દે. રહે છાકરા. હું તાંહે સાહિત્ય કરું છું. (તે હાથની આંગળીમાંથી વીંટી કાઢે છે. અને તેને આપે છે) મારી પાસે બીજું રસેલી વીંટી છે, તેણે હું ચલાવીરા. એના તને પાંચ રૂપિયા આવશે. એ મારી છે માટે તને આપવામાં મારે કોઈની ખીક નથી. માશીએ મારી જન્મગાંઠને દિવસે મને આપી હતી. (તેણી મેરથી ગોદાવરી અંગૂઠી માટે આગ્રહ કરે છે, આણી મેરથી હીરો વીંટી આપવાને આગ્રહ કરે છે, અને તે દોલતસિંહ લેતા નથી.)

દૌલ—નહિ, મેં ઉસમે એકબી નહિ લઉંગા. મેરા બાપ કહેગા કે તું ચોરી કરકર લાયા.

ગોદા—એકલી મારી અંગૂઠી તો લેજ.

હીરો—તું મારી વીંટી લેતા નથી કે ? તો હું તારા ઉપર રીસે બરાહરા. લે, હું કરું છું જે લે.

દૌલ—રે ભગવાન, તુમેરે આજુબણ મેં કેસા લઉં (મોટે પ્રયત્ન લે છે.)

હીરો—તે વાતની તું કાંઈ ચિંતા કરીશ નહિ. પરમેશ્વર મને વળી ખીજી આપશે. એથી બમણી આપશે. તારે તો તારા આપનું પેટ પણ ભરવું પડેછે, અને મારે તો આપજ નથી ; માટે તને એ ઘણા કામમાં આવશે.

ગોદા—જી, જા, હવે સંભાળીને જાણે હો.

દોલ—હતની અંગૂઠી તો પીછી લેઆં મરી માઈ.

ગોદા—ના, હવે એ મરી નહિ.

ગૌરી—(સારંગીવાજાને) કોઈ દિવસ તું અમારા ઘર આગળ થઈને જૂથ તો મારી પાસે આવજે, હું તને કાંઈ આપીશ.

મહા—અમારું ઘર અંધિકાપુરામાં ભગવાનદાસ રોહની જોડે છે, ત્યાં કોઈને પૂછીશ તો તે સામળદાસ રોહનું ઘર દેખાડશે.

દોલ—એ લોકકે ઘરમેં જાનેકી હમસરખેકો બહોત મુશ્કિલ હૈ. કપી મેં ગયા હોગા તો કોઈ વખત દો ધક્કે મારકર દર-વાજે બાહર નિકાલ દિયા હોગા.

ગોદા—હવે એટલું તારો ખાંપ તારી વાટ જોતો હશે, અને અમારા આપને પણ ઘેર પાછા આવવાની વખત થઈ.

દોલ—ક્યા બાઈસાહેબ ? તુમારા બાબા જલદી ઘરકો આવેગા ?

ગોદા—હા, પણ હવે તું આંહિયાંથી ઊતાવગો જા, નહિતો જોણું તારો રૂમાલ ખૂંચી લીધો તે આવીને તને પાછો નાગો કરશે.

દોલ—પણ તુમેરી નિશા હૈ કે મેરે વાસ્તે તુમકું ગાલી નહિ મિલેગી ?

હીરો—તહિ નહિ, જા તું ખીશ નહિ. રામરામ, જા હવે.

દોલ—(જતાં જતાં) આહો ! ક્યા બલે લડકે હૈ.

પ્રવેશ ૧૦.

ગોદાવરી, ગૌરી, મહાલક્ષ્મી, હીરો.

ગૌરી—હીરા, તારી વીંટી ગઈ તેથી મને ઘણું આડું લાગ્યું.

મહા—તેં એમને આજ સારા માર્ગની શીખામણ આપી.

હીરો—મને એ વાતની શીખામણુ ગોદાવરીએ આપી છે ;
કૃષ્ણના નીચ કર્મનો મારા મનમાં એક થયો. અમથું એકાદું
ધર્મનું કામ કરવાને મને ઘણું ઉત્સાહ થાય છે. હવે હું મારી
રસેલી વીંટી સામું જોઈને કેવો આનંદ પામીશ !

પ્રવેશ ૧૧.

ગોપાળદાસ, ગોદાવરી, મહાલક્ષ્મી, ગૌરી, હીરો.

દૌલતસિંહ.

(તે છોકરાં પાસે પાસે એકઠાં થયાં છે, ગોદાવરી અને હીરો
જનામાના દૌલતસિંહની તરફ જુએ છે, અને એકએકના કા
નમાં વાતો કરે છે.)

ગોપાળ—(મહાલક્ષ્મી અને ગૌરીને) સુખી રહેા છાડીએ,
મારી ગોદાવરીની પાસે આવીને તમે તેને માન આપ્યું તેથી
હું તમારો ઉપકારી થયો છું. હવે આ સારંગીવાજો જે કહે છે,
તે હું તમારા દેખતાં સાંભળનારો છું, માટે એમાં મારે તમા-
રી સલાહ જોઈએ. આ દાદરમાં મારો વાટ જોતો ખેડો હતો.
હું આવ્યોનેજ મને એ કહેવા લાગ્યો કે તમે અને છોકરાં
પાસે હો તે વખત મારે કાંઈ તમારીસાથે બોલવું છે. (દૌ-
લતસિંહને) આવ છોકરા, તું શું કહે છે ?

દૌલ—(ગોદાવરી અને હીરાને) તુમને કિરપા કરેકે મેરેપર
ધુસે નહિ હોના, યે મેં તુમસે મંગ લેતા હોં. મેરેકો બોલનાહિ
જરૂર હવા; ક્યોકે તુમને જો મેરેપાસસે લેવાયા એમાં મેં તુમેરે
બાબાકે સલાખિના રખ્યા, વો દુરસ્ત નહિ હે. મેં ખૂબ જાનતા
હોં, કે છોકરે લોકકે પાસ, આપસકી એસી કશ્ચ જિનસ
રહતી નહિ હે.

ગોપાળ—એ શું કહે છે ?

દૌલ—નૌકર બોલતા હે કે, એ છોટે મહારાજને મેરેકો હાક
મારી, કે આકર એ ખીખી લોકકે સામને કિનરી બજના

હનકે સાથ દુસરેખી ઝમક છેટે મહારાજ થે, ખુખસુરત,
લકીન ખડે લુચ્ચે.

ગોપાં—શું? મારો છોકરો?

દૌલં—મહારાજ, મેરેતે માફ કરના. ઝા સકુન મેરે મુસે
આ ગયા. પીછે મેં આયા ને જો મેરેકો આતાયા સો હજર
ક્રિયા. 'યે સખી લોકોને મેરેકો કછુ બગરી, ઝમક રૂમાલ, ઓર
મૂઠી ભરકે પૈસે દિયે. કિતને થે સો મેરેકો માલુમ નહિ.

ગોપાં—પછી શું?

દૌલં—ઝા બરખી મેં મેરે અંધે બાબાકે વારને લેજનેવાલા થા,
તો ઝા દંડીલા મહારાજ ચાર લેગયા. ઉનકી પરવા મેં નહિ
કિયી હોત. લકીન બરખી લેકર બાહરે ભાગા, ઓર રસ્તે પર
ધૂપકર બેઠા.

મેં ખડે ખુસીસે બાહાર નિકલકર જાને લગા, તદ્દ ઝા ઓ-
ચીતા મેરે પાસ આયા; ઓર ઉને જોરાવરીસે મેરે પાસસે
રૂમાલ ઓર સખ પૈસે છીન લિયે. ઓર મેરી કિતરી ફાડ
ડારી. દેખી (રૂઝમેલિ) મેરી સખ દૌલત. જિસમેં મેરા
ઓર મેરે બાપકા પેટ ભરતા થા.

ગોપાં—ઝેવી વાત કેમ થાય? ઝેવું દુષ્ટ અધર્મ કર્મ! મારા
છોકરાના હાથથી શું?

ગૌરીં—તે જ્યાં ત્યાં ઝેવુંજ કરેછે. ગોદાવરીને પૂછો.

ગોપાં—જા છોકરા, રોઝરા નહિ, હું તારું જો ગયું હશે તે
ભરી આપીરા. પણ વાત તો સઘળી ઝેટલીજ નહિ કે?

દૌલં—(ગૂંજરાલી બોલવા માંડેછે.) નહિ, મહારાજ, મારું
થાડું મુનો. હું ત્યાં ઝેવા દુઃખ પામ્યા, તે સખ વાત આ
છોકરાં સાહેબકી પાસે કહેવાકો આવ્યા. ઝેમની પાસે મેરા
ગયા ઝેટલા પૂરા કરવાકા પૈસા નહોતા. ત્યારે આ બાઈસા-
હેબે મુજકો પોતેકી સોનાકી અંગૂઠી આપી, અને આ
બાઈસાહેબે સોનાની વીંટી, ઝા મેરેસે અરે મેં ચૂકા
(મોંમાં હિંદુસ્તાની આવેછે) ત્યારે હું કેસી સેઈ જાઉં? મારા

બાપ કહેશે કે ઝાંચો ચારી કરીને આણ્યા. ત્યારે મને મોટા વિચાર પડ્યા. ઝાંચલામાં હમને સમજા કે તમારી સવારી ઘેર ઉતાવળીજ આવશે, ત્યારે અહિંયાંજ ઊભા રહ્યા કે ને જનસા તુમારે સવારીન કરે. આ લો, તોપણ મારે સારંગી નથી. હાય હાય રે મેરી કિનરી, ઝાંચો મેરે બાપ્પા !

ગોપાં—આજ શી આનંદની વાત તેં મને કહી ! હવે હું તને કે મારાં ઉદાર છોકરાં તમને ઘણાં વખાણું. તું મૂળેજ મોટા દારિદ્ર્યથી પીડાયેલો, તેમાં વળી તારું સર્વસ્વ ગયું અંધું છે, તોપણ પોતાની તરફથી અન્યાય કર્મ થાય નહિ, એવી તારી વાસના ! છોકરા, તને સાબારા છે ! તને ધન્ય છે !

દૌલં—હાં, મોટા કામ નહિ કરના. ઉસમેં છતના કાયદા હેના ? ઝાંચો સચ્ચ છે, જુરે કામમેં મિલાયા ઉસકો ખરકત કખૂ નહિ હોતી. મેરી મેય્યાનેં બાવા મુજકો ચેહી કહતે આયે હૈં કે બેટા, જાન ગયા તો ખૂબ અછા લેકીન જુરા કામ મત કર. હસમેં ભગવાન રાજી. અખી મહાસજનેં મુજકો કિનરીકી મહેર-બાની કરના, દુસરા મેરેકો કુછ આહિયે નહિ. સાંજતક મેં હદર ઉદર ફિરકર રોટી મિલાઉંગા.

ગોપાં—એવું મને દીસેછે જે તારો બાપ અને તું કોઈ મોટા સાધુ છો. ચિંતા કરશો નહિ, પરમેશ્વર તારું મારે હથે કલ્યાણ કરશે. તું અમારી પાસે રહે. પ્રથમ થોડાક દિવસ હીરા પાસે રહે. પછી મારાથી જે તારું સાઈં થશે તે કરીરા.

દૌલં—ક્યા ! એ છોટે સાહેબકે ખિજમતમેં ? ક્યા આનંદકી ખાત હે ! (હીરાને નમેછે) પણ, નહિ (એજ પામીને) મેરેસેં મેરે બાબકો એકિલા નહિ રખા જાયગા. મેરે બિના ઝાંચો બચેગા કેસા ? ક્યા, મેં મીઠા મીઠા પાઉં નેં ઝાંચો બૂખે મ-રેગા ? મેં નરમ બિછાને પર સોઉં નેં ઉસકો ચઠાઈખી નહિ મિલેગી ? જિસમે મેં પૈદા હુવા હું, જિનેં મેરેતેં પઢાયા, જિનેં મેરે વાસ્તે આપકી સખ કમાઈ ખર્ચી, જે મેરે સુખસેં સુખી નેં મેરે દુખસેં જે દુખી, ઉસકો આજ જુઠેપનમેં મેં ડાર દેઉં ?

મેં જાણ છેાટા નાકુવત થા, તદ જિનેં મેરા ગુ મૂત ગિઠાયા;
મનમેં કુછ છીટ લાયા નહિ ઉસકી સેવા ડારકે આજ મેં મ-
હારાજ તુમેરે પાસ સુખ ભોગનેંકો કેસા રહું? મેરેકો લોક
'ક્યા કહેંગે; ભગવાન ક્યા કહેગા; મેરા મનખી ક્યા કહેગા;
નેં સેસા કરકે મેરેકો સુખ કેસા હોવેગા? નહિ નહિ, યે
ખાત ફેખી હોનેકી નહિ.

ગોપાં—ચુલુધાન છેાકરા, તારો બાપ કોણ, ક્યાંનો રહેનારો છે?

દોલં—મેરા બાબા હિંદુસ્થાનકો રહેનેવાલા, અખી ખૂઠા ઐર
અંધા હવા હૈ. આગે આ બડા ગાવનેવાલા થા. ઉસકો મેં
કિનરી બળકે પોસતા હું. આ થોડાસા ખાતા હૈ, ઐર
મેંખી બોહોત ખાતા નહિ. જરાસી રોટી ઐર કુછ તરકારી
યેહ હમારા ખાના, ઇતના હમકો ભગવાન રોજકે રોજ દેતા
હૈ. કલકી ચિંતા હમ રખતે નહિ. આ ભગવાનપર સોંપતે હૈ.

ગોપાં—વાર, તો હું તારા બાપની પણ ત્રેવડ કરુંછું, તેને ધર્મ-
શાળામાં આણીને રાખીરા; ત્યાં ખીજ અરાકત ઘરડાડોસા
છે તેમના ભેગું આનું પણ સંરક્ષણ થશે. તને ગમે ત્યારે
તું તેને મળવાને જતો જાશે.

(દોલતસિંહજી સાંભળીને કુલાં કૂટીને મોટા હર્ષથી બધા
ઘરમાં ફરેછે.)

દોલં—ક્યા ધર્માત્મા યે હૈં! ક્યા મેરા બાબા નહિ; યેહ સુનકર
આ હરખસેં મર જાયગા. મેરેસે અભી ઇદર રહ્યા નહિ
જતા હૈ. અખીહી જાકર ઉસકો લેકર આતા હૈં (દોડીને
બહાર જાયછે.) ગોદાવરીએ અને હીરાએ ગોપાળદાસનો
હાથ ઝાલ્યોછે. તેની આંખોમાં હર્ષનાં આંસુ આવ્યાછે તે તે
લોહી નાંખેછે.)

પ્રવેશ ૧૨.

ગોપાળદાસ, ગોદાવરી, મહાલક્ષ્મી, ગૌરી અને હીરો.

ગોપાં—મારાં લાડકવાયાં છેાકરાં! જો છેાકરાના મોટા ચુલુ

વિવ્રકતાં નહોત તો શો સુખનો દિવસ આજનો હોતો ! પણ નહિ મને તેનો ખેદ થયો ન જોઈએ. પણ પરમેશ્વરે મને તેમોટો ખીજો છોકરો આપ્યો છે. મારા ગુણવાન હીરા, જોતામાં તું પેટનો નથી ખરો, પણ તારું મોટપણું જોઈને મેં તને પેટના કરતાં વત્તો ગણ્યો. હા, તુંજ મારો છેકરો. કૃષ્ણા ક્યાં છે ? જાતેને મારી પાસે એમનો એમ લઈ આવ. (હીરો બહાર જાય છે.)

ગોદા—તેને હું ચાર ઘડી થઈકંઈ દેખતી નથી, સારંગીવાળાએ સારંગી વગાડવા માંડી ત્યારનો તે તેની ખરશી લેઈને નાશી ગયો છે.

હીરો—(પાછો આવે છે) તેને પાસેના મીઠાઈવાળાની દુકાન બણી જતાં મેં દોઢા, તેને બોલાવવાને મેં ભીમાને મોકલ્યો છે.

ગોપા—છોકરાં, મારી ઝમારડીમાં જઈને બેસો. તે આવશે એટલે મને ઉત્તર શો કરે છે તે જોઈ; તમારી સાક્ષીનું કામ પડશે ત્યારે હું તમને બહાર બોલાવીશ.

ગૌરી અને મહા—ત્યારે હવે એમને રજા લેઈએ.

ગોપા—ના, મારાં વહાલાંઓ ! આજ તમે અમારે અહિં-યાંજ રહો, હું તમારાં માખાપને કહાવી જાકલું છું, હમણા દો-લતસિંહ અને તેનો બાપ, હું જાણું છું જે અહિં આવશે; આપણે તેને મિજબાની આપીશું. કૃષ્ણાએ આજ મને મોટો દુઃખનો ઘા માર્યો, તેની વેદના મને તમારી સંગતિ વિના આછી નહિ થાય.

ગોદા—(કાન ધરે છે) મારા જાણ્યામાં કૃષ્ણા આવે છે.

(ગોપાજદાસ ઝમારડીનું ખાણું ઊઘાડે છે. છોકરાં માંહે જાય છે.)

પ્રવેશ ૧૩.

ગોપાજદાસ.

મને ઘણા દહાડા થયાં ભો હતોજ, કે એકાદ દિવસ કાંઈ પણ છોકરાના કુલક્ષણનું વર્તમાન સાંભળવામાં આવશે, પણ આ

આવું નીચપણું કરશે એવું હું બાણુતો નહોતો. હશે, હજી સ-
મય છે, ઉપાય કરીશું તો તેના દુર્યુણ મૂકાવાશે. હરિ હરિ ! અરે
પૂરમેશ્વર ! આટલી નિદાન ઉપર વાત કેમ આણી !

પ્રવેશ ૧૪.

ગોપાળદાસ, કૃષ્ણદાસ.

કૃષ્ણ—આપાં શી આત્મા છે ?

ગોપા—તું ક્યાં ગયો હતો ? તું ઘરમાં નહોતો કે શું ?

કૃષ્ણ—ચુરેજી બારણે ગયા હતા, હીરો હોં છે હતા, અને હું કે-
ટલીકવાર સ્ત્રી ઉપર બાણુતો હતો. મને એકલાને ગમ્યું નહિ.

ગોપા—ત્યારે હીરો છાડીએની જોડે રમવાને ગયા, તેમ તું
કેમ ન ગયો ?

કૃષ્ણ—હુંએ ગયો હતો, પણ તે મારીસાથે પાંશરી ચાલી નહિ.

ગોપા—એ મને આશ્ચર્ય લાગેછે.

કૃષ્ણ—પહેલાં તો તેમણે બરેશી આપી, પરંતુ મને બોલાવ્યો
નહિ. નહિ તો નહિ, પણ મારો તિરસ્કાર કર્યો, તથા મુરબ્બો
ને તડામૂસ આપ્યાં તે પણ મને આપ્યાં નહિ. પછી હીરે
રસ્તામાંનો એકે અનાડી સારંગીવાજાનો છોકરો આણ્યો,
તેને એમણે શેર બશેર બરેશી આપી, પણ મને એક કડકો
પણ આપ્યો નહિ. તે નાચ્યાં, આરડ્યાં, પણ પોતાની મંડ-
ળીમાં મને લીધો નહિ, ત્યારે હું ત્યાં શું કરું ? મોટે બારણા
આગળ લોકોની મોજ જોવા બેઠો હતો.

ગોપા—બારણાં આગળજ હતો, ખીજે કંઈ ગયો નથી શું ?
ત્યારે રસ્તાના નાકા ઉપર તારે અને સારંગીવાજા છોકરાને શું
થયું ? મને ખબર થઈ કે તે તેને માર્યો, તેની સારંગી ફાડી,
તેથી તે રેતો ગયો.

કૃષ્ણ—હા, તે અંદે બાપા, પણ ખીજે કોઈ હોત તો સિપાઈ
આણીને તેને ચોકીમાં લઈ જત. સાંબજો, બાપા, મેં તેને
બારણે નીકળતાં દોઢો, ત્યારે મારા મનમાં મેં કહ્યું કે હું આ

ગરીબને કાંઈ આપું, કેમકે મને ખબર હતી કે હીરાપાસે કાંઈ નથી, અને આટલી સરખી બરણી એના અમ પ્રમાણે ઘણી થોડી વિદાયગીરી છે. એવો વિચાર કરીને મેં મારી કાચુ જીમાંથી કાંઈ પેસા કાઢ્યો તે મેં તેને આપ્યા, તે બાંધવાસાર તેણે રૂમાલ કાઢ્યો, તે જોઈશું તો મારી બહેનનો. આજુએ પ્રત્યક્ષ, મેં તેને બાઈબાપા કહીને સમજાવ્યો જે તું આ મને પાછો આપ, ત્યારે તે મારીસાથે ગાળાગાળીએ આવ્યા, અને રૂમાલ આપ્યો નહિ, ત્યારે મને રીસ ચઢી તેથી મેં તેની ગળતી પકડી માર્યો અને ધક્કા મુકી થતાંજ અળ-થુતાં મારો પગ તેની સારંગી ઉપર પડ્યો.

ગોપાં—(રીસ ચઢાવીને) છાનો રહે, લુચ્ચા. મારાથી તારું સંભળાતું નથી.

કૃષ્ણ—(તેની પાસે આવીને તેનો હાથ ઝાલવાને જાય છે) કેમ બાપા! મારા પ્રાણપ્રિય બાપા, તમને એટલી રીસ કેમ ચઢી!

ગોપાં—(તેનો હાથ તરછેડે છે) જા દુષ્ટ, મને તારું મોઢું દેખાડીશ નહિ. તેં મને લજાવ્યો. (તે છાકરાંને એમરડીમાંથી બહાર બોલાવે છે.)

અવેશ ૧૫.

ગોપાળદાસ, ગોદાવરી, મહાલક્ષ્મી, ગૌરી,

કૃષ્ણદાસ અને હીરો.

ગોપાં—છાકરાં અહીં આવો. જે મારી મમેતાને ચોગ્ય છે તે વિના હું ખીજનું મોં જોનાર નહિ. કૃષ્ણા, તું કાળું કર. ફરીથી મારી નજરે પડ્યો તો ચીરી નાંખીશ. પણ રહે, પહેલાં તું તારી શિક્ષા મારે મોઢે સાંભળ ને પછી જ. (ગોદાવરીને અને હીરાને) તમારે વારતે એણે શું કહ્યું તે તમે સાંભળ્યુંજ હશે.

ગોદાં—હા, બાપા, અને જો અમારું અગ્રપાત્રું દેખાડવાનું

પ્રયોજન ન હોત, તો બાપા, તમે વત્તા સંતાપ કરો માટે અમે તમારા આગળ કાંઈ કહેત નહિ.

ગોપાં—(આંખો કાઢીને કૃષ્ણદાસને) છાનોમાનો બેશી રહે. તું જૂડો છે, એ વાતનો મને આગળનો નિશ્ચય છે. ચોરી, ખૂન જે જૂઠાનાં કામ, તેમાં ચોરી તો તેં કરીજ, અને લગાર શરીરમાં બળ આવશે એટલે કોઈનો જીવ પણ લેઈશ, તેમાં કંઈ અશ્વર્ય નથી. બોલ ગોદાવરી.

ગોદાં—પ્રથમ તો આજ એણે બે પહોર થયાં કાંઈએ કામ કર્યું નથી. એને બાપાંતર હીરાએ કરી આપ્યું.

ગોપાં—આ ખરું કે? હીરા.

હીરો.—મારાથી ના કહેવાતી નથી.

ગોદાં—પછી એણે મુરખાના રસની વાડકી મહાલક્ષ્મીની સાડી ઉપર ઢોળી, અને અમે તે ઘાઠ નાંખવાની ખટપટમાં હતાં તે વખત એણે મુરખાની બરણી ખાલી કરી, અમારે માટે લગાર પણ રહેવા દીધો નહિ. પછી બરણીનું શું થયું તે (મહાલક્ષ્મી અને ગૌરી ભણી હાથ કરેછે) આ કહેશે.

ગોપાં—હવે એટલું. (કૃષ્ણાના સામું જુએછે) તારી લુચ્ચાઈ સિદ્ધળી મારા ધ્યાનમાં છે. જા હમણાં રાતનો તારી એમરડીમાં જઈને બેશ, કાલે સવારમાં હું તને ઘરની બહાર હાંકી મેલીશ. એટલામાં તું કેકાણે આવીશ તો સાહે, નહિતો પછી ખીજ ઘણા ઉપાય છે. તારા સરખા નઠારા છાકરા લોકોને ઉપદ્રવ કરેછે, તેનો શું ઉપાય નથી? હીરા, ભીમાને કહે જે આ પોતાની એમરડીમાં રહેછે કે નહિ, તે મને આવીને કહેજે. અને વળી કહેજે કે તમારા ગુરૂ બારણેથી આવે એટલે તેને મારી પાસે મોકલે.

ગોદાં અને હીરો.—(કૃષ્ણાને માટે રદબદલો કરેછે) મારા બાપા, મારા મામા, અમારા સામું બેઠાને એનો એટલો અન્યાય ક્ષમા કરો.

ગોપાં—હું એ વાતમાં કોઈનો એકે શબ્દ સાંભળનાર નથી.

જે બચારે ગરીબ પોતાની મહેનતે પેદા કર્યું તે તેના ઉપર જીલમ કરીને લે છે, તેની પેટ ભરવાની વસ્તુ ભાગે છે, અને વળી પોતે કર્યું તે ઠીક કર્યું એવું દરાવે છે, એવો પ્રાણી આ મૃટિમાં રાખવો નહિ. હું પરમેશ્વરનો મોટો ઉપકાર માનું છું કે હજી તમારાં સરખાં એ રત્ન મારી પાસે છે. આવીં આગળ, હું તમારા સુખથી સુખી થઈશ, તે નકારાછોકરાનું મારે દર્શન ન જોઈએ.

(સઘળાં ઊઠીને જાય છે.)

મેના.

મેના લો રે મેના, કોઈને મેના જોઈએ? આ: હો ! શી સારી મેના છે ! એમ બોલતો એક જાણુ જમનીના બારણા આગળ થઈને જતો હતો. જમની તે સાંભળીને બારણા આગળ ગઈ, અને જોયું તો એક જનાવર વેચનારો માથા ઉપર મેનાનું પાંજરું લઈને જાય છે, તે મેના માંહે કૂદે છે, આ લાકડી ઉપર બેસે છે, અને મીઠા મધુર રાખ્દ બોલે છે ; તે જોઈને જમની મોહિત થઈને ક્યારે તેની પાસે જઈ એવે હર્ષ કરીને દોડી. તે થોડાક માં રેછી ગઈ, નહિતો આટલાની કોર ઉપરથી પડી જ હોત. છોડી તારે મેના જોઈએ? એવું જનાવર વેચનારે તેને પૂછ્યું. તે બોલી, હા જોઈએ છે, પણ ઊભો રહે લગાર, હું મારા બાપને પૂછીને આવું છું. તેણે વાર કહીને પાંજરું આટલે મેલ્યું. જમની દોડતી દોડતી બાપ પાસે જઈને કહે છે, બાપા ! બાપા ! ઉતાવળા આવો.

અંબકશેઠ.—આવડી શી ઉતાવળ છે, જમની ?

જમની.—બાપા, આટલા ઉપર એક મેના વેચનારો આવ્યા છે તેની પાસે ઘણી મેનાઓ છે, અને ઘણી સારી છે.

અંબ.—તેમાં તને આવડો હર્ષ કેમ થયો છે ?

જમ.—બાપા, જો તમે કહો, તો હું તેમાંની એક મેના વેચાતી લેઉં.

અંબા—વેચાતી લેવાને તારી પાસે પૈસા છે ?

જમ—હા, છે, આ મારી કોથળીમાં.

અંબા—પણ તે જનાવરને ચારો કોણ મેલશે ?

જમ—હું, બાપા, હું, હું મારે હાથે ખવરાવીરા, અને તમે જોશો કે તે મારી થવાને ઘણી ખુશી થશે.

અંબા—હા, પણ મને ખીક લાગે છે જે—

જમ—શાંતી બાપા ?

અંબા—જે તું એને ભૂખે કે તરસે એકાદ દિવસ મારીરા.

જમ—હું તેને ભૂખે કે તરસે મારીરા ? એવું કોઈ દિવસ થવા દેનાર નહિ. પહેલી તેને ખવરાવ્યા વિના હું ખાનાર નહિ.

અંબા—છેડી, તું આગસુ છે, એકાદ દિવસ પણ તેને વીસ-રીરા.

જમની એ બાપ સંઘાતે એવી બોલી કરી, અને તેના છેડા ડાલીને એવી કાંઈ હઠ લીધી કે છેલ્લી વારે તેણે તેને મેના લેઈ આપુંછું એવું કહ્યું, અને તેને લઈને તે આટલા ઉપર આવ્યા. પછી તેણે સારા રંગની એક ખૂબસુરત મેના બોળી લીધી. પછી જમનીનો દર્ષ અઘ્ઘાંડમાં માય નહિ. તેણીએ મેના વેચનારાને પૈસા આપવા સાફ પોતાની કોથળી ઝટ લઈને આપના સામી કરી તેમણેથી મેના વેચનારને અંબકરોઈ પૈસા આપીને પોતાની પાસેના પૈસાનું એક સાફ તારનું પાંજરું મંગાવ્યું, જેની હેઠળ ખાનાં છે, ને જેમાં પાણી રેડવાને બિલોરી ખાલાં છે. પછી જમની મેનાને એવા પાંજરામાં ઘાલીને, સઘળા ઘરમાં ફરીને માને, બહેનને, અને ચાકરોને હાકો મારી મારીને દેખાડવા લાગી. કોઈ બહેનપણી, ઇષ્ટમિત્ર, કે છેાકરાં એને મળવા આવે, કે તેની આગળ પહેલી વાત મેનાની કહે, અને કહે કે “આ મારી મેનાસરખું પક્ષી ત્રેલોક્યમાં નથી. એની પાંખોનો રંગ શો ! પીછાં કેવાં કુમળાં ! શબ્દ શો મીઠો ! ચાલ હું તને તે દેખાડું. તેનું નામ મે છબિલી પાડ્યું છે.” તે મેના જમની પાસે ઘાયું સુખ પામી. જમની સવારમાં ઊઠે એટલે પહેલું કામ એ

જે મેનાને તાજ દાણા અને નિર્મળ પાણી મેલવું. પછી જમનીને દાતણ કરવું. પૂરી, રોટલી, જે કાંઈ ઘરમાં ક્યું હોય તે પહેલું મેનાને મેલવું. વળી તેણીએ મેનાને માટે કાંઈ ગળ્યું ગાંજું બરણીમાં ધાલીને રાખ્યું જ હોય. તેના પાંજરા ઉપર નિત્ય લીલાં પાંદડાં આણીને બાંધે, સાથી કે તેને તાપ ન બાગે. છાપિ-લીએ પણ તે તેનો ઉપકાર જાણ્યો. તે ઉતાવળી જ જમનીને એનાજ ખવા લાગી. જમનીના પગ વાગે એટલે તે પાંખા કૂડ-કૂડાવે, રાખ કરે. જમની બચ્ચીએ કરી કરીને અધમુર્ધ કરે. આઠ દિવસ થયા નહિ, તેટલામાં તે મેના ગાતાં શીખી અને મીઠા મીઠા સ્વર કાઢવા લાગી. એકાદ વેળા તે ટીપનો સ્વર લંબાવે તે વેળા એવું જણાય જે એ ત્રાસ કાઢીને મરશે. મોટે સ્વરે ગાય, ત્યારે સઘળાં ઘરનાં મનુષ્યોનો આત્મા પ્રસન્ન થાય. જમની તેનો રાખ સાંભળતી ચાર ચાર ઘડી સૂઢી તેના પાંજરા આગળ બેસી રહે. કોઈ વખત જમની તેને જોતી બેસે ત્યારે હાથમાંનું કામ પણ વીસરી જાય. જમની તેને નિત્ય પહેર સૂઢી ગાતાં શીખવે. એવી જમનીને તે મેના ઉપર લત લાગી. એમ કરતાં એક દિવસ બાપે જમનીને ચિત્રામણની એપડી આપી. તે ચિત્ર ઘણાં સારાં હતાં, તેમાં જમનીનું મન લાગ્યું. પછી નિત્ય જોતી બેસે. તે દહોડેથી મેના તે વીસરવા માંડી. પછી જમનીને મેના બોલાવે તો પણ તે સાંભળે નહિ. પછી મેનાને કાચી રિંગો કે રોટલો જે નિત્ય મળતાં તે આડે દહોડે પણ મળે નહિ. મેના જમનીએ શીખવેલી મોઠી મોઠી રાગણીએ વારે વારે ગાય, પણ તે વ્યર્થ જાય. જમનીની, જન્મગાંઠ આવી ત્યારે બાપે એક પૂતળી આપી. તે મળ્યા પછી તો જમનીને મેના સમજાગી જ વીસરી. તે પૂતળીનું નામ તેણીએ વહાલી પાડ્યું. તે પૂતળીને લૂગડાં પહેરાવામાં, ઘરેણું ધાલવામાં, તેની સાથે બોલવામાં, અને તેને હાથમાં લઈને અહિં તહિં નચાવામાં સંવારથી તે સંધ્યાકાળ સૂઢી સઘળી વેળા જમનીની પૂતળીની ખટપટમાં જાય. પછી સંધ્યાકાળે જરા સર-

ખું ખાવાને મેનાને મળે. કોઈ દિવસ તેને નરો ઉપવાસજ પડે. એક દિવસ અંબકરોડની નજર પાંજરા ઉપર ગઈ, અને જુઓ છે, તો મેના ઊંઘી પડી છે, તેનાં પીછાં વેરાંઈ ગયાં છે, કોક પગ એકઠા થઈને ગેળો થયો છે; કાંઈક ધમધમાટ માત્ર રહ્યો છે, અને શ્વાસંલેવાની પણ શક્તિ નહિ તે જોઈને અંબકરોડ કહે છે, “જમની, અરે આ તારી મેનાને શું થયું?” તે સાંભળીને જમનીનું મોં તરત ઊતરી ગયું. તે બોલી, “ના બાપા. શું થયું તે કોણ જાણે, હું એને છેક વીસરી ગઈ.” એમ કહીને તે ગાભરી ગાભરી થરથર ધ્રુજતી ધ્રુજતી દાણાની ટોપલી લેવાને ઘરમાં દોડતી ગઈ. અંબકરોડ પાંજરા હેડે ઉતાર્યું. અને જુઓ છે, તો દાણાના ખાનામાં દાણો નહિ અને ખાલામાં પાણી નહિ. પછી બોલ્યો, “અરેરે! આમાં અન્નનો દાણો પણ નથી. ખાલામાં પાણીનું ટીપું પણ નથી. અરે બિચારા પક્ષી! અરે તું નિર્દયને હાથે કેમ રે પડ્યું! મેં આયું આગળથી જાણ્યું હોત, તો હું તને વેચાતી લેતજ નહિ.” ઘરનાં માણસ તે પાંજરા આગળ આવીને કહેવા લાગ્યાં, અરેરે! ગરીબ બિચારી, મેના! ગરીબ રે, પરમેશ્વર! પછી અંબકરોડે કાંઈક દાણા મેલ્યા, અને નિર્મલ પાણી ખાલામાં રેડ્યું. તેને તે મેનાને સાવધ કરવાને ઘણી મહેનત પડી. જમની મોં નીચું ધાલીને ત્યાંથી નીકળી પોતાની ઝોરડીમાં જઈને રેવા બેઠી. તેણીએ રોઈ રોઈને ઝોલાયું ભીનું કર્યું. ખીજે દહોડે અંબકરોડે કહ્યું, જો આ મેના આપણા પોડાશીનો છેનકરો વિકૃલ છે. તેને બક્ષિસ આપવી. તે છાકરો જમની કરતાં સોગણું તે મેનાનું ભરણુ પોષણ સારી પેઠે કરશે એવો છે. એવું સાંભળીને જમનીએ ઘણો કંકાસ કરવા માંડ્યો, મોટો ઘટો કાઢી કાઢીને રેવા માંડ્યું, અને દુઃખના નિસાસા મૂકીને કહે છે, “અરે મારા પક્ષી! અરે મારી છબિલી મેના! બાપા હું તમને પગે લાયું છું કે એક વાર મારા ઉપર ક્ષમા કરો, અને એ મેના મારી પાસે રહેવા દો. આજ પછી હું જીવતાં સુધી કોઈ દિવસ મેનાને વીસરનાર નહિ.” અંબકરોડને

તેની દયા આવી, તેણે મેના જમનીને પાછી આપી; અને જમની ઉપર ઘણી રીસ કરીને કહ્યું કે હવે જો એવું ફરીને થશે તો ક્ષમા થશે નહિ, સામાટે જો તું વિચાર કર, કે આ બિચારા જનાવરને આપણે બંદીખાનામાં ધાલ્યું, અને ચારે ન મેલીએ ત્યારે પછી એ પોતાનું પેટ સાથી ભરે? તને બૂખ લાગેછે, ત્યારે તું માગેછે, પણ છબિલીને બૂખ લાગે ત્યારે તે પોતાના બોલી લોકોને કેમ સમજાવે? જો હવે કોઈ દિવસ તું એને બૂખી કે તરશી રાખશે, તો હું.—તે રાખે સાંભળીને જમનીની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેણીએ આપને બાથ ભરાવી, પણ એટલે કરીને જમનીથી એકે અક્ષર બોલાયો નહિ. જમની વળી છબિલી સાથે રમવા લાગી. એમ કરતાં એક મહિના ગયો, એટલે અંબકરોડ બાયડીને તેડીને કાંઈ કામને માટે ખીજે ગામ જવા લાગ્યો, તે વખત તેણે જમનીને કહ્યું, “જમની, છબિલીને સંભાળજે હો?” તે બેઠ જણાં ગાડીમાં બેસીને નીકળ્યાં નથી એટલામાં જમની દોડતીકને પાંજરા આગળ ગઈ, અને તેણીએ મેનાને દાણા પાણીની તજવીજ કરી. કેટલીક વાર પછી તેને કાંઈ કામ કરવાનું ન રહ્યું, ત્યારે બહેનપણીને બોલાવીને તેની સંઘાતે બહાર ફરવાને ગઈ; સંધ્યાકાળે પાંચી-કુકા રમી; પછી તે કૂદડી ફરી. એમ કરતાં રાત પડી, ત્યારે તે રમત પૂરી થઈ; પછી તે થાકી અને સૂવાને ગઈ; ખીજે દહોડે તે સવારમાં જ ઊડી ત્યારે તેનું ધ્યાન, મન, સંઘર્ષ રમત ઉપર હતું, માટે તે તેવીજ પોડાશીને ઘેર વારાણુશી અને નેદી એમની પાસે ગઈ. તે દિવસે છબિલીને ઉપવાસ પડ્યો. એ રીતે ખીજે દહોડા પણ જમનીને રમતમાં જ ગયો, પણ છબિલી તેને સાંભરી જ નહિ. એથે દહોડે અંબકરોડ ગામથી પાછા આવ્યો. તે તે દહોડે પાછા આવશે એ જમનીના ધ્યાનમાં રહ્યું નહિ; અંબકરોડે જમનીને બચ્ચી કરીને આગળથી છબિલીની બચ્ચર પૂછી. જમની કાંઈક ગભરાઈને બોલી, “તે સારી છે, બાપા.” તે વખત જ જમની પાણી લેઈને પાંજરા ભણી દોડી જુએછે.

તો પાંજરામહિ મેના ચાંચ ખીડીને, પાંખો વેરીને બંધી પડીછે. તેનું મડદું જોઇને જમનીએ મોટો ઘાંટો કાઢીને ચીસ પાડી એમ, રોવા કૂટવા માંડ્યું, તે સાંભળીને ઘરનાં સર્વ મનુષ્ય ત્યાં દોડતાં આવ્યાં; છબિલીની તે દરમિયાન જોઇને અંબકરોડ બોલ્યો, “અરેરે પક્ષી! શું દુઃખનું એ મરણ તને આવ્યું! જતી વખત મેંજ તારી ડોક મરડી નાંખી હોત તો આ દુઃખ કરતાં તને એમણું દુઃખ થાત. હાય હાય! બૂખે અને તરસે બાકુલ થઇને ઘણું દુઃખ તારે જીવ ગયો હશે! હશે, તું ભાગ્યવાન કે આવી નિર્દય છોડીને હાથથી છૂટી.” તે વખત જમનીને એવું થયું કે જો બૂધીમાર્ગ આવે તો બૂધીમાં સમાઈ.

અંબકરોડે મેનાના પેટમાં પરાજ ભરીને તે મડદું પાટીએ કડી જડીને ટાંગી મેલ્યું તે સામું જમનીથી જોઈરાકાય નહિ. જ્યારે તે મડદા ઉપર જમનીની નજર પડે, ત્યારે જમનીની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવે. જમની બાપને રોજ કહે કે “બાપા, તે મેના મારી નજર આગળથી વેગળી કાઢો.” તે કહે જ ના. પછી કેટલાક દહાડા સૂધી જમનીએ બાપની પ્રાર્થના કરી, તે સાંભળીને અંબકરોડે તે પક્ષી ત્યાંથી કાઢ્યું. પછી જ્યારે જ્યારે જમની મન દેઇને કહ્યું કામ ન કરે, ત્યારે અંબકરોડ તે મેનાનું મડદું પાછું ત્યાં ટાંગે; અને સર્વ એમ કહે, “અરેરે! બિચારી છબિલી, આ જમનીએ તારા કેવા હાલ કરીને મારી!” એટલે જમની મોટો પથ્થાત્તાપ પામીને માબાપની આજ્ઞાપ્રમાણે ચાલે.

છોકરાં જે સ્વતંત્ર થવાને ઈચ્છેછે.

કાશીરામ.

આહો: બાપા! હું બાલુકું કે હું મોટો હોત તો સાહે થાત. મોટો તમારા જેવોડા.

આશારામ.—મારા લાડકવાયાં, તને એવું શા માટે જણાયછે?

કાશી.—એટલા માટે જ પછી મારે કોઈના કહ્યામાં રહેવું ન પડે, મારા મનમાં આવે તે હું કરું.

આશા—હું જાણુંછું જે પછી તો તું મોટો અમલકાર કરીશ.

કાશી—તે વાતની તો હું પ્રતિજ્ઞાજ કરુંછું ને.

આશા—અને જીવી, તને પણ સ્વતંત્ર થાઉં એવું લાગેછે કે ?

જીવી—હા, બાપા, મારા મનમાં પણ એવુંજ આવેછે.

કાશી—વાઃ વાઃ ! જે અમે જે જાણુ સ્વતંત્ર થઈએ તો પછી શું જોઈએ.

આશા—વાર તો છાકરાં, એ તમારો કોડુ હું પૂરો કરીશ, કાલે સવારથી તમને છૂટી આપુંછું જે તમારા મનમાં આજે તે કરો.

કાશી—બાપા, તમે મજૂરી કરો છો.

આશા—ના, હું ખરુંજ કહુંછું. કાલે તમારી મા, કે હું, કે ધરનું ખીજું કોઈ માણસ તમને અટકાવ કરનાર નહિ.

કાશી—એાઃ એાઃ ; તેવું થાય તો અમે ધણાંજ સુખી થઈએ.

આશા—છાકરાં, એકલી કાલના દહાડાનીજ છૂટી હું તમને આપુંછું એમ જાણુરો નહિ, જ્યાંજે તમે તમારી મેજે મારી પછવાડે થરો કે બાપા, તમે તમારો અધિકાર લો, ત્યાંજેની આપીશ.

કાશી—એાઃ હોઃ ; એવું થાય તો પછી ‘અમે ધણા દહાડા મનમાં આવે તેમ આજિયે.

આશા—વાર ત્યારે, તમે તમારું સંભાળતાં થયાં એ જોઈને મને સાંઠે લાગ્યું. ત્યારે હવે કાલથી મોટાં માણસ થવાને તૈયાર થાએ અને જે મનમાં આવે તે કરો.

એ પ્રમાણે બોલવું થયા પછી તે છાકરાં સૂવાને ગયાં. ખીજે દહાડો થયો, ત્યારે તે છાકરાં રોજ સવારમાં ગિઠનારાં તે પહોર દહાડો ચઢ્યો ત્યાંજે પથારીમાંજ હતાં. ધણીવાર સ્થિર રહે. શરીર જડ થાય, કાંઈ જાગે નહિ, તેમ કાશીરામને અને જીવીને થયું. છેલ્લીવારે કોઈએ ગિઠાડ્યાવિના તે પોતાની મેજે ગભરાયેલાં આંખો ચોળતાં ગિઠ્યાં. પછી તેમના મનમાં આવ્યું જે આપણે આખો દહાડો જે મનમાં આવશે તે કરીશું, એણે

કરીને તેમનાં મનમાં કાંઈ સારૂં લાગ્યું. પછી કાશીરામ જીવીને કહેછે. બહેન, આપણે શીરામણ કરીને પહેલું શું કરીશું વાર?

જીવી.—કેમ રમીશું?

કાશી.—શું રમીશું?

જીવી.—આપણે ગંજુ કે રમીશું.

કાશી.—તે રમત ખોટી, મને ગમતી નથી, બાવા.

જીવી.—વાર ત્યારે કોડીઆમ્મ રમીશું.

કાશી.—શું આપણે બે જણજ?

જીવી.—ત્યારે ગિલ્લી દંડે, નહિતો સોપારીઆમ્મ.

કાશી.—મને આમ રમત ગમતી નથી.

જીવી.—વાર ત્યારે, તને ગમેછે, કઈતે કહે.

કાશી.—આપણે લાકડીનો ઘોડો કરીને રમિયે.

જીવી.—આ: હો! નાની છોકરીને કાંઈ તે રમત શોભે?

કાશી.—તે નહિ તો ઘોડાની રમત રમિયે. તું ઘોડો થા અને હું હાંકનારો થાઉં છું.

જીવી.—હા ત્યારે, કેરડા મારવાને કે? પણ તે દહોડે કેરડો માર્યોછે તે મને હજુ સાંભરેછે.

કાશી.—હું શું જાણી જોઈને મારું છું વાર? તું ઉતાવળી ચાલતી નથી મોટે મારવું પડેછે.

જીવી.—હા, પણ મને વાગેછે, મોટે હું તેવી રમત રમનાર નહિ.

કાશી.—રહ્યું, તું નહિ રમે? વાર તો સસલા કૂતરું રમીશ? હું પારધી થાઉં, અને તું સસલા થા, ચાલ હું પછવાડે દોડું છું.

જીવી.—છી! મારે તારી આ રમત નથી રમવી, તું મારી પછવાડે થઈને મને ગાભરી કરીશ.

કાશી.—તને મારી આંકે રમત ગમતી નથી ત્યારે હું તારી સંઘાયે કોઈ દાહોડા રમનારજ નહિ. સાંભળ્યું?

જીવી.—હું પણ તારી સાથે કદી રમનાર નહિ આ પણ સાંભળ્યું? આમ બોલીને તે બે જણાં બે ખૂણામાં ચીસાઈને બેઠાં, અને ત્યાંને ત્યાં ઘણી વારસૂધી રહ્યાં. આંક આંકની સાથે બોલે

નાહિ, અને એક એકને જુએ નહિ. એટલામાં દરા ઘડી દહોડા ચઢ્યા પછી બપોર ઉતાવળા થશે, મોટે કાશીરામ બહે-
નની પાસે આવીને કહેછે, વાર ત્યારે, તને જે ગમે તેજુઈ
કરીશ. આજ આપણે સોપારી વતી રમિયે. એક એક દાવે
બાર બાર સોપારીએની રાત.

જીવી.—પણ મારી પાસે સોપારી નથી. તારે મારી પચાસ સો-
પારીએ દેવીછે તે મને પહેલી આપ. એટલે રમવાને આવું.
કાશી.—અરે. પણ તે મારે કાલના દહાડાની દેવી હતી, આ-
જની નહિ.

જીવી.—એમ ? ત્યારે શું તું તે દેવામાંથી નીસર્યો કે ?

કાશી.—જે રવતંત્ર છે તેની પાસે કોઈનું કાંઈ લાગતું નથી.

જીવી.—વાર ત્યારે, આ તારી ડગવિદ્યા હું આપાને કહીશ.

કાશી.—પણ હવે મારા ઉપર આપાનો હુકમ નથી.

જીવી.—એમ કહીશ તો હું તારી સાથે રમીશ નહિ.

કાશી.—તારી ઇચ્છા.

વળી તે એક એક ઉપર ચરવડીને બે જાણું બે ખૂણામાં
ગયાં. થોડીક વાર પછી કાશીરામ શીશુડો વગાડવા બેઠો ; જીવી
ગાવા લાગી ; પછી તેણે કરકળવા માંડ્યું ; તેણીએ નિસારે
મેલ્યો ; એમ કરતાં બે ઘડી ગઈ, અને બપોર થયા, ત્યારે કા-
શીરામે રીસ ચઢાવીને પોતાની છડી બારીમાંથી બહાર નાંખી.
જીવીએ પોતાની ઢીંગલી ખૂણામાં પછાડી. તે એક એકના
સાથે જુએ, પણ શું બોલિયે તે સ્થગે નહિ. છેલ્લી વારે જીવી
બોલી, ચાલ કાશીરામ, હું તારો ઘોડો થાઉંછું.

કાશી.—હવે ફીક. વાર ઘોડાને લગામ જોઈએ તે, મારી પાસે
લાંખી દોરી છે ; આ જો, એ તું તારા મોંમાં ધાલ.

જીવી.—હું મોમાં તો નહિ ધાલું. મારી કેડે બાંધ, કે હાથે બાંધ.

કાશી.—એ તું ઘેલી સરખી શું બોલેછે ? ઘોડાને મોં વિના
ખીજે કેકણે કોઈ લગામ ધાલેછે ?

જીવી.—પણ હું કાંઈ ખરે ઘોડો નથી.

કાશી—તોપણ તું ઘોડો છે. ઝમ મારીને તારે તેવું કરવું જોઈએ.

હુવી.—તેનું કાંઈ કામ જણાવું નથી.

કાશી—જે હું આખો દહાડો ઘોડામાં રહું છું, તે મારા કરતાં તું કાંઈ ઝમ કામમાં વતું સમજે છે ?

હુવી.—તે તે કેટલાક દહાડા સુધી ધૂળમાં રગેદાળી છે, માટે તે હું મોંમાં નહિ ધાલું.

કાશી—તો હું પણ તને ખીજે કેકાણે આંધવા દેનાર નહિ; તે કરતાં હું તારી સંધાતે રમું નહિ ઝમજ સાહે.

હુવી.—જે તને સાહે ગમે તે કર.

વળી તે ત્રીજી વાર રીસાયાં, તે ઝમવાં જે પ્રથમ કરતાં વત્તાં. ઝમકે ઝમકે ઉપર દાંત હોઠ પીસવા લાગ્યાં. પછી કાશીરામે છડી નાંખી દીધી હતી તે લેવાને ગયો, તેટલામાં છડી કોઈ ઝમ ભાગી નાંખી. હુવીએ ભૂંઠ ઉપરથી ઢોંગલી હાથમાં લીધી. ઢોંગલીનાં લૂગડાં નીકળી ગયાં હતાં. પછી કાશીરામ નિસાસો મૂકવા લાગ્યો. હુવીએ રેવા માંડ્યું. ઝમટલામાં જમવાની વેળા થઈ. આશારામ તેમને પૂછવા ગયો જે કહે તો બાણાં પીરસાયે. તે બે જણાંને તેવાં જોઈને કહે છે, છોકરાં, આજ તમને શું થયું છે ? તે બોલ્યાં, કાંઈ નહિ, બાપા, અને આંખો લોહોતાં તેની પછવાડે રસોડા આગળ ગયાં. તે દહાડે જમવાને નાના પ્રકારનાં પકવાન કર્યાં હતાં. તે જમવાને બેડાં તે વખત બાપ તેમને કહે છે, છોકરાં, તમે આ પકવાન ધણું ખારો નહિ, એથી તમને ઉપદ્રવ થશે. પણ તમે સ્વતંત્ર છો તેમાટે તમારી ઇચ્છામાં આવે તે ખાઓ, પીઓ. એવું બાપના મોંમાંથી નીકળતાં જ એકે લાડવાના મોઠા કડકા કરીને ગટ કર્યાં. ખીજે ચટણી શાક બાજુનોજ આહાર કર્યો. તે જોઈને મા બાપના કાનમાં કહે છે, હવે આ છોકરાં માંદાં પડશે. બાપ બોલ્યો, પડશે તો ખરાં, પણ પડવા દો. તેવું ધરો ત્યારે જ તેની ટેવ અટકશે અને તે સમજશે જે સ્વતંત્રપણથી છોકરાંને આવું ભોગવવું પડે છે.

માટે હું એમને વારતો નથી. ધણીની મરજી જોઈને મા પણ છાંની રહી. પછી તે છોકરાં એકાઠકાર આવે ત્યાંજથી જમ્યાં. જમીને થોડીક વાર પછી કાશીરામ જીવીને કહેછે, ચાલ મારી સાથે; એમ કહીને તેને તે વાડીમાં લઈ ગયો. આરાધામ હળવે હળવે તે ન જાણે એમ પછવાડે જઈને એકે ઉભો રહ્યો. તે વાડીમાં માટે એક પાણીનો હોજ હતો, તેને કાંઠે નાનું સરખું એક નાવડું હતું તેમાં કાશીરામને બેસવાનું મન થયું. જીવીએ તેને વાર્યો, અને કહેવા લાગી, જે આપણે એમાં બેસવું નહિ. આપ રીસે ભરાશે. કેમ ન બેસિયે? આપણે સ્વતંત્ર છીએ, એ તું વીસરી ગઈકે? જાણું છું, જીવી કહેછે, હારે હા, ખરે. પછી તે ભાઈનો હાથ ઝાલીને નાવડામાં બેઠો. આરાધામ કાંઈક તેમની પાસે પાસે આવ્યો પણ તેમણે દીઠો નહિ. તેણે મનમાં આણ્યું જે હોજમાં પાણી થાડું છે એટલે જો તે માંહે પડશે તો કાઢવાને કાંઈ કઠિણ નથી; માટે તે છાનામાના તમારો જોતો ઊભો રહ્યો. નાવડું કાંઠે બાંધેલું હતું તે છોડીને વચ્ચે ધકેલી લેવું એવું તેણે મનમાં આણ્યું, પણ તે દોરીએ જબર બાંધ્યું હતું તે છોડાયું નહિ, ત્યારે કાશીરામ બોલ્યો, વાર, આપણાથી આમાં બેશીને ફરાવું નથી તો નહિ, પણ ડાલવી તો જોઈએ. એમ કહીને આણીમર તેણીમર ડાલાવેછે, એટલામાં નાવડાના ઝોંકથી પાણીમાં પડવા લાગ્યો, તેને જીવી હાથે ઝાલીને સંભાળવા ગઈ, તેટલામાં બે જણ પાણીમાં પડ્યાં તે જોઈને આરાધામ વાને વેગે દોડ્યો, અને પાણીમાં પેશીને તેણે બે જણને કાઢ્યાં. તે ત્રાસથી અધમુઆં જેવાં થયાં. તેમને ઘેર આણીને શેઝાં સવર્યો એટલે અકરાંત્યાની પેઠે બાધું હતું તેથી કરીને તેમના પેટમાં અમળાવા માંડ્યું માથું દુખવા લાગ્યું, મૂર્છા આવી, કંપ થયો, શ્વાસ ચઢ્યો. એવી વિપત્તિમાં તેમનો બાકીનો દિવસ ગયો. ૨૩તાં કરકળતાં થાડ્યાં. તેમને રાત્રિએ થોડીક ઊંઘ આવી ન આવી. સવારમાં આરાધામ તેમને પૂછેછે, છોકરાં, તમારી શી ખબર છે? તે નબળો ધાંટો કાઢીને

બાલ્યાં, ખબર ધણી ખોટી છે, બાપા; રાતે અમને નિરાંતે ઊંઘ આવી નથી. અમારે માથું, પેટ હજી દુખે છે. તે બાલ્યો, બાપુડાં, તમારી મને ધણી દયા આવે છે. હશે, પણ આજ તમે તમારા સ્વતંત્રપણામાં શું કરનાર છો તે મને કહેશો? આજ પણ તમે સ્વતંત્ર છો એ સાંભરે છે કે? તે બાલ્યાં, હવે સ્વતંત્રતા એટલી, બાપા. તે બાલ્યો, એમ શામળે, મારાં છોકરાં, બોલો છો? કાલે તમેજ બાલ્યાં હતાં નહિ, જે પીળના હુકમમાં રહેવું તે ધણું ખોટું છે? કાશીરામ બાલ્યો, અમારી મૂર્ખાઈનું ફળ અમને સારી પેઠે મળ્યું. જીવી બાલી, અમને એ વાત ધણી દહાડા સાંભરશે.

આશા—ત્યારે આજથી તમે સ્વતંત્રતા ઇચ્છતા નથી કે?

કાશી—ના, બાપા, ના. તમે કહેશો તેમ કરવું, એમાં સાહે છે.

જીવી—તેમાં અમારે સાહે થશે.

આશા—એ વાતનો પૂરો વિચાર કરો. કેમકે જો હું મારો અધિકાર પાછો લેઈશ તો તમને કહું છું, જે હું તમને કહીશ તે તમને ખોટું લાગશે તો એ કરવું પડશે.

કાશી—કાંઈ ચિંતા નહિ, બાપા, તમને જે સાહે લાગશે તે કરવાને અમે સિદ્ધ છીએ.

આશા—વાર ત્યારે, મારી પાસે આ પીળી શાકી છે, એને મીઠી આવળ કહે છે, એનો સ્વાદ ખોટો છે, પણ જેને અજીરું થાય છે તેને ધણી ગુણકારી છે. હવે જો તમે મારે કહ્યું સાંભળો તો આ શાકી આ ક્ષણે ફાંકો. મારે કહ્યું તમે કેવું સાંભળો છો તે જાહે વાર.

કાશી—ફાંકું છું, બાપા, ફાંકું છું.

જીવી—તે જો ત્રેસર સરખી કડવી હશે તો એ હું ફાંકીશ.

આશા—તેમને તે એસડ આપ્યું. વાંકું વંસમું મોં આગળ કરતાં હતાં તેવું કર્યાવિના તે એસડ લેવા તેણે કમૂલ થયાં. તે અધિક સતોષે કોણ લે છે, એ બાબત તેમની શરત આલી. તે આંધ્રે કરીને ગુણ વહેલો થયો અને તે સારાં થયાં. ત્યારપછી

તેમનાથી કોઈ દિવસ અન્યાય થાય, ત્યારે શિક્ષાનો ધાક દેખાડવો પડે, તો તેનાં માઆપ તેમને કહે જે અમે તમને સ્વતંત્ર કરીએ છીએ; તે રાખ્દથી તેમને એવો ભય થાય જે બંદીખાનામાં નાંખાયે એવું કહ્યાથી પણ તેવો ભય થાય નહિ.

કાંઠાનાં ઝાડ.

કોઈ એક અંબાદાસ નામે ગૃહસ્થ કાશ્મીર દેશમાં રહેતો હતો, તે વેશાખ મહિનામાં એક દિવસે સંધ્યાકાળે પોતાના આજગોવિંદ છાકરાને સંગાથે લેઈને એક નાની કુંગરી ઉપર બેઠાં હતાં, અને ત્યાંથી સામે સારા રમણીય પદાર્થ જે દેખાયે તે તેને દેખાડે. તે વખત સૂર્ય અસ્ત પામતો હતો, ત્યારે તેમના મનમાં એમ આવ્યું જે તે સર્વ જગતને સોનેરી રંગનાં વસ્ત્ર પહેરાવીને જાય છે કે શું? અથવા કુંગરજ સોનાના છે કે શું? એથી કલ્પના કરતાં તે સુખ ભોગવતા બેઠા હતા, એટલામાં ત્યાંથી એક ભરવાડ પોતાનાં ગાડરાં ખેતરમાં ચરાવીને પોતાની ઘરભણી વાળીને ચાલ્યો જતો હતો, તેણે સુરવર ગાયું, તે આપ-દીકરાને કાને પડ્યું, એટલે તે ત્યાં જોવા લાગ્યા. તે ચાલ્યો જાય છે તે વાટે બે બાળુઆએ કાંઠાનાં ઝાડ હતાં, માટે જે ગાડરે તે ઝાડના થડ આગળ થઈને જાય તેનું કાંઈ પણ ઊન તેમાં ભરાય; તે જોઈને આજગોવિંદને સંતાપ થયો, અને કહે છે, બાપા, આ ગરીબ-ગાડરાનું ઊન તે ઝાડ કેવાં ચારે છે તે દીઠું કે? એવાં દુષ્ટ ઝાડ પરમેશ્વરે શું કરવા પેદા કર્યાં? સર્વ મનુષ્ય એકમત થઈને જગતમાંથી એમનું મૃગ સામાટે કાઢી નાંખતાં નથી? હું જાણું છું જે જો ફરીને એક વાર ગાડરાં પાછાં એ માર્ગે જાય, તો તે ગરીબાનાં શરીર ઉપરના સઘળાં આઠા જતા રહે. તો હું અત્યારપછી એવું, થવા દેનાર નહિ. કાલે દિવસ ઊગતાંજ એક કુહાડી લેઈને આવું, અને તે સર્વને ભૂંઈ ખરોખર કરી નાંખું. બાપા તમે પણ મારી સંઘાથે એક કુહાડા લેઈને આવો, એટલે જમવાની વેળા થાય નહિ એટલામાં સઘળું કામ કરી નાંખીશું.

અંબાઈ૦—દીકરા, તારા મનસુબાનો કાંઈ લગાર વિચાર કરવો જોઈએ; તે વિચાર થાય ત્યાંસુધી તું તે ઝાડ ઉપર અમથો રીસે ભરાઈશ નહિ. તું સંભાર કે આશ્વિન મહિનામાં આપણે માણસજ રું કરીએ છીએ?

બાળગોવિંદ.—રું કરીએ છીએ, બાપા?

અંબાઈ૦—તેં દીકું નથી કે ભરવાડ લોક માટી માટી કાતરો લેઈને ગાડરાંનું સઘળું ઊન કાતરી લેછે? તેમનાં શરીર ઉપર લગાર પાણુ રહેવા દેતા નથી.

બાળ૦—તે ખરું; પણ બાપા, તે તો લૂગડાં કરવાના કામમાં આવેછે, અને આ ઝોડાને તેવું કાંઈ નથી, અને એ અમથાં દેવથી એવું કરેછે.

અંબાઈ૦—એ ઊનનું ઝોડાને રું કામ છે, એ તને હજી ખબર નથી, અને તેમને કામ હો કે ન હો, પણ મને તું કહે જે આપણને જોઈએ એટલા માટેજ આપણે ખીજનું લેઈએ, એ ચોખ્ય છે, રું?

બાળ૦—પણ બાપા, તમેજ મને કહ્યું, જે આશ્વિન મહિનામાં એમનું ઊન એની મેળે ખરી પડેછે, ત્યારે તે અમથું ત્યાં ત્યાં ખરીને વ્યર્થ માર્ગે જાય, તે કરતાં કાંઈ કામમાં આવે તે સાહે નહિ?

અંબાઈ૦—તેં ખરું કહ્યું. પરમજીવે એ જનાવરોને ઊનના આઠા આપ્યાછે, તે તેમની પાસેથી આપણે માણસ લેઈએ છીએ; નહિતો આપણને ટાઢનું દુઃખ ધણું સહેવું પડત.

બાળ૦—પણ ઝાડને તો કાંઈ આઠવાનું કામ નથી ત્યારે તે ઝાડ જૂઠાં છે માટે આપણે ધાર્યું છે તે કર્યાવિના મેલવું નહિ. કાલે, હું આ સઘળાં ઝાડ કાપી નાંખનાર છું; તમે મારી સંધાયે આવજો હો.

અંબાઈ૦—ખરેખત આવીશ. વાર હમણા તો ઘેર જઈએ ચાલો, કાલની વાત કાલે.

તે ચોટાં ઝાડ હું એકલો કાપી નાંખીશ, એવે વિચારે બાળ-

ગોવિંદના શરીરમાં શૂર આત્મ. પછી તેને સઘળી રાત્રિ ઊંઘ આવી નહિ. ખીજે દહોડે પરાક્રમ કરવાની વાત ઝ્મિના મનમાં રમી રહી હતી, માટે પશૈદમાં, જનાવર બોલવા લાગ્યાં જાહિ ઝ્મિટલામાં બાજગોવિંદ પોતે તૈયાર થઈને અંબાહદાસને ઊઠાડ્યાં. તે પણ ઊઠીને તૈયાર થયો, મનમાં ઝ્મિવું ધારીને જે કાંઠાનાં ઝાડોનું જે થાય તે થાઝ્મા, પણ પ્રાતઃકાળની શોભા તો છે.ક રાત્રી નજરે પડશે. પછી તે હાથમાં કુહાડી લેધ્ને ચાલતા થયા. બાજગોવિંદ હોંસે આગળ આગળ ચાલવા લાગ્યો. તેને જઈ મળવામાં બાપને ઘણી મહેનત પડતી. તે જ્યારે ઝાડોની પાસે પાસે આવ્યા, ત્યારે હજારે નાનાં નાનાં પક્ષીઓ ઝાડ ઉપર આવેછે, અને જાયછે, અને ચારેકોરે ફરેછે, ઝ્મિવું તેણે દીઠું. અંબાહદાસ બોલ્યો, બેઠા હજવે હજવે ચાલ, હમણાં આપણે લગારેક પણ કાપવાની વાત બોલવી નહિ, અને આ બિચારાં જનાવરોને ઉપદ્રવ કરવો નહિ. પહેલાં તો આપણે કાલને ઠેક કાણુ બેસિયે; જોઈએ આવ, જે તે જનાવર અહિં આટલાં કેમ મળ્યાંછે. તે કુંગરી ઉપર જઈને બેઠા, અને જોવા લાગ્યા તો કાલે ઝાડોને જે બિન વળચું હવું તે લેઈ જવાને પક્ષીઓ ઝ્મિ ધ્રુમ માંડીછે. કાળા, લીલા, પીળા, રાતા, પંચરંગી નાનાપ્રકારના અમત્કારી રંગનાં સુંદર, સુસ્વર રાખદ બોલનારાં ઝ્મિવાં પક્ષી આવ્યાંછે. અને તેમણે બિનની માટી લૂંટાલૂંટ માંડીછે, તે વખત બાજગોવિંદ આશ્ચર્ય પામીને ચકિત થયો. અને બાપને પૂછેછે, કે બાપા, આ પક્ષી બિનનું શું કરતાં હશે વાર? તે બોલ્યો, બેઠા, તું સમજ્યો, જે પરમેશ્વરને ક્રીડીની પણ ચિંતા છે. તે જે જીવને જે જોઈએ તે અનેક પ્રકારે કરીને આપેછે, અને સર્વનું સંરક્ષણ કરેછે, અને સર્વને સુખી રાખેછે. ઝ્મિજ જો કેવા અમત્કાર છે! આ પક્ષી બચ્ચાંને માટે માળા કરેછે, તેમને નરમ બિછાનું જોઈએ તે તેમને આ ઝાડ પાસેથી મળેછે. અહિંથી તે બિન લેઈને તે માળામાં પાયરીને પોતાનાં નાનાં નાનાં બચ્ચાં સહિત સુખ પામેછે. ઝ્મિવાં આ ભલાં, ઉદાર, કાંઠાનાં

ઝાડ જેના ઉપર તું કાલે અમથા રીસે ભરાયો, તે આવાં ઉપયોગી છે; જેયું કે નહિ? આ જેની પાસે ઘણું છે તેની પાસેથી લેઈને ગંડીઅનુ આંધું પૂરું કરેછે? તો હવે આવેછે કે? આપણે તે કાપિયે. આળગોવિદ આશિઆજો થઈને કહેછે, પરમેશ્વર માંડીપાસે એવું કામ ન કરાવે. અંબાઈદાસ કહેછે, તે અંદે કહ્યું, છાકરા, એ પોતાની પેદારા પરોપકારમાં આણેછે, તેમણે એમનું સદા કલ્યાણ હો, અને એ સુખી રહે.

દેવળ.

પહેલાં દેવનગરમાં એક ગાંડો રહેતો હતા, તેનું નામ દેવળ હતું. તે એક ઉપર એક એક ઉપર એક એમ પાંચ છ ટોપી-આ માથે ધાલીને બહાર નીકળે, કેડે ચાર પાંચ લગડાં બાંધે, અને એ ત્રણ ફાટી કામળીઆ ખાંચે નાંખે. તેની અકલ ચળી હતી, પણ તે કોઈને ઉપદ્રવ કરતો નહિ. તેને ઘણાજ ખીજવે ત્યારેજ તે ખીજે. તે રસ્તામાં ચાલતો હોય, ત્યારે કેટલાંક નીચ છાકરાં તેની પછવાડે પડે અને કહે, દેવળ, અરે દેવળ, તું આ ટોપીઆ અને કામળીઆ કેટલા પૈસામણે વેચેછે? તે બોલે નહિ, એટલે તેની ફજેતી કરે. તેમાં કેટલાંક દુષ્ટ છાકરાં હોય તે તેના ઉપર ઘટો પણ નાંખે. દેવળ ઘણું કરીને તે સર્વ સહે, એકાદી વખત ખીજે ત્યારે ધૂળની અને કાંકરાની મુઠી ભરીને છાકરાં ઉપર નાંખે. એક દિવસ તે દયારામ શેઠના ઘર આગળ થઈને જાયછે, અને છાકરાં પછવાડે પડ્યાછે. અને બકોર કરેછે, તે સાંભળીને દયારામ શેઠ બારીમાંથી જુએછે, તો પોતાનો છાકરો હરિઆ પણ તે ટોળામાં છે તે જોઈને બારી અડકાવીને જાનોમાનો ઘરમાં ગયો. જમવાની વેળા થઈતે વખત જમતાં જમતાં દયારામ હરિઆને કહ્યું, છાકરા, તે કોણ હતાં કે જેની પછવાડે પડીને તમે બકોર કરતાં હતાં?

હરિઆ.—બાપા, તે ઘેલો દેવળ, તમે જાણતા નથી?

દયારામ.—તે ગરીબ બિચારો! ઘેલો સાથી થયો હશે વાહ?

હરિં—લોક કહેછે કે તેનું મોટું વતન હતું, તેના વાદ ઘણા દ-
હાડા સૂધી સરકારમાં પડ્યો હતો, તેમાં તે હાર્યો તે દહાડાથી
તે ઘેલો થયોછે.

દયાં—છાકરા, તેનું જે વખત સઘળું હાર્યામાં ગયું, તે વખત તે
જે તને કહેત, જે અરે મારા હરિ, મારું કર્મ કૂટ્યું, ઘણા દહા-
ડા સૂધી રવસ્થાપણે જે વતન હું ભોગવતો હતો, તે વતન આજ
મારે હાથથી ગયું, અને મારું ઘરઆર સઘળું વાદમાં ગયું,
મારે હવે ગામમાં કે ગામ બહાર પગ મેલવાનું કેદાણું નથી :
ગું કહું, મારી પાસે એક દમડી પણ રહી નહિ, એવું જે તને
કહેત તો તે વખત તારાથી તેની મશ્કરી કરાત ?

હરિં—પરમેશ્વર મારે હાથે એવું ન કરાવે. એવો દુટ્ટ કોણ
હોય કે જે વિપત્તિમાં પડ્યો હોય તેને હસે. હું તો એવાની
સહાય કરું.

દયાં—તો શું તેને તે દહાડા કરતાં આજ કાંઈતેં સુખી દોડો ?
તેનું સઘળું ગયું અને અકલે ગઈ.

હરિં—બાપા, આજ તો તેના ઉપર વત્ની દયા આણવી જોઈ-
એ, એવી દરખામાં છે.

દયાં—ત્યારે જે ડાહ્યો હતો તે સમયમાં તારે જેના ઉપર દયા
આણવી જોઈતી હતી, તે આ દરખાને પામ્યો તે સમયમાં તું
તેની મશ્કરી કેમ કરેછે અને તેના ઉપર તે ઇંટો કેમ ફેંકી ?

હરિં—બાપા, હું બૂલ્યો, મારો અન્યાય ક્ષમા કરજો.

દયાં—તને પશ્ચાત્તાપ થયો માટે મેં તો ક્ષમાકરી, પણ મારીજ
ક્ષમાથી કાંઈ નહિ થાય. બીજા કોઈની ક્ષમા માગવી
જોઈએ.

હરિં—એ તો હું સમજ્યો ; તમારા મનમાં એવું છે જે દેવજી
પાસે ક્ષમા માગવી જોઈએ ?

દયાં—દેવજી પાસે શા માટે ?

હરિં—એટલા માટે કે મેં તેનો અપરાધ કર્યોછે.

દયાં—તે અર્થ, પણ દેવજી જે ડાહ્યો હોત તો તેની ક્ષમા તારે

માગવી જોઈતી હતી, પણ ક્ષમા તે શું તેનું આજ તેને ભાન નથી; માટે આજ તેની પાસે ક્ષમા માગવી તે વ્યર્થ છે, પણ તેને ઝેરૂલી ખબર છે કે જોના આપણે અપરાધ કર્યો હોય તેની પાસે ક્ષમા માગવી.

હરિ૦—તે તમેજ મને શીખવ્યુંછે તો, બાપા.

દયા૦—દીન ઉપર દયા કરવી, ઝેંવી કેાની આગ્રા છે તે તને ખબર છે? -

હરિ૦—હા, ઝેંવી પણ પરમેશ્વરની આગ્રા છે.

દયા૦—ત્યારે તેં તે ભાગી, માટે પરમેશ્વર તારા ઉપર રીસે નહિ ભરાયો હોય કે?

હરિ૦—ભરાયોજ હશે, બાપા. માટે હું આજ રાતે તેની પ્રાર્થના કરીશ અને ક્ષમા માગીશ.

હરિઝ્મે રાતે તેમ કરીને હથરની પાસે પોતાનો અપરાધ કહીને પચાત્તાપથી ક્ષમા માગી. તે પછી કેટલાક દહાડા સ્થવી તે દેવજીની પછવાડે ગયો નહિ, અને ખીજાં છોકરાંને પણ તેણે વાર્યા. ઝેમ કરતાં ઝેક દિવસ દેવજીની પછવાડે છોકરાં લાખ્યાં હતાં તેમાં તે ભળ્યો. તેના મનમાં ઝેવું ન હતું કે દેવજીને ખીજવું, પણ ખીજાં છોકરાં તેની શી શી ચેષ્ટા કરેછે, તે તમારો માત્ર જોવા માટે ગયો. પછી છોકરાં ભેગો ઝે પણ દેવજી દેવજી હુર્યો! હુર્યો! કહીને આરડવા લાગ્યો; ઝેમ કરતાં કરતાં સઘળાં છોકરાંની સરદારી તેને આવી. છેલ્લો વારે ધણો કલખ-લાટ થયો ત્યારે ખીજીને દેવજી ઝે છોકરાં ઉપર ઇંટા નાંખી તેમાંની ઝેક મોટી ઇંટ હરિઆના ગાલને અડકીને કાને વાગી. તે કાન તૂટી જતા, પણ થોડાકમાં અચી ગયો. પછી હરિઝ્મા ઘેર આવ્યો. કાન રાતો સોળ થયોછે, અને તે હળવે હળવે રૂ ઝેછે. તેને બાપ કહેછે, પરમેશ્વરે તને ઠીક શિક્ષા કરી.

હરિ૦—પણ બાપા, ખીજાં છોકરાં ઝે મારાં કરતાં ધણી તેની ચેષ્ટા કરી હતી, અને પરમેશ્વરે તેને શિક્ષા થોડી કરી અને મને વતી શા માટે?

દયાળુ—તેનું કારણ સાંભળ, તને ખીજાં છોકરાં કરતાં સારી સમ-
જણ છે કે એમાં પાપ છે, એવું સમજીને પણ તે તે કંઈ માટે
તેમના કરતાં તારો અપરાધ વધો. માટે જો છોકરો પૂરખ-
શરની, અથવા પોતાનાં માઆપની અવગણના કરીને તેમના
આમા ન માને, તેને અમણી શિક્ષા થાય, એ યોગ્યજ છે.

દાણા વીણનારી છોકરી.

નાટક એક અંકનું.

પાત્ર.

અંબકરાય જમીદાર.

રામરાય તેનો છોકરો.

હીરાબાઈ..... તેની છોકરી.

જોષીબાઈ.....

જમની જોષીબાઈની છાડી.

હરજી..... જમીદારનો આકર.

ઠેકાણું.—એક એતર તરતજ કાપેલું હતું તેમાં ઘણા બાજ-
રીના ભાર પડ્યાછે. તે એતરની એક તરફ અંબકરાયનું ઘર
છે. ખીજી તરફ કેટલાંક ઝૂંપડાં અને ખીજી ગામની રચના છે.

પ્રવેશ ૧.

જમની.

જમની.—(ખીજા એતરમાંથી ભરીને ઓણેલી બાજરિયાંની
ટોપલી હાથમાં લેઈને અંબકરાયના એતરમાં એક ભારા
આગળ બેઠી હતી) ચાલો સાફજા કામ થયું. આહા ! બાજ
મારી માને કેવો આનંદ થશે ! (ટોપલી સામું જોઈને પ્રસન્ન
થાયછે) તે ઘરડા બાજરિયાં લણનારા બાપાએ મને એ-
ક વારે ટોપલી ભરીને બાજરિયાં આપ્યાં ; તેને કેટલો
ભણો કહું ! આહો ! હું આજો દહોડો અહિં તહિં ફરત તોએ

એનું અર્ધું પણ મને મળત નહિ. પરમેશ્વર તેનું સાહે કરે! હવે હું જાણું છું કે આ એતરમાંનાં કાંઈ આજરિયાં પડ્યાં આપડ્યાં વીણું. (તે ટોપલીમાંનાં આજરિયાં એ હાથે દાખિ-
છે.) આ લગાર દખાય તો એમાં એક એ કલ્લા ખીબ્બ પણ માય; કાંઈક ખોળામાં પણ લેઉં. (તે ઊઠીને ખોળા એક હાથે પહેળો કરીને ખીજે હાથે એકઠાં કરેલાં આજરિયાં તેમાં ધાલેછે, એટલામાં વેગળેથી શબ્દ સાંભળીને કહેછે.) અરે દેવ! પેલો કોણ મારા ઉપર દોડતો આવેછે? હશે આવો, પણ મેં કોઈના અન્યાય કર્યો નથી.

પ્રવેશ ૨.

જમની અને હરજી.

હરજી—(તેના હાથ ઝાલીને) અરે ચાટ્ટી છાડી, આજ મેં તને બલી ચોરી કરતાં પકડીછે.

જમજી—શું તમે કહેછે, મહારાજ? હું ચાર નથી, હું તો સાહુકાર છું.

હરજી—સાહુકાર છે? તું સાહુકાર? (તે તેના હાથમાંથી ટોપલી ઝૂંટવી લેછે.) ત્યારે આ ટોપલીમાં શું છે?

જમજી—આજરિયાં, જીએમની.

હરજી—ત્યારે એ આજરિયાં આ તારી ટોપલીમાં પેદા થયાકે શું?

જમજી—એ હો! જો એવું હોત, તો પછી મારે એતરમાં મહેનત કરીને આટલાં એકઠાં કર્યાનું કામ નહતું.

હરજી—ત્યારે એ ચોરીનાં એની મેળે કર્યાં.

જમજી—મહારાજ, એવું કહેશે નહિ. હું જુએ મહે અને મારી મા પણ જુએ મરે તો એ મારે હાથે એ વાત થવાની નહિ.

હરજી—હું સમ આઠને કહું છું કે એ પોતાની મેળે તારી ટોપલીમાં આવીને પડ્યાં નથી.

જમજી—અરે પરમેશ્વર! તમે સમ આઠને મને ખીવરાવોછો, પણ મારું કહું સાંભળો તો ખરા. હું તે સામા એતરમાં આ-

જરિયાં વીણવા ગઈ હતી, ત્યાં એક ભલો ડોસો હતો, તેણે મને વીણતાં દીડી, અને તે બોલ્યો, “ગરીબ બિચારી છાકરી ! જ્નેતે રો અમ કરેછે ! હું એને કાંઈ આપું.” ત્યારે પારી બાજરીના બારા પડ્યા હતા તેમાંથી બાજરિયાં તોડીને એ બોબાં તેણે મારી ટોપલીમાં નાંખ્યા, અને તે કહેવા લાગ્યો કે જે ગરીબને આપશે તેને પરમેશ્વર ધણું આપશે.

હર૦—વાર વાર, તે તો હું સઘળું સમજ્યો. અમારા એતર-માંથી બાજરિયાં તોડ્યાં તે તને પેલા એતરમાં ડોસો હતા તેણે આપ્યાં, નહિ ?

જ મ૦—એમ નહિ, તમે પોતે જઈને તેને પૂછી આવો.

હર૦—હું જઈને પોતે તેને પૂછું ! હો ! વાત જો, મેં તને અહિંયાં પકડી એટલે પૂછવાનું શું કામ છે ?

જ મ૦—પણ હું કહું છું જે તમારાં એકે ભારને હું અડી નથી. આ મારા બોળામાંનાં થોડાંક બાજરિયાંજ માત્ર અહિંયાંથી વીણ્યાં છે ; સામાટે કે મેં જાણ્યું જે એવું કયાંથી કાંઈ અન્યાય નથી. તેમાં તમે એમ જાણતા હો જે એ પણ લેવાં નહિ તો તે હું પાછાં નાંખવાને તૈયાર છું આ તમે તમારાં લો.

હર૦—નહિ, નહિ, હવે તેવું થનાર નહિ. આ ટોપલીમાં નાંખ અને એ ટોપલી જ્યાં લઈ જઈએ ત્યાં ચાલ. હીંડ મારી સાથે હવે ચોક્કીમાં.

જ મ૦—(ખીને) શું બાઈ ! એવું કહેછે ? મારા દાદા.

હર૦—હા, હવે મારા દાદા. હું હું તને જવા દેજી તો તું એ કરતાં એ મને ઘણું સારું કહીશ. નહિ વાર ? હું કહું છું જે તું પાંચારી ચોક્કીમાં ચાલ, હીંડ ઉતાવળી.

જ મ૦—અરે મહારાજ ! મને પરમેશ્વરને વાસ્તે એવું કરશે નહિ. તમને દેખાડ્યાં તેથી વત્તા મેં અહિંથી લીધાં નથી. ખરેખરે કહું છું. હું આખો દહાડો ઘેર નહિ જઈ ત્યારે મારી મા મને શું કહેશે વાર ? અને મને ચોક્કીમાં બેસાડી સાંભળશે તો પછી તે મરીજ જશે.

હર૦—ત્યારે શો મોટો અનર્થ થશે ! તે મરી જશે તો ગામની પીડા જશે.

જમ૦—(રોવા લાગી) તમને જો અપ્પર હોય કે તે કેવી ભલી મા છે. અને અમે કેવાં ગરીબ છીએ તો તમને અમરા ઉપર દયાજ આપે.

હર૦—હું અહિં લોકો ઉપર દયા કરવાને રહ્યો નથી. મારા ધણીનો જો ખીગાડ કરે તેને પકડીને ચોકીમાં નાંખવાને રહેલો છું.

જમ૦—પણ જો મારા સરખીએ ખીગાડ ન કર્યો હોય તો.

હર૦—એક આખી ટોપલી ભરીને દાણા ચોરીને વળી પોતાની ભલાઈ દેખાડે છે કે શું ? શી નવાઈ જો ? આલ, આલ, આલવા માંડ મારી સાથે.

જમ૦—અરે મહારાજ ! મારા ઉપર દયા કરો. જોઈએ તો મારી સમજી ટોપલી લો, અને લેશો તો એટલા દાણાથી તમે માતપર થનાર નથી. પણ મને જવા દો. હું તમારે પગે લાગું છું. મારી મા ઉપર નજર રાખીને તો મને મેલો. મારી માને હું એકની એકજ છું.

હર૦—હું તને મૂકીશ, તોપણ તારી માને વારતે મૂકનાર નહિ, તે મરશે તેમાં માફ શું જશે ? પણ છોડી તને રોતી જોઈને મને દયા આવે છે. હવે તું જા, ટોપલીની આશા રાખીશ નહિ. ન્યાય થશે તે દહાડે ન્યાય કરનાર તારો થોડો ધણો દંડ કરશે તેટલો દંડ માત્ર આપજે, નહિતો તારે ચોકીમાં જવું પડશે, અથવા તે તમને ગામ બહાર કાઢી મૂકશે.

પ્રવેશ ૩.

જમની.

જમ૦—(એકલા બુધ્ધ ઉપર બેઠી અને એક ભારા ઉપર માથું મેલીને કેટલીક વારજી મનમાં ને મનમાં રોઈ, પછી ઊઠીને ચારે તરફ જુએ છે) હરે હરે ! તે ગયો ! નહારે મુઝ્યા.

મારા બાજરીયાં, ટોપલી સઘળું લઈ ગયો, અને વળી મને અને મારી માને કોણુ જાણુ જે એ શું કરશે ! (લગાર વિસામો લેધને) આહા: તે જનાવરો કેવાં દૈવવાન ! તેના કાંઈ થોડા દાણા પણ લેવા દેછે, અને હું—પણુ કોણુ જાણુ અહિં પીડયો કોઈ નહારો એમની પ્રજ્ઞાએ બંદૂક લેધને ફરતો નહિ હોય, એ કેમ જાણુય ? મોટે હું એમને ઉડાડી મેલું, પછી હું જાઉં; નહિતો આ ભારા ઉપર માથું મેલું તેની વતીની વળી કાંઈ શિક્ષા મળશે; શું કંઈ વાર ? કોઈ આવેછે, જેઉં તે એ છોકરાં આવેછે, કોણુ હશે વાર ?

પ્રવેશ ૪.

રામરાય, હીરાબાઈ, જમની (આખો લુએછે).

રામ—અરે તેજ અમારાં બાજરીયાં ચોપી કે શું અને તનેજ અમારા આકરે પકડી ? (જમની નિસાસો નાંખેછે, તેનાથી કાંઈ ઉત્તર દેવાતો નથી).

હીરા—(જમનીના સાથું જોધને ભાધને એકતરફ લઈ જાય છે.) આ છાડી મને ભલી લાગેછે, રામા, જે તે ગિચારી કેવી રૂએછે ? તેને ધણું ખીજવીરા નહિ, ધણું દુઃખ થશે; અને આપણુ આટલાં થેડાં બાજરીયાંસારે આપું કરવું નહિ, (હીરાબાઈ જમનીપાસે આવી) છાની રહે છાડી, છાની રહે. તું રામાટે રૂએછે ?

જમ—મારા ઉપર જૂઠી ચોરી ચઢાવેછે. તમે જાણુછો કે મેં અન્યાય કર્યો ?

રામ—ત્યારે તે શું અન્યાય કર્યો નથી ?

જમ—ના, એ તમે ખરેજ માનજો. હું પેલા એતરમાં દાણા વીણુવા ગઈ હતી ત્યાંથી એક ધરડેડોસે મારી ટોપલીમાં બાજરીયાં આપ્યાં, પછી, તે લેધને હું આ એતરમાં આવી, કે ભૂંઈ ઉપર પડ્યાં હોય તેમાંથી થોડાંક વીણી લઉં. તમારા આકરે મને ભારા આગળ બીભી દીઠી મોટે મારા ઉપર ચોરી

ચઢાવી, અને મારી ટોપલી લેઈ ગયો; અને મને પણ ચો-
કીમાં લેઈ જતો હતો. પણ હું રોઈ અને તેના કાલાવાલા
કયાં માટે મને મેલી.

હીરા—અરેરે? તેણે અમારા દેખતાં તને અંટલું કંઈ હોત
તો પછી જણાત, જે તેને પણ કેવી રીતે થાય છે? અમારો
આપ ધણો બહો છે, ગરીબને દુઃખ દેવા દેતો નથી. તે અહિં
હોત તો તને તે વખતજ જવા દીધો હોત.

રામ—અને હજુ તે તારી ટોપલી પાછી મોકલાવશે, અં હું
અરેઅરે જ કહું છું.

જમ—(આનંદ પામીને) તમને અં અં લાગે છે? મારા
નાના શેઠ.

હીરા—રામરાય અને હું જઈને તેની પ્રાર્થના કરીશું. તું
સ્વસ્થ રહે, કાંઈ આપવાની વાત તેને કહીએ છિયે અંટલે
તે ધણો પ્રસન્ન થાય છે. તારી ટોપલી તો અમે તેને કહ્યા-
વિના તને આણી આપીશું.

જમ—વા: વા: મારી બહેન? શાં તમે બાગ્યવાન? જે ત-
મારે કોઈની ગરજ નથી તો અં તમે બિલટાં બીજાની સહા-
યતા કરો છો.

રામ—ત્યારે શું તું ધણી ગરીબ છે, છોડી?

જમ—અહિં આવીને આટલી મહેનત કરીને રોટલાને માટે
જે દાણા પેદા કરે તે ગરીબજ હોય તો, મહારાજ.

હીરા—શું તું રોટલા માટે દાણા વીણે છે? મેં જાણ્યું જે તું બા-
જરિયાં રોકીને પોંખ આવા સાડ લેતી હઈશ. કોઈ વખત
જ્યારે કોઈ પાસે ન હોય, ત્યારે અમે પણ અં મ કરીએ
છિયે.

જમ—અરે બહેન! તેવું નથી. મારી મા કહે જે બાજરિયાં
આંડીને દાણા કાઢીને તે દળોને તેના લોટના રોટલાં કરીશું.

હીરા—તેના તે દાણા કેટલાક બીકળત? અને તમારે કેટલા
દહાડા ચાલત?

જમ—એક બે દહાડા ચાલે એટલા તો નીકળત, તે આઈને બે દહાડા જત, પછી આગળ પરમેશ્વર મોટો છે.

રામ—વાર ત્યારે, હું તને એક પાવલી આપું છું, એટલે તારા મારે એક દિવસ વત્તો નીકળશે. આ કોરી નવી છે, માટે મેં ખુશીથી મારીપાસે રાખી હતી. આ લે.

જમ—અરેરે ! એટલા બધા પૈસા ! મારાથી લેવાય નહિ.

હીરા—(હશીને) એટલા પૈસા લેતાં તું ખાએ, કેમ ? મારી કોથળી મારી પાસે હોત તો હું પણ તને ધણા પૈસા આપત.

રામ—(હાથમાં પાવલી ઝાલીને જમનીને આપવાને સામી ધરે છે.) લે છાડી, લે. (જમની જગાર લજવાઈને તેની પાસેથી પાવલી લે છે, અને તેને આશીર્વાદ દે છે.) એટલે કાંઈ થયું નહિ. હું હમણા કારખારી પાસે દોડતો જઈશું, અને તેની પાસેથી લેઈને તારી ટોપલી તને આપું છું. જો તે નહિ આપે તો પછી તેને—

જમ—અરે મહારાજ ! તમે મારે વારતે એટલા દુઃખી થશો નહિ. તમે મને કહે છો જો હું તને સહાય થઈશ એટલે થીજ મારે ધાણું છે.

હીરા—તું રહે છે ક્યાં તે મને કહીશ ?

જમ—ગામમાં પેસતાં જ મોં આગળ.

રામ—તો અમે આગળ કોઈ વાર તને દીઠી નહોતી ? કાપણીના દહાડામાં અમે આપની સાથે વર્ષોવર્ષ આવીએ છિયે.

જમ—ગામમાં આવ્યાને મને હજુ આઠ દહાડા થયા છે. અમે માણકબાઈ ડોશીને ઘેર રહીએ છિયે, તે મારી મા ઉપર ધણું હેત રાખે છે.

હીરા—શું, તમે માણકબાઈ ડોશીને ઘેર ગતયાં છો ?

રામ—અમે તેને એના જાણીએ છિયે. અમારો આપ તેને કોઈ કોઈ વાર બાગમાં નીંદવાને બોલાવે છે.

હીરા—તું મને તારી મા પાસે તેડી જઈશ ?

જમ—તમારાં જેવાં મોટાં માણસ અમારા સરખા ગરીબને
ઘેર પધારે ત્યારે અમારું મોટું ભાગ્યજ તો !

હીરા—ના, ના, અમારો બાપ અમને ઝમટલી મોટાઈ કરવા
દેતો નથી. તે કહેછે જે જેવાં ખીજાં માણસ છે તેવાંજ
અમે છીએ, પણ હું આવી તો તેમાં કંઈ તમને સંકોચ તો
નથી ?

જમ—કાંઈ નહિ. તમે આવશો તો મારાં બાજરિયાં ગયાં
અને ટોપલી ગઈ, તે વાતનું મારી માને ખોટું નહિ લાગે.
તમે તેના મનનું સમાધાન કરશો, અને તે કારભારીએ ભો
દેખાડ્યોછે તેનું.

રામ—તેનો કરો તું ભો રાખીરા નહિ. મારી બહેન તારી મા
પાસે આવશે અને હું દોડતો તેની પછવાડે જઈછું. હું જ-
ણુંછું જે તમે પાછા આઠેકાણે આવશો, નહિ વાર ?

જમ—જે તમારી મરજી હશે તો.

રામ—તું પાછી નહિ આવે ઝમટલામાં તારી ટોપલી અહિં
આણી મુકુંછું.

જમ—હું મારી માને પણ અહિં તેડી લાવીરા. તે તમને
આશીર્વાદ દેશે.

હીરા—આલ ઉતાવળી મારી સાથે (તે જમનીનો હાથ ઝા-
લીને તેની સાથે તેની મા પાસે જાયછે).

પ્રવેશ ૫.

રામરાય.

રામ—(ઝમટલા) હું અને મારી બહેન કેટલાં સુખી છીએ જે
આ છોડીની પેઠે અમારે દાણા વીણીને પેટ ભરવું પડતું
નથી ! મને એ છોડીના મોંની આકૃતિથીજ એવું દીસેછે
જે એ આ કરતાં સારી દરોને પામવાને ઉત્પન્ન થઈછે,
એમાં કાંઈ સંશય નથી. ગામની ખીજાં છોડીઓ નકારી
દેખાયછે તેવી આ દેખાતી નથી. બાપા માઈ કહ્યું સાંભળશે

તો ખરા. ઝાઝા હો! સાંજ થયું કે હરજીને સાથે તેડીને
ઝમજમ આવેછે. અને ટોપલી પણ પાસે છે.

પ્રવેશ ૬.

રામરાય, ચંબકરાય અને હરજી.

રામ—(આપ પાસે દોડતો ગયો) બાપા, સાંજ થયું છે તમે
આવ્યા (હરજીના હાથને વળગેછે) આપ મને ઝમ ટોપલી

હરજી—હજવે, હજવે, બાઈ મારો હાથ ભાગશો.

ચંબક—રામા, તારે ઝમ ટોપલી શાને જોઈએ?

રામ—ઝમ ગરીબ છેડાડીની ટોપલી આ મુખે તેનાં બાજરિયાં
સુકાં ખૂંચી લીધીછે. હવે હું તમને સઘળી વાત કહીશ, બાપા.

હરજી—ઝમ તે શું? જે કોઈ આવી પાંચારી ચાકરી કરે અને
ચોરી ન કરવા દે તે મુખે થયો કે શું? પછી ત્યારે તો માં
શું કામ છે અને ત્યારે દેશાઈ મને મહિનો શું કરવા આવેછે?

ચંબક—હરજી, હું તને રોજ કહું છું જે નવરાં લુચ્ચાં માણસ
એતરમાં આવીને બિગાડ કરે તેને તું વારજો. પણ બિચારાં
ગરીબ બીખારીને પકડીને ચાકીમાં ધાલ એવું કહું નથી.
કોઈ ભલું માણસ દરિદ્રની પિડાથી પીડાઈને મારા એતરમાંથી
અન્ન લેવાની ઈચ્છા કરે, અથવા જ્યાં ત્યાં ફરીને પડેલાં
બાજરિયાં વીણે તેને સર્વદા તું ઉપદ્રવ કરીશ નહિ.

હરજી—આપણે દાણા કાઢી લેઈએ, પછી મનમાં આવે તેટલાં
વીણીલા, કોણ ના કહેછે; પણ હજી તો આજો, એક ભારે
ત્યાં પડ્યોછે.

રામ—(મજકરીમાં) દાણા ઘેર આણીને ફરીને એતરમાં હજ
ફરવ્યા પછી, એમ કેમ કહેતો નથી? ત્યારે પછી તેમને
ધણું વીણવાનું જડશે ખરે!

હરજી—બાઈ, એ વાતમાં તમે સમજો નહિ. તમે છાના ગો.
તે ચોર નથી તે સાચી જાણ્યું?

રામ—રામ રામ! ચોર ચોર! તેણીએ મને કહ્યું, જે મેં એક

દાણા અહિંથી લીધો નથી; એક ડોસો પેલા એતરમાં હતા તેણે મારી ટોપલી બાજરીયાં એ ભરીને આપી.

હર૦—એ વાત ઘણી સારી. તેણીએ તમને કહ્યું ! તે કેટલી સાચી તે પણ જાણ્યું, મેં તેને બારા આગળ પકડીછે.

અંબ૦—બારામાંથી બાજરીયાં તોડતાં ?

હર૦—તે હું નથી કહેતા તે મારા પહેલી શું કરતી હતી તે મને ખબર નથી. તમે તે જુઓ તો એ એટલાં તે ડોસાએ આપ્યાં એમ તે કહેછે, પણ ગામડીએ અટલો તેને ધર્મ કરે એ વાત તમને ખરી લાગેછે કે ?

રામ૦—પણ કહ્યું કે નહિ જો તે બાજરીયાં તેને એક ડોસે આપ્યાં એમ તેણીએ મને ખરેખર કહ્યું ? એવી ભલી છાડી જૂઠું બોલનાર નહિ એ મને નિશ્ચય છે.

હર૦—ભાઈસાહેબ, ખરું બોલજો. વાહ, તમે આજસુધી કોઈ દહોડા જૂઠું બોલ્યાંછા કે નહિ ? તોએ એમ તમને બહાજ કહીએ છીએ.

રામ૦—બાપા. આ હરજી મને કેવો દયાવીને બોલેછે તે તમે સાંભળોછા ? (હીરજી ઉપર રીસ અઢાવીને) હું જૂઠું બોલ્યો હોઉં તો હું લુચ્ચો ખરો, પણ હું કોઈ દહોડા બોલ્યો નથી; અને આજ તે નાની છાડી પણ બોલી નથી. ત્યારે હવે એમાં જૂઠું કોણ તે ઉઘાડું દીસેછે.

અંબ૦—ભાઈ હજવે, તારું બોલવું સાંભળીને મને નિશ્ચય થયો. કોઈને ચોગી કરતાં દોડા નથી ત્યાંસુધી આપણે તેને આપણી તરફથી શાહુકાર કરીને માનિયે. પણ ખીજો કોઈ તેને ચોર કહેતા હોય, તો તેના ઉપર રીસ પણ કરીએ નહિ. આપણું ચાલે તો નમ્રતાએ કરીને તેના મનને નિશ્ચય કરી આપિયે અને તે ખરી રીતેએ તેના સ્વરૂપને જાણે એવું કરિયે.

હર૦—એમ નહિ મહારાજ ! તમે કહ્યું તે કરતાં મને આ સાહે લાગેછે. પ્રથમ તો સર્વને લુચ્ચા એમ જાણિયે; પછી જોટલા બલા એવું નજરમાં આવ્યું તેટલા માત્ર બલા રસ્તામાં

જતાં જો બળદ સામે આવે તો હું તેને મારકણો બળીને
વેગળો બહાઈશું, પછી તે મારતો હો. અથવા ન હો. પણ
આપણે એકસ રહેવું, તેમાં કાંઈ ચિંતા નહિ. જેમાં સંદેહ
નહિ તે માર્ગ સારો.

અંબ—ઘણું સારું. તારી પેટેજ સઘળાં માને તો સમાગમ
કેનો કરે? અને મેં તેવું બળ્યું હોત તો તને હું કેમ રાખત? પછી તારાસર આ ઘરડાનો નિર્વાહ થાય મોટે મેં તને આ ગામ
ઉપર વિદ્યાસની આકરી આપીછે તે કેમ આપત? તને
સિપાઈગીરીની આકરીમાંથી સરકારે કાઢી મૂક્યો હતો, અને
તેમનું રાજીપત્ર પણ તારીપાસે નહતું તે ઉપરથી મેં તને
લુચ્ચો બળીને કોટવાળને સ્વાધીન કર્યો નહોત કે?

હર—તે ખરું, અને હું લુચ્ચો નથી એ પણ ખરું.

અંબ—હા રે, મેં તને બોલો બળ્યો મોટેજ હજી તું મારી
આકરીમાં રૂંધોછે. પણ જો દહોડે મેં તને રાખ્યો તે દહોડે
તો તારું મોં જોઈને અને તારા વચન ઉપરજ રાખ્યોછે કે
નહિ, કે તે વખત કાંઈ બીજું પ્રમાણ હતું?

રામ—આપા, જો તમે મોં જોયાથી અને રાખદ સાંભ-
ળ્યાથી પરીક્ષા કરશો તો જોઈશું છાડીનું કહ્યું ખરું માનશો
તેટલું હરજીનું નહિ માનો.

હર—હૈ, ભાઈ! એ તે શું બોલોછો! મારું મોં જોઈને આ-
પાને જેવો ભરોસો આવેછે, તેવો તેનું જોઈને આવશે તો હું
તમારું કહ્યું માનીશ.

રામ—હં: હં: શો આ વાંદરાસરખો સારો દેખાયછે!

અંબ—છી: રામો, એવું બોલિયે નહિ હો. પણ હરજી, તું તે
છાડીને ઝાળખેછે?

હર—હા, સાહેબ. કાંઈ ઝાળખું છું અને કાંઈ નહિ. આજ
દશ દહાડા થયાં હું તેને તેની મા સાથે ફરતી દેખું છું. પણ
તે ગામમાં ક્યાંથી આવી, અને શા માટે આવી, એ તમને
ગામનો એકશીદાર છે તે ઠીક કહેશે. મને જો ખરું પૂછો તો

એવાને ગામમાં પેસવા દેઢને ભીખારી વધાયો, એ કાંઈ સાઈં કહું નથી.

રામ—વાર, તો તેમને માટે જે અર્ચ થશે તે હું કરીશ. હા હું કરીશ જા !

હર—ભાઈ, તમારી પાસે તમારા પરાક્રમનું કાંઈ છે કે ?

રામ—મારી પાસે નથી; પણ મા બાપની પાસે તો ઘણું છે.

હર—ભાઈસાહેબ, હું અહંજ કહું છું જે આ મઉએ વારતે સધળું ગામ કરકોછે. અને અમલદારને એવી લાંચ આવા દેશો અંગૂઠો તળાંની ઉપર ચોળીને રૂપિઆની નિશાની દેખાડે છે) શામાટે જે મને ખાતરજમે છે, ચોકરા નિશાની હો. —

રામ—બાપા, તમે જુઓ ! આ ચોકરીદારને પણ ભુંડો કહે છે. હું તેમને એ જણાવીશ.

અંબ—હજવે, બેટા. (હરજને) હરજ, મારા મનથી તારી આવી સંપત્તિ પ્રકૃતિ સારી નથી. ત્યારે હવે મારે પણ તારા ઉપર સંદેહ આણવો યોગ્ય છે, શામાટે જે તે છોડીને તે એતરમાં મારા આગળ દીઠી માટે તું અટકળ કરે છે જે તેણીએ ટોપલી ત્યાંથી ભરી; અને તે ગરીબોને ગામમાં વસ્તીમાં આવવા દીધાં માટે કુમાવિસદારે લાંચ લીધી એવું કહે છે. વાર ત્યારે હવે હું પણ કહું છું જે તે છોડી પાસેથી તને તમાકુ કે પેસો કાંઈ મળ્યું નહિ માટે તે તેની ટોપલી લીધી; નહિતો તું તેને જવા દેત.

હર—શેઠ સાહેબ, તમને એવું લાગે છે કે.—

અંબ—તારા મનમાં જેવા લોક આવે છે, તેવા લોકનાં મનમાં તું કેમ ન આવે ?

હર—વાર ત્યારે, હવે તમારે કાંઈ બોલવુંજ નહિ. સધળાં ભીકાર આવીને તમારું એતર, વાડી, ગામ લૂંટીકેમ લેઈ જતાં નથી ? માઈં શું જશે ! પણ હવે હું આ ટોપલી કોઠવાળને આપીશ.

રામ—નહિ, બાપા નહિ, એટલી મારા ઉપર દયા કર.

અંબ—હરજી, તારે એ ટોપલી લેઈ જઈને તે છાડીની પાસે ક્ષમા માગવી પડશે.

હરજી—ક્ષમા! બાઈસાહેબ, ક્ષમા! તમારે એવું બોલવું! શું હું જાઉં અને ક્ષમા માયું? શાવાસ્તે? મેં તેના કાંઈ અપરાધ અથવા અન્યાય કર્યો એવું મને લાગતું નથી.

રામજી—એટલા માટે જ નાહક તે તેને દુઃખી કરી, અને તેના ઉપર ચારીનું નિમિત્ત મેલ્યું, માટે તારે ક્ષમા માગવી પડશે, સમજ્યો?

હરજી—ટોપલીએ ન આપિયું, અને ક્ષમાએ ન માગિયું તો શું થાય?

અંબ—મેં જો તને નાહક ઢળ્યો હોય તો મારે પણ તારી પાસે ક્ષમા માગવી જોઈએ. હવે જો તને લાજ લાગતી હોય તો હું આ ટોપલી, અને તારી વતીની ક્ષમા માયું.

હરજી—ત્યારે રામરાયજી, એટલું કામ તમેજ કરશો?

રામજી—હા, હું તૈયાર છું, પણ બાપા, મારી બહેન તેની માને એમણે અવા સાંજે તેની સાથે ગઈ છે, તેને તેડીને ઉતાવળી પાછી આવનારી છે, હું જગારેક તેની વાટ જોઉં છું.

હરજી—એવું છે તો હવે અહીં માં કામ નાહ. (તે ફડફડતો ચાલતો થયો.) હવે આ ગામમાં એટલાં ભીખારી થશે જો અમારેજ ઉતાવળી ભીખ માગવી પડશે.

પ્રવેશ ૭.

અંબકરાય અને રામરાય.

રામજી—બાપા, તે શું બોલ્યો તે સાંભળ્યું કે નાહ?

અંબજી—હા બેટા, પણ હું તેનું કહ્યું કાંઈ મનમાં આણતો નથી.

રામજી—ત્યારે એવું બોલું માણસ તમે શાવાસ્તે રાખ્યું છે.

અંબજી—તે બેટા નથી, બેટા, તે આપણું સાઈ કરવાને ધણું જ ઇચ્છે છે, માટે એ કોઈ વખત આવું બકે છે. બાકી તે ઘણા સાચો અને એક મનથી ચાકરી કરનારો છે.

રામ—પણ તે વાકો આલેછે, ત્યારે ?

અંબ—તે સાંભળ્યું નહિ, એણે કહ્યું જે મેં તેના અન્યાય કર્યો એવું મને લાગતું નથી. માટે એનો અપરાધ એટલોજ, જે એ મારા હુકમ પ્રમાણે કરવા જાયછે. પણ માણસ જોઈને વાતનો વિચાર કરીને કામ કરવું એની તેને સમજણ નથી.

રામ—હું એ સમજ્યો નહિ. મને ઠીક કરીને સમજાવશો ?

અંબ—હા, બેટા. તે એવું જે મેં તેને જ્યારે રાખ્યો, ત્યારે કહ્યું હતું જે ગામમાંથી લુચ્ચા ચોદા જે હોય તેને કાઠી મેલ, અને તેમને કોટવાળ પાસે લઈ જઈને શિક્ષા કરાવ, એટલે ભીખારીને બાને જે ચોરી કરીને પેટ ભરેછે, અને ગામમાં આવીને મારાં સગાંને જે ડગેછે તેને માટે એવો હુકમ આપ્યો હોતો.

રામ—હાં ! હાં ! હવે હું સમજ્યો. તે ખરેજ ભીખારીને પણ ચોરમાં ગણેછે. કોઈધરડું હોય માટે, કોઈદુઃખી હોય માટે, કોઈ ગરીબ હોય વાસ્તે ભીખ માગેછે. પણ તે એ મનમાં આણતોજ નથી.

અંબ—ખરું, બેટા. એકજ વાત હોય પણ તેને પ્રસંગવશથી જુદી માનિયે તો જુદી જણાય. હવે જો, હુંજ તને પૂછું, જે તું હરજીની સાથેલડીરા નહિ, તે સારો વિચાર કર્યો નથી, અને તે છોડીની મા જુદી નથી, અથવા તે છોડીએ તને જૂઠું નથી કહ્યું એ તું શાઉપરથી કહીરા ?

રામ—ના, બાપા, તેવું થાય નહિ.

અંબ—કેમ થાય નહિ ? તે છોડી કોણ છે, અને અહિં શું ધારીને આવીછે તે તું ખરું જાણેછે ?

રામ—બાપા જો તમે તેનું મોં, તેનું રોયું, અને તેની ગરીબાઈ દેઠાં હોય, અને તેનું બોલવું જો તમે સાંભળ્યું હોય તો તમને નિશ્ચય થાય. એથી ખીજું શું વનું જાણ્યું જોઈએ ? અને તે સારી છે કે નહિ, એ ખરું જાણિયે ત્યાંજથી તેને ભૂખે મરવા દેએ ?

અંબ—શાબારા, છોકરા, શાબારા; ગરીબના ઉપર એવીજ

નજર રાખતા જા, ઝમટલે પરમેશ્વર તારા ઉપર કૃપા કરશે. તારા સરખા યુણવાન છોકરો આપીને તેણે મારા ઉપર કૃપા કરીછે. કોરતા કરતાં દયા સારી; નકારું માણસ અનીતિમાં પેસેછે. જે કામમાં કોઈ આપણી કૃપા ધરેછે, અને તે તેના ઉપર આપણાથી કરાતી નથી એવી વાત થાયછે, તેમાં તેનો વાંક છે, આપણો નથી.

રામ—પણ બાપા, હરજીસરખા માણસને સ્વાધીન અધિકાર કરવો એ મને ઠીક લાગતું નથી. તે એકાદ દહોડો અર્નથ કરવાનો.

અંબ—તું કહેછે તે અરે, પણ મેં તેના હાથમાંજ સઘળી સત્તા આપી નથી. તેનાથી થયો તો થોડોજ ઉપદ્રવ થશે. કદાપિ થયો તો તેનો બદલો વાળવામાં આવશે. તેના માથાઉપર અપણો કુમાવિસદાર છે, તે રૂડી સમજણનો અને ભલો માણસ છે; તે ન્યાય અન્યાય જોઈને અરે હશે તેજ કરશે. તેણેજ મને તે માદીકરીનું વર્તમાન જાણુ કયું, કે તે ભલાં છે, અને તે માણેકબાઈ ડોશીના ઘરમાં રહેછે એ પણ મને કહ્યું.

રામ—પણ બાપા, હરજીએ તે વખતજ જ્નેતે છોકરીને મારી હોત તો કેમ થાત?

અંબ—એટલું તેનાથી કરાય નહિ. મેં તેને અરેઅરી તાકીદ કીધીછે, કે તને કોઈ કેવો પણ અન્યાય કરતાં જણાય, તો-પણ તેના સારીરને હાથ અડકાડીશ નહિ; તેને કુમાવિસદારની પાસે લેઈ જવો.

રામ—બાપા, પેલી તે નાની છોકરીને લેઈને મારી બહેન આવી

પ્રવેશ ૮.

અંબકરાય, રામરાય, હીરાબાઈ, અને જમની.

રામ—(ટોપલી લેઈને જમની પાસે દોડેછે.) આ લે છોકરી આ લે તારી ટોપલી. તેમાંથી તારા એકે બાજરિયાને પણ કોઈએ હાથ લગાડ્યો નથી વાર.

જમનું—અરે મારી ટોપલી ! અરે મારા નાના રોટ, હું તારી કેટલી ઉપકારી થઈ ! (અંબકરાયને જોઈને) આ ક્રિયા ગુ-
ન હરથ છે ?

હીરાનું—(બાપ પાસે દોડીને તેની કેડ ઉપર ચઢે છે) જમની,
જો અમારા આ બાપ.

રામનું—હું તને અરે અરે જ કહું છું, જમની. અમારા બાપ સારા છે. તું કાંઈ ખીરા નહિ. આવ હું તારી અને તેની આગળ બાણ કરી આપું. (જમની આગળ જાય છે) તને દુઃખ દીધું માટે બાપાએ હરજીને સારી શિક્ષા કીધી, સાંભળ્યું ?

જમનું—(ખીલી ખીલી અંબકરાય પાસે જાય છે, અને તેને નમે છે) મહારાજ, હું આટલી બરાબરી કહે છું માટે ક્ષમા કરજો. તમારાં છોકરાં ઘણાં જ ભલાં છે. માટે કહું છું.—

અંબનું—(એક તરફ વળીને હજવે જ) રામરાય કહેતો હતો તે અરે જ. એના માઠાસાસું જેતાં એ જાડી છે. એવો વ-
હેમ કોઈને આવશે ! એની રમણીય આકૃતિ, બોલવાની અતુરાઈ, એ એના માટપણને દેખાડે છે.

જમનું—(રામરાયને અને હીરાબાઈને હલકે રાખે) મેં તમારા બાપાને રીસ ચઢે એવું તો નથી કહ્યું ?

અંબનું—(તે સાંભળીને) ના, મારી લાડકી. મારાં છોકરાંએ તારો સત્કાર કર્યો તેમાં કાંઈ વતું કહ્યું નથી. તું તેને યોગ્ય છે.

હીરાનું—અરે, બાપા. એ તેવી જ છે. પણ જો તમે એની માને જોઈ હોય તો !

અંબનું—તારી મા કોણ છે ! છોકરી, આ ગામમાં તમે ક્યાંથી આવ્યાં ? અને તમે પેટ કેમ ભરો છો ?

જમનું—પેટ કેમ ભરીએ છિયે ! હું શું કહું ? કદી મળે છે, કદી ભૂખ્યાં રહીએ છિયે. અમે આખો દહોડો, કોઈવાર આખી રાત, પણ સૂતર કાંતીએ છિયે, શીવીએ છિયે, અને પેટ ભરીએ છિયે. માણેકબાઈએ પોતાને ઘેર અમને રહેવાને

જગ્યા આપીછે. તેણે મને એતરમાં બાજરિયાં વીણવા આ-
જજ મોકલી હતી; તે પહેલી એપજ એમ થયું.

રામ—(જમનીના કાનમાં) આજ તારું બાગ્ય સાફ, બહેણ
આપાની આજા લેઈ મુકનાર છે; પછી તને વીણવાવગરજ
દાણા મળશે.

અંબ—પણ આગળ તમે ક્યાં હતાં ?

જમ—અહિંથી થોડાક ગાઉપર રોણકાપુડિમાં હતાં. ત્યાં
ઘણી મોઘવારી થઈ, માટે માણુકબાઈએ મારી માને-કલ્હુ કે
તું અહિં આવ, હું તને જગ્યા આપીશ.

અંબ—(એક તરફ જમને) લોક જ્યારે એક પીત્તને એવા
સહાય થાયછે ત્યારે પછી માતબરે કેટલી સહાય કરવી ?
(જમનીને) છોકરી, તારો બાપ જીવેછે ? તે શો ધંધો કરેછે ?

રામ—હું શરત કહું છું, કે તે વેતરો નહિ હોય.

હીરા—અને એમની માને જોયાપછી હું પણ કરીશ.

જમ—(જરાક ગભરાઈને મારો બાપ ? મારે બાપ નથી.
ખરેખાત મેં જોયોજ નથી. હું જન્મતાં પહેલાંજ તે મુએ.
આ: હો: ! જો આજ તે જીવતો હોત તો કેવું સાફ થાત !

અંબ—તે કોણ હતો એ તું જાણેછે ? અને તેનું નામ શું તે કહે.

જમ—મારી મા તમને તે કીક કહેશે.

અંબ—તે મારી સાથે બોલશે ?

હીરા—હા તે હમણા અહિં આવશે. હું લગારેક પાછળથી
આવુંછું એમ તેણીએ અમને કહ્યું.

અંબ—છોકરી, તને શીખામણ કોની ?

જમ—તે સુઘળું મારી માએ કયું. મને લખતાં વાંચતાં
તેણીએ શીખવ્યું; હમણા તે મને પરમેશ્વરનો બજનમાર્ગ
શીખવેછે, અને ચિત્ર કાઢતાં પણ શીખવેછે.

અંબ—ચિત્ર કાઢતાં ! તો હવે મારી નિરાં થઈ કે એ કોઈ
મોટા કુટુંબમાંનાં દરિદ્રથી આવી દશાને પામ્યાંછે.

હીરા—આ: હો: ! તે પેલી આવેછે.

રામ—એજ કે તે ?

ત્ર્યંબ—(એક કોરે) એમનું વર્તમાન સાંભળવાને હું ઘણું ઈચ્છું. આ છોકરીની આકૃતિ ઉપરથી મને એના બાપનું ભાન થાય છે, પણ પક્કું સાંભરતું નથી.

પ્રવેશ ૯.

ત્ર્યંબકરાય, જોઈતીબાઈ, રામરાય, હીરાબાઈ, જમની.

જમ—(માને ભેટવાને દોડેછે. મા ત્ર્યંબકરાયને દેખીને ગભરાયછે) આવ, મા, આવ, ખીરા નહિ. આ તે બેઉ છોકરાંના બાપ કે જાણે આપણા ઉપર ઘણી મમતા કરી, અને જેવાં એમનાં છોકરાં તેવાજ એએ પણ દયાવાન છે. (જોઈતીબાઈ હળવે હળવે આગળ આવેછે. હીરાબાઈ આગળ જમને હેતથી તેનો હાથ ઝાલીને તેને બાપની પાસે લાવેછે.)

હીરા—મારા બાપને સર્વ સમાચાર માલુમ પડ્યા; હવે નવું નહિ કહેવું પડે.

જોઈ—મહારાજ, મારી જમની ચોર છે એવું તો તમારા ધ્યાનમાં આવ્યું નથી ?

ત્ર્યંબ—બાઈ, તમારી છોકરીને અને તમને જોઈનેજ તમારું ભલાપણું સ્પષ્ટ દેખાયછે.

રામ—તેનું નામ જમની કે ? એ નામજ કહેછે કે એ દાણા વીણીને પેટ ભરવા સાડ અવતરી નથી.

જોઈ—શું કરિય, દરિદ્રાવસ્થા ઘણી કઠણ છે, પણ ત્યાંજથી અમારે હાથથી જોડું કર્મ થયું નથી ત્યાંજથી અમે—

ત્ર્યંબ—ગરીબીની લાજ કોઈએ રાખવી નહિ. સફળ છે ત્યાં પણ તે જણાયછે. બાઈ, હવે હું બરાબરી કરીને પૂછું છું ક્ષમા કરજે, તમારું નામ શું ?

હીરા—એનું નામ જોઈતીબાઈ મેડતણી.

જોઈ—હવે હું તમારાયકી મારી ખરી હકીકત જાણી રાખતી

નથી. હું એવા દહાડા કાઢું છું, અહિં મારો ઉપાય નથી એવું રાયજી સાહેબના મનમાં આવે માટે કહું છું;—મારા મનમાં છે કે તેમનો અપવાદ થાય નહિ. (છાકરી તરફ જુએ છે.) ગરીબીની લાજ સાર નહિ, પણ જો મારું નામ પ્રગટ થયું તો પછી હલકી જાતિના લોક જે કોઈનીય હશે તે મને હશીને સંતોષ પામશે; રામાટે જે કોઈ સમયે મોટા માણસ થકી તેમના ગરીબપણાનો તેવોજ તિરસ્કાર થાય છે.

રામ—વાર ત્યારે હું સાંભળતો નથી.

હીરા—હું કોઈને એ વાત કહીશ નહિ. હું અહિંજ કહું છું જે તમે ગમે તે હો, પણ જમનીને હું મારી બહેનપણી કરીશ.

અંબ—બાઈ, કહું છું તે અહિંજ માનજો. મારા મનમાં એમ આવ્યું છે, કે નિશ્ચય તમારું કલ્યાણ કરવું, માટે હું આટલું જાણીને પૂછું છું.

જોઈ—હું ગરીબ પણ મોટા કુળમાં ઊત્પન્ન થઈ છું. આઠ વર્ષ થયાં મારા બાપે મને વીરસિંહ મેડતીઆ લશ્કરી સરદારને આપી.

અંબ—વીરસિંહ મેડતીઆ ! વીરસિંહ !

જોઈ—અમારું લગ્ન થયાપછી અમે રતનપુરમાં આવ્યાં, ત્યાં મેડતીઆનું વતન હતું.

અંબ—હા તેજ ! તેજ ! આ છાકરીના અહેરા ઉપરથી તે સાફ દેખાય છે, કે તેજ.

જોઈ—તે કેમ રાયજી ?

અંબ—આગળ બોલો, બાઈ.

જોઈ—હું હવે થોડામાંજ કહું છું. અમે સંસારમાં સુખનો અને પોતામાં પરસ્પર પ્રીતિનો અનુભવ લેવા માંડ્યો, એટલામાં અરે દેવ ! કહણ ચાકરીએ કરીને તેમનું શરીર બગડ્યું, અને મારું કર્મ કુટ્યું તેથી એમ થયું ! (તે રોડે છે.)

હીરા—(જમનીને બહેન તું વહેલીજ બાપ વિનાની થઈ.)

જમ—અરે દૈવ ! જન્મતા પહેલાંજ.

જોઈ—ધરધણી મુઆ ત્યારે આ છોકરી મારા પેટમાં હતી.

મારા નિર્દય દિયરે મને પેટે છોકરો નહિ જાણીને ધરમાનું સર્વ
ડેકાણે કરીને પછી તેણે જે ઉઠાવીને આપ્યું તે લેવું પડ્યું.

અંબા—અંબ ઉપરથી તમને ધાગું થાકું આપ્યું હશે અંમદેખા-
યછે.

જોઈ—તે ઉપર અમે થોડા વર્ષ રતનપુરમાં કાઢ્યાં, પછી સર્વ
વેચીને નામૂછૂપાવીને અમરપુરમાં આવ્યાં. ત્યાં માણેક-
ખાઈ મળી તેણીએ આ ગામમાં આણ્યાં.

હીરા—અરે તે આપણી માણેકખાઈ, આપા.

જોઈ—પહેલાં મારે હાથે તેના ઉપર કાંઈક ઉપકાર થયો હતો, તે
સંભારીને તેણીએ મને પોતાને ઘેર બોલાવી. તે અમારી ઘણી
ખબર લેછે કે તમે મારો અંતકાળ સાચવજો અને આ મારી
તું પડી છે, તે મારી પાછળ તમે જ લેજો, એવી મારી વાત છે.

અંબા—થયું, ખાઈ. હવે તે માણેકખાઈને કૃતમ્મતા વિષયે મારા-
કરતાં વતી હું થવા દેનાર નહિ. આજને દિવસે ખાઈ મને
ઘણો આનંદ થયો, કે તમારા ઘણીએ મારા ઉપર જે ઉપકાર
કર્તા છે, તે વાળવાનો યોગ પરમેશ્વરે આણ્યો.

જોઈ—તે કેમ રાયજી સાહેબ, તમે મારા ધરધણીને આળ-
ખતા હતા ?

રામ—આ જમનીના આપને ?

હીરા—અરે ! મારી જમની, હવે મને જણાય છે કે તને
અમે અમારે ઘેર રાખિયે, પણ તને શું થયું ? તું કેમ રડે છે ?

જમ—ના, મને આનંદનાં આંસુ આવે છે.

અંબા—તમારા ભત્તાએ તો મારો પ્રાણ બચાવ્યો છે. આઃ
હો ! હું આજ કેવો તો મુખી, જે તે પુરુષની આયડીની
અને છોકરીની સેવા મારા હાતથી થશે ! પહેલાં લડાઈમાં
હું તેના હાથ હેઠળ ચાકરી કરતો હતો. એક સમયે રાત્રીના
હાતમાં જઈ પડ્યો, ત્યાં મારા ઉપર એક આરગીરે થોડા
ઊઠાવ્યો, અને હું તો શ્રમથી છેક થાક્યો હતો, તે વખતે જે

મેડતીઆ ઠાકોર આગળ આવ્યા ન હોત, તો હું આજ લગણુ જીવતો ક્યાંથી રહેત ?

જોઈએ—હું પણ તેમનું ગૂરાપાચું સાંભળતી હતી.

અંબા—ત્યારપછી એક સમયે હું પોતાની પાયગાસાથે કાંમ ઉપર હતો ત્યાં રાત્રુએ એકાએક અમારા ઉપર છાપો મારીને પકડી લીધા, અમારું સર્વસ્વ લૂંટી લીધું, મને જાપમ, લાગ્યા—એ અંબર મેડતીઆ ઠાકોરને મુલૂમ પડતાંજ તેણે રાત્રુભણીના સેનાપતિ જાદવરાય હતા, તેમને સિક્કરિસ પત્ર મોકલીને મારી આપર રખાવી. મારા ઘા રૂઝાતાં બે વર્ષ થયાં. પછી હું ત્યાંથી છૂટીને ઘેર આવ્યો, અને વીરસિંહજીને મળવા આવવાનો હતો, એટલામાં એકાએક અમારી રવાનગી હિંદુસ્તાનભણી થઈ, ત્યાં હું પરણ્યો; અને છ વર્ષ રહીને પોતાના દેશમાં આવ્યો અને શોધ કાઢ્યો ત્યારે સાંભળ્યું જે મેડતીઆ ઠાકોર વેંકુઠવાસી થયા. એવા પુરૂષના આયડી છાકરાંને વિપત્તિ! એ મારા ધ્યાનમાં નહિ તેમાં આજ તમને જોઈને મારી છાતી ફાટી ગઈ આઈ.

જોઈએ—એ પરમેશ્વર ! તેં અહિં મને લાવીને આ શો અમલકાર કર્યો !

રામ—(જમનીને) શું તારા બાપાએ મારા બાપાનો પ્રાણ બચાવ્યો ?

હીરા—હવે અમે કેટલી વતી તમારી મમતા કરિયે !

અંબા—જમની, બેટા આવ અહિં, હું છું ત્યાંસુધી તું પોતાનો બાપ જીવતો છે, એમ જાણજે હો. મારાં છાકરાં, તમારી મા મુઈ, તેની જગ્યાએ તમે આ બાઈને મા કહો. બાઈ, તમે જમનીને શીખવી (જમની તેની પાસે જાય છે અને તેના હાથ પકડે છે) તે ઉપરથી મને જાણાય છે કે તમે મારાં છાકરાંને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાને યોગ્ય છો. હું તમારી સંભાળ કરીશ. ફરીથી દરિદ્રતાની પીડા તમને થવા દેનાર નહિ. (જમની હજી તેમના હાથ ત્રાલી રહી છે.) હા છાકરી, હું તને મારી છો-

કરી પ્રમાણે પાળીરા. તું પોતાના ઉદાર આપની પ્રીતિમાં છે. મોટે મારી અત્યંત પ્રાતિપાત્ર છે, કેમકે તે મારે ગુરને ઉડાણે હતો.

જોઈ—(આડકાર આવ્યોછે.) રાયજી સાહેબ, તમારા ઉપકારનું વર્ણન કહેવાને મને શબ્દ મળતો નથી, પણ મારા અંતરમાં જે જે થાયછે, તે આ મારા આનંદનાં આંસુ કહેછે.

હીરા—(તેને મળેછે.) મારી પ્રાણ સરખી, મારી નવી મા ! “તો હવે તું નિત્ય અમારી પાસે રહીશ નહિ વાર ? તું જો, અમં તારી આજ્ઞામાં કેવા રહીશ્મ છિયે.

રામ—હા, અને જમનીને ખીજી બહેન પણ થઈ. હવે અંને દાણા વીણવા જવું નહિ પડે. અરે દુષ્ટ હરજી ! હવે હું તારા આજ્ઞા પાડીશ.

જોઈ—મારાં લાડકાં છોકરાં, તમે મને કેટલો આનંદ ઊજાવ્યો-છો ! હવે મને અંકલીને તમે ત્રણ છોકરાં થયાં, મોટે તમારો આદરસત્કાર હું મારા મનથકી કરીશ. (અંબકરાયને) રાયજી સાહેબ, આજ્ઞા આપશો તો આ સુખસમાધાનનું વર્તમાન હું માણિક્યાઈ ડોશીને જઘને કહીશ ; અંને સાંભળીને તેને હર્ષનો વાયુ થશે.

અંબ—ઠીક છે, બાઈ. અંનેટલામાં હું પણ ઘેર જઘને તમારે સારૂ અંક અંનેરડી તૈયાર કરાવુંધું.

હીરા—બાપા, હું મારી નવી મા સાથે અને જમની સાથે જાજી ?

રામ—અને હું પણ જાઉં ? બાપા, મને અંમની સાથે જવું ગમેછે.

અંબ—સુખે જાઓ, છોકરાં. અને પછી જોઈતીઆઈને અને જમનીને આપણે ઘેર તેડી લાવજો, હો. માણિક્યાઈને પણ આજ આપણે ઘેર જમવાને નોતરું દેજો.

રામ—(જમની ટોપલી લેવા જતી હતી તેને) નહિ, નહિ, જમની, તેને તું હમણા અડીશ નહિ, ત્યાંજ રહેવા દે.

જમ—રાયજી, હું અંને ટોપલી કરોડ રૂપિઆ સારૂ પણ કોઈને

આપનાર નહી. મારો અને મારી માનો જે આજ ભાગ્યો-
દય થયો તેનું મૂળ એ ટોપલી છે. ના, મારી વહાલી પ્રાણ
સરખી ટોપલી, તને માથા ઉપર લેવાને હું લાજીરા નહી.

(તે ઘણું બળ કરીને ઊંચકે છે.)

હીરા—એટલું તો કર, કે માણેલાં બાજરિયાં કાઢ. એટલે તે
હલકી થશે.

જમ—કેમ કાઢીશ? તે બાજરિયાં મારાં છે, મને તે પેલા ટો-
સાએ આપ્યાં છે એ વિષે તમારો હરજી ગમે તે કંઈ કહે
નહિ; તે તો હું માણુક બાઈને ભેટ કરીશ.

અંબ—તેને હું વીસરનાર નથી. આજ થકી જન્મસૂઝી હું તેને
નિત્ય અન્ન આપીશ.

જોઈ—પરમેશ્વર તમારું કલ્યાણ કરે, અને તમારાં છોકરાં
તમારાં જેવાં ધાર્મિક થઈને તમને સર્વદા આનંદ કરે !

(સઘળાં ઊઠીને જાય છે.)

ગંગા અને જમના.

પ્રાતઃકાળે વસંત ઋતુમાં એક દિવસે એક શ્રીમંત પટેલની
છોકરી નામે ગંગા હાજરીને સારૂ સુખડી સાથે લેઈને પોતાના
બાપની વાડીમાં ગઈ હતી. મનમાં એવું કે ચાર ઘડી અહિં
તહિં ફરીને હાજરી કરું તો રૂચિ વત્તી થાય.—તે ત્યાં સઘળી
વાતથી આનંદ પામી. પદાર્થમાત્ર સ્વઠતા દહાડાની શોભાને
અનકૂળ થયા તેણે કરીને તેની સર્વ ઇંદ્રિયોને સુખ થયું—મંદ
સુગંધ, શીતલ વાયુના સ્પર્શ થકી, ત્વચાને; મધુર કૂળના રસ-
થકી, રસનાન્ન પુષ્પના સુગંધથકી, ધ્રાણને; પક્ષીઓના મધુર
રાખ્દથકી, કર્ણને; એ પ્રમાણે તે ગંગા ત્યાં સર્વ વિષયથકી
આનંદ પામીને સાત્વિક ભાવ પામી છે, એટલામાં ત્યાં કોઈનાં
પગલાં વાગ્યાં. તે સમયે ચકિત થઈને જુએ છે તો સાંભળી
એક છોકરી હાતમાં લખો બાજરીનો રોટલા લેઈને મોટી ર-
ચીથી ખાતી ખાતી પોતાને ભણી આવે છે, એવું જોયું. તે પણ

ત્યાં રમવાને માટે આવતી હતી. તેની દૃષ્ટિ અહિં તહિં જોવાથી ચંચળ હતી, માટે તે પાસે આવી ત્યારે તેણીએ ગંગાને જોઈ; જોતાંજ તે નીચું ધાલી સ્તબ્ધ રહી, પછી જોવી હરણી ભય પામે તેવી ખીને પાછે પગે નાસવા માંડ્યું, તે સમયે ગંગા કહેછે, ઊભી રહે, ઊભી રહે, છોકરી, લગાર ઊભી રહે, અલી નાસેછે કેમ ? તે સાંભળીને તે વત્તી દાડી. ગંગાએ તેની પછવાડે પડીને મોટા કૃષ્ણી તેને આડીવાટે પકડી પાડી તેને કહેછે, તું અંતે મારે હાથે પકડાઈ, કે? હવે ક્યાં જઈશ ? મેં તને જોયેથી પકડીછે; તું હવે છૂટવા પામીરા નહિ. તેવેળા તે છોકરી નાશી જવામાટે અંચતાણુ કરવા લાગી. તેને ગંગા કહેછે, છોકરી, તું એમ નહિ કર; હું કાંઈ દુઃખ દેતી નથી. તે રનેહાર્દ્ર અને કોમળ રાખ્દ સાંભળીને છોકરીને ધીરજ આવી; પછી તે ગંગાસાથે પાસેના બંગલામાં ગઈ ત્યાં તેને પોતાની પાસે બેસાડીને પૂછેછે. છોકરી, તારો આપ જીવેછે ?

જમના.—હા, બહેન.

ગંગા.—તે શો ધંધો કરેછે ?

જમના.—પેટને સારૂ ગમે તે કામ કરેછે. આજને દિવસે તે તમારા બાગમાં કામ ઉપર રહ્યોછે. તે મને પોતાની સાથે તેડી લાવ્યોછે.

ગંગા.—હૈં ! પેલો જોડો ભીમો તારો આપ ! પણ તું આ હાજરી શાની કરેછે ? મને જોવા દે એ શું આપછે. (તે તેમાંના થોડાક રોટલો આપ જીવેછે) અરેરે ! આ શો જોડો અને ભારે છે, મારાં ગળામાં ખૂંસતોજ ગયો. તારો આપ તને એથી મારો કેમ આપતો નથી ?

જમના.—તેની પાસે તમારા આપા જેટલા પેસા નથી માટે.

ગંગા.—પણ તે મજૂરી કરીને મેળવેછે કે નહિ ? તેટલામાં તેનાથી તને તાજે રોટલો અપાય નહિ ? એની સાથે કાંઈ શાક તો ?

જમના.—હા, જો હું તેને એકલીજ હોત તો. પણ એને પાંચ જણાં છિયે, સઘળાંએ ધણું ખાનારાં. વળી કોઈને ઝબલું

જોઈએ, કોઈને અંગરખો, કોઈને ટોપી; તેના પણ ખર્ચ છે. કોઈવેળાએ મારા બાપને, શું કહ્યું? એવું થાય છે. તે કહે છે કે સઘળી મહેનત કરી તે વ્યર્થ. મારાથી એમને જાણું મોટું વસ્ત્ર પણ પૂરું થતું નથી.

ગંગા.—ત્યારે તમે કદી સુખડી ખાધી નહિ હોય.

જમ.—સુખડી તે શું છે?

ગંગા.—આ જો મારા હાથમાં પ્રત્યક્ષ.

જમ.—અરે બહેન! મેં એ કદી મારા જન્મમાં જોઈ નહિ હતી.

ગંગા.—થોડીએક ખાઈ જો, ખીરા મા. આ જો હું ખાઉં છું.

જમ.—(આનંદ) આ હો! બહેન! કેવી તો સારી છે!

ગંગા.—અરે જ—વાર, તારું નામ શું છે? કહી?

જમ.—(ઊઠીને તેને નમસ્કાર) તમારી સખી જમના.

ગંગા.—વાર ત્યારે, જરાક અહિં ઊભી રહે. હું મારી મા પાસેથી કાંઈ તારે સાથે માગી લાવું છું—આ આવી, પણ તું જમી નહિ હો.

જમ.—નારે બહેન, હવે હું શામટે જમીશ?

ગંગા દોડતી ગઈ, અને તેણીએ મા પાસે કાંઈતે છેાકરીને સાથે શાકભાજી માગ્યાં. મા તેની ધર્મવાસના જોઈને સુખ પામી. તેણીએ વાડકામાં થોડી ખીર અને પોળી તેના હાથમાં આપી. ગંગા તે લેઈને જમના પાસે દોડતીજ આવી, અને કહે છે, કેમ છેાકરી, તને મેં ઘણી ખોટી તો નથી કરી? આ લે હવે તારો જોડો રોટલો પડતો મૂક, તે પછી તું ગમે તેટલો ખાજો.

જમ.—(ખીર મોઢે માંડીને ઘૂંટડા ભરે છે) અરે, બહેન!

આ અમૃતસરખું ગળ્યું છે. એવું મેં કદી ખાવું નહોતું.

ગંગા.—તને ભાવે છે એ જોઈને મને સંતોષ થયો. પ્રથમજ મારો નિશ્ચય હતો કે તને તે ભાવશે.

જમ.—શું બહેન! તમે આ આવું નિત્ય ખાઓ છો! અમે ગરીબ આવું કદી પણ ચાખ્યું સરખું નહોતું.

ગંગા.—સાંભળ ત્યારે; જ્યારે ત્યારે તું મારીપાસે આવતી જા.

હું તને આપું નિત્ય આપતી જાહરા. પણ તું નીરોગી કેમ લેદ્યાયછે. અલી ! અરે તને કદી દુઃખ થતું નથી?

જામ—દુઃખ ? શું મને ? ના કદિ નહિ.

ગંગા.—તને કદી સળેખમ થતો નથી કે ? અથવા તારું માથું દુઃખતું નથી કે ?

જામ—તે રોગ કેવો હોયછે, બહેન ?

ગંગા.—કોઈ એ એ કરવા લાગ્યું અને નાક નશિકવા લાગ્યું, એટલે જાણવું જે એને સળેખમ અને ઊધરસ થયાંછે.

જામ—હું હું ! તેવું મને પણ કદી થાયછે. પણ તે શો રોગ છે ?

ગંગા.—પછી તું શું કરેછે ? આટલામાં પડી રહેતી હાહરા એમ જણાયછે.

જામ—આટલામાં પડી રહું ! હા, પછી થયું ! વળતી મારી મા ક્રોધ કરશે, કે હું આજસુ થઈ.

ગંગા.—નહિતો તારાથી શું કામ થવાનું હતું ? તું છેક નાની છે.

જામ—કેમ મારે ગાયને સાંઝ ધાસ લાવવાનું નથી શું ? અને આળવાને સાંઝ લાકડાં ? એતર નીદવાનું, દાણા વીણી લાવવાનું એ માંડે કામ. અરે બહેન ! અમારાથી કામ કર્યાવિના રહેવાનું નથી.

ગંગા.—અને તારી બહેનો તારા સરખીજ નીરોગી છે કે ?

જામ—અમે સઘળાં નીરોગી છીએ, અને ઊંદરનાં જેવાં ઉદ્યોગી.

ગંગા.—વાર ત્યારે, મને એ વાતનો ઘણો સંતોષ થયો. પહેલાં મેં એવું જાણ્યું હતું જે પરમેશ્વર તમારા ગરીબના સમાચાર લેતો નહિ હોય, પણ જ્યારે તું નીરોગી છે ત્યારે પરમેશ્વરે તમને વીસાચી નથી એ મેં જાણ્યું. હું પણ સારીજ છું; પણ તારા જેવી બળવાન નથી. પણ છોકરી, તું અડવાણી કેમ ચાલેછે ? પગરખાં કેમ નથી પહેરતી ?

જામ—જો અમને સઘળાંને અમારો ખાપ પગરખાં આપવા લાગશે, તો અર્ચમાં ખૂડ્યો જશે.

ગંગા.—તો તારા પગને કાંઈ ખુંચરો માટે તને ચાલતાં ભા નથી લાગતો ?

જમ.—તેવું એકવાર પણ મારા મનમાં આવ્યું નથી. પરમેશ્વરે મારા પગનાં તળિયાં પગરખાં જેવાં કઠિણ કર્યાં છે.

ગંગા.—મારાં પગરખાં અપાત તો હું તને આપત. પણ તેં આવવાનું કેમ મૂક્યું ?

જમ.—વાતોમાંજ વખત જતો રહ્યો. હમણુ મારે ગાયને કાળે ધાસ શોધી લાવવાને જવું જોઈએ. બારણે પહોર દહીંડા ચઢ્યો, મારાં ભાંડુ ઘેર હાજરી કરવા માટે વાટ જોતાં હશે.

ગંગા.—વાર ત્યારે, તું આ ઘેર લેઈ જા.

જમ.—વાર, એ હું ઘેર લેઈ જઈને મારી બહેનોને આવીશ.

ગંગા.—આ તારી વાત મને બહુજ ગમી.

જમ.—મને જે જે સારી વસ્તુ મળે છે તેમાંથી હું તેમને આપું છું. એવી મારી ચાલ છે, અને તેમ્મા પણ તેમજ કરે છે. ત્યારે હવે હું જઈશું. (તે નમીને જાય છે.)

ગંગા.—(નમે છે) પણ કાલે આ વેળા અહિં આવવાને વીસ-રીશ નહિ હો.

જમ.—(વાર લગાડીને) જો મારી મા મને કંઈ મોકલશે નહિ તો હું ખામુખા આવીશ.

પરોપકારના સુખનો ગંગાએ આ પહેલાંજ અનુભવ લીધો. પછી તે લગાર વાડીમાં ફરીને મનનાં કહે છે, મેં આજ જમનાને કેવી સુંખી કરી ! તે મારી કેટલી ઉપકારી થઈ હશે ! તેની બહેનો ખીર ખાઈને શો આનંદ પામશે ! હું તેને જો ચણીએ કાંચળી આપું તો કેટલો મોટો આનંદ થશે ! બહેને મને થોડા દહાડા ઉપર ચણીએ કાંચળી આપેલાં છે તે ઘણાં સારાં છે; પણ મને તેનો હવે અભાવ થયો છે. મારી પેટીમાં કાંઈ જૂનાં લગડાં હશે તે હું સઘળાં શોધી કાઢીશ. તે મારા જેટલીજ ઉંચી છે. મારી કાંચળી તેને શરીરે ઠીક આવશે. એા: હો: મારો જીવ ખરખરે છે, કે હું તેને સારાં લગડાં પહેરેલી ક્યારે દેખીશ ?

ખીજે દહાડે જમના ફરીથી વાડીમાં આવી, તે વેળા ગંગાએ તેને બરશી આપી. એ રીતે જમના ત્યાં નિત્ય આવે, અને ગંગા તેને નિત્ય નિત્ય નવા પદાર્થ આપે. તેની પાસેના પૈસા થઈ ચૂક્યા, ત્યારે તેણીએ કાંઈ માનીપાસે માગ્યા. તે તેને માર્યે મોટા હેતથી આપ્યાં. એક દિવસ માર્યે તેને ઉત્તર દીધો, તેથી તેને ઘણું માફું લાગ્યું. તે માને કહેતી હતી જે મને પૈસા આપ; જમના અડવાણી ચાલેછે, તે મોટે હું તેને પગરખાં લેઈ આપીશ. માર્યે કહ્યું, હું પૈસા આપતી નથી. ગંગા બોલી કેમ? માર્યે કહ્યું, હું એનું કારણ તને પછી કહીશ. તું પોતાની વહાલી ઉપર એટલી ઘાતાળ થઈશ નહિ. એથી ગંગાને માફું લાગ્યું. તે દિવસ તેને જમવું પણ સૂઝે નહિ. તે જમતી વખત સંજૂરીએ પીરસવાને લાવી, તે નિમિત્તે માર્યે જમનાની વાત કાઢી.

૩૫૫—હું જાણું છું જે તારાકરતાં આ સંજૂરીએ જમનાને વત્તી બાવશે.

ગંગા.—હા મા, એ તેણીએ કાંઈ દિવસ જોઈ નહિ હોય. એની કાંગરા પાડલી કોર જોઈને તેને અચરજ લાગશે. મા તું કહે તો હું તેને સારું એ લેઈ જાઉં; આ બેજ લેઈ જાઉં છું; જાઉં ?

૩૫૬—તે મારા મનમાં આવતું નથી.

ગંગા.—કેમ વાર ? મા, તું ધર્માત્મા થઈને એવું કેમ બોલેછે ? સવારે મેં પગરખાંને સારું પૈસા માગ્યા તે પણ તે ન આપ્યા. એ ઉપરથી એમ જણાય છે, જે જમનાએ તને કાંઈ દુઃખ દીધું છે. વાડીમાં તેણીએ કાંઈ આપણા બિગાડ કર્યો છે કે શું, મા ? તેવું હશે તો તેના કાનમાં કાંકરા ઘાલીશ.

૩૫૭—ના, ના, મારી લાડકી. જમનાએ મને દુઃખ દીધું નથી, પણ તેના ઉપર તું એટલી મમતા કરીને તેને સુખી કરનાર કે દુઃખી તે કહે વાર ?

ગંગા.—સુખી કરવાની એમાં સંશય શો ? પરમેશ્વર કરે અને મને તેને વિષે વિપરીત વાસના ન થાય.

૩૫૦—હું પણ જાણું છું જે તે સુખી રહે. પણ છોકરી, આ અહિં કે તે સ્થળે રોટલો આવીને હાજરી કરતી હતી ?

ગંગા—અહિં મા, હું તને ખાતરું શાને કહું ?

૩૫૦—અને તે હજુ પણ તેવા રોટલા ઉપર સંતુષ્ટ છે કે નહિ ?

ગંગા—અરે મા, એમાં શું કહેવાનું ! હું જેમ દહિં ભાત રચિયા જમું છું, તેથી વત્તી રચિયે તે પોતાનો જોડા રોટલો ખાય છે.

૩૫૦—એ ઉપરથી મને જણાય છે કે તેને ભૂખજ સારી લાગે છે. પણ તે અડવાણી ચાલે છે, એ મને સાંઠે લાગતું નથી.

ગંગા—હું તેને સદા અડવાણી દેખું છું. જોઈએ તો તું માળીને પૂછ, જે હું અહિં કહું છું કે નહિ.

૩૫૦—ત્યારે તે કાકરા ઉપર, ઘાસ ઉપર ચાલતી હશે, તેવારે તેના પગને ડેરો વાગીને, કાંટા ભાગીને, લોહી નીકળતું નહિ હોય ?

ગંગા—તે કાંઈ થતું નથી. તે હરણી સરખી અહિંથી તહિં દોડે છે, અને કહે છે, પરમેશ્વરે મારા પગનાં તળિયાં પગરખાં સરખાં કઠણ કરાં છે, એ વાત સી સારી કરી છે !

૩૫૦—હરો, તું કાંઈ જૂનું બોલવાની નથી; પણ તું કહે છે, તેવું હોતું મને કઠણ દેખાય છે; તને જ જો સ્થળે રોટલો આપ્યો તો તે ખાતાં તું વાંકું અને ચુંકું મોં કેવું કરીશ ? એકાદ કડકો મારા દેખતાં ખાત તો હું પણ જોત.

ગંગા—તે મારા ગળામાં જ ભરાઈ રહેશે.

૩૫૦—અને તું ઊઘાડે પગે દેવી ચાલે છે તે મારે એકવાર જોવું છે. -

ગંગા—સીસે નહિ ભરાય તો કહું છું, કાલે મારા મનમાં તેવું આવ્યું તેથી વાડીમાં હું જોડા કાઢીને અડવે પગે ચાલવા લાગી તે મને ઘણું કઠણ લાગ્યું. તેમજ ચાલી એટલામાં ડેરા વાગી અને પગ દુખાયા, તેની મને એવી કળ આવી, જે શું કહું ? પછી તેવીજ હળવે હળવે પાછી જમને મેં ફરીથી

જોડા પહેર્યા, અને નિયમ લીધો, જે હવે ફરીને કદી અડ-
વાણી ચાલીશ નહિ. અને ગરીબ બિચારી જમના રે ! તે
તારે મહિના અડવાણી ચાલેછે.

રૂપ૦—પણ એ કેમ વાર, કે તેના જેવોજ સ્ત્રી રોટલો તારાથી
ખવાતો નથી? અને તેની પેઠે તારાથી ઊધાડે પગે ચલાવું
નથી?

ગંગા.—ટેવ નથી મોટે, મને જણાયછે.

રૂપ૦—તો હવે સાંભળ. જો તું તેને તારા જેવી સાઈં સાઈં
ખાવાની અને જોડા પહેર્યાની ટેવ પાડીશ, તો પછી તેને
જોડો રોટલો ખાવો, અને ઊધાડે પગે ચાલવું કઠણ પડશે.
ત્યારે હવે તને જણાયછે કે આપણે તેનું સાઈં કર્યું ?

ગંગા.—પણ હું તેનું જન્મસ્ત્રી પૂરું કરીશ.

રૂપ૦—ઘણી સારી વાત છે, પણ તને જે પૈસા મળેછે તેટલામાં
તું તેને પાણીરા કે?

ગંગા.—શી ચિંતા છે, થોડું થોડું તું પણ આપજે.

રૂપ૦—આપણે ગરીબને ધર્મ કરવો એ ધણું સાઈં છે, પણ
તે ધર્મ કરવાને તને એકલી જમનાજ છે શું ?

ગંગા.—ના, મને ખીજાં પણ ગરીબ ઘણાં દેખાયછે; એ છોક-
રીઓ તો આપણા ઘરની પાસેજ છે, તેમને આપ નથી અને
મા નથી.

રૂપ૦—અને તેમને ખીજના ધર્મની બહુ ગરજ છે નહિ ?

ગંગા.—ખરી વાત.

રૂપ૦—ત્યારે જો તું પકવાન અને મીઠાઈઓ સધળું જમના-
નેજ આપીશ અને ખીજાં બુદ્ધિ મરેછે તે ગરીબનો સમા-
ચાર લેઈશ નહિ, તો તે નીતિ નહિ. એવું જે કોઈ કરેછે,
તેને અઘટતું કહેછે.

ગંગા.—કોઈ દહાડો હું તેમને પણ આપીશ, પણ જમના મને
ઘણી વહાલી લાગેછે.

રૂપ૦—વાર, પણ તેનું પૂરું કરતાં તું મુઠ ત્યારે—

ગંગા. — ત્યારે તે મારે નામે ઘણું રડશે, એમાં શો સંદેહ !

રૂપ૦—હા; તે મને માલૂમ છે. પણ તે પાછી દરિદ્રમાં પડશે નહિ શું? અને સાઈં આવાની અને પહેરવાની લાલચે એકાદું એટું કર્મ આવરશે નહિ? પછી તેનો દોષ કોને માર્યે?

ગંગા. — (લગાર ખિન્ન થઈને) તે દોષ મારે માથે આવે એમ જણાય છે, મા, તો એવું થાય છે. જે હું તેને આજથી કાંઈ ન આપું; કેમ વાર ?

રૂપ૦—હું છેક એવું કહેતી નથી. તું તેને કોઈ કોઈ દહાડા ગળ્યા પદાર્થ આપતી જ. તેને એકાદું એકવાનું વસ્ત્ર પણ આપ.

ગંગા. — હા, તે મારા મનમાં આવ્યું છે. તું કહે તો હું તેને મારી એકાદણી આપું.

રૂપ૦—અરેજ; તારી બારીક એકાદણી તેને ઘણીજ કામ આવશે. તેના ખીજાં લગડાં પાત્રીના, અને એકાદણી માત્ર—
એા: હો ! શી સારી શોભશે !

ગંગા. — ખરી વાત, મા; પછી એનો વિજેડ થાટ જોઈને જે તે તેની ભણી આંગળી દેખાડવા લાગશે, તો હવે કેમ કરવું વાર ?

રૂપ૦—હું તો એમ કહું કે, કેટલાક દહાડાજથી પૈસા સાચવું; અને જમનાને જે તરત જોઈએ છે, તે સર્વ એકી વારે લેઈ આપું. ગરીબનાં છોકરાં લગડાં વાપરે છે તેવાંને વધતાં પૈસા પડતા નથી. ગંગાએ માનો ઉપદેશ સાંભળી લીધો. પછી આગળ તે જમનાને આવના પદાર્થ કરતાં તેને કામ આવે એવજ પદાર્થ વધતા આપવા માંડ્યા. કોઈ વેળા તે તેને કામળી આપે, કોઈ સમય ચણીએ તથા તેને શીખવવાસાથે ગામના મહેતાજીને તે કાંઈ આપતી. તે ઉપકાર સંભારીને જમનાની પણ મમતા ગંગા ઉપર ધણી થઈ. તે જ્યારે આવે ત્યારે ગંગાને પૂછે, મને કાંઈ કામ કહેા. મારા હાથથી થઈ શકે એવું કાંઈકામ છે ? તેને ગંગા જ્યારે

અંકાદું કામ કહે, ત્યારે જમના ગંગાને વધતી પ્રસન્ન કરવા માટે તે કામ મોટી પ્રીતિથી કરે. અંક દિવસે વાડીના દર-વાજનપાસે આવીને જમના અંક ગંગાની વાટ જોઈ. તે દિવસે ગંગા ત્યાં આવી નહિ. ખીજે દિવસે ફરીથી ત્યાં ગઈ તે દહાડે પણ આવી નહિ; અંક ચાર પાંચ દહાડા ગંગાનો મેળાપ થયો નહિ, માટે તે ઘણી ધાવરી થઈ, અને મનમાં વિચાર કરેછે, પરમેશ્વર, અંક તો નહિ હોય, કે ગંગાની જમના આજ મારા ઉપર આપ્ત થઈ ? મેં અજાણે તેને કાંઈ દુઃખવિતો નહિ હોય ? તે મને જણાય તો હું તેની પાસે જઈને ક્ષમા માગીશ. તેના બહેનપણા વગર હું જીવતી રહેનાર નથી. પછી જમના ગંગાને ઘેર ગઈ તો રૂપબાઈની કળમણુ ધરમાંથી બારણે આવી. તેને તે ઉભી રહીને પૂછેછે, આજ ગંગાબાઈ ક્યાં છે ? તેણી અંક ઉત્તર દીધો, ગંગાબાઈદે ભરેસો જણાવતો નથી, બાઈ, તે હવે ઘણા દહાડા બચવાની કકણ; બાઈ મને ઘણા ભા લાગેછે. કોણ જાણે, તે આ વેળાજ જીવતી હશે કે નહિ હોય અંકનો ભરેસો અપાતો નથી. તેને શીતળદેવી આવીછે, તે સાંભળીને “ અરે પરમેશ્વર ! તું તેને મરવા દેઈશ નહિ ” અંક કહેતી કહેતી જમના રૂપબાઈની આંખો ભરણી દોડી. તહી જઈને કહેછે, “ બાઈ, પરમેશ્વર સાહે, મારી ગંગાબાઈ ક્યાં છે તે દેખાડો, મારે તેને જોવી જોઈએ. ” રૂપબાઈ અંકે તેને વારી, તોપણ તે આંખોમાં પેડીજ, ત્યાં તેનો ઉપાય નહિ. ગંગાના શરીરમાં તાવ ઘણો ભરેલો હતો; આમથી તેમ વળવાનું સામર્થ્ય રહ્યું નહોતું. તેનાં સગાંમાંનું કોઈ તેની પાસે બેસું રહે નહિ, તે જોઈને તેને ઘણું જ દુઃખ થયું. ગંગાને જોઈને જમનાની આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલી. તેણી અંકે તેનો હાથ ઝાલીને તેનું ચુંબન કર્યું અને કહેછે, “ અરે મારી અન્નદાતા ! મેં તને આજ આવી જોઈ ! મારી બહેન, તું મરીશ નહિ; હું તને પગે લાગુ છું. તું ગઈ તો મારો સમાચાર કોણ સેશે

વાર? હું તારી પાસે રાત દહાડા રહીને, ચાકી કરીશ, તથા તારી ચાકરી કરીશ. એ તું મને કરવા દેશ કે ? ” ગંગાએ આંખે કરીને અને હાથ દાખીને તેને જણાવ્યું જે, “ તું મારી પાસે રહીશ તો મને ઘણું સાહે લાગશે. ” પછી રૂપઆમનાં વિચારથી જમના ગંગાની ચાકરી કરવા રહી. તેણીએ વય પ્રમાણે તેનું ઘણુંજ જતન કર્યું. પોતાની પયારી ગંગાના ખાટલા નેડે પાથરી. ચ્મીરડીમાંથી એક કાણુ પાણુ દૂરજતી નહિ. ગંગા લગાર ખોખારે એટલે જમના “ શું થયું ? શું જોઈએ છે ? ” એ પૂછવાને પાસે તૈયારજ છે. વેદ્ય કહે તે ઔષધ તે પોતાને હાથે તૈયાર કરીને આપે. કરી પ્રમાણે ખાવાને આપે. વળી કોઈવાર કાંઈ કંડીઆ, વીજણા કરીને અથવા ચિત્ર કાઢીને, અથવા ગીત ગાઈને, અથવા જે જે કલ્પનામાં આવે તે તે કરીને જમના ગંગાનું દુઃખ વીસરીને જેવી ગમત થાય તેમ કરે. ગંગાની આંખો આઠ દિવસ સુધી મીચેલી હતી તે દહાડા તેના ઘણાજ કઠણ ગયા તેવારે ગંગાને જે ગમે તે વાત જમના પુરતક વાંચીને તેને સંભળાવે. ગામમાંની વાતો તથા કહેણીએ કહે. તેને વારે વારે ધીરજ આપે, અને કહે કે, “ તું ખીશ નહિ. જેવી તે મારા ઉપર દયા કરી, એવી પરમેશ્વર તારા ઉપર કરશે અને તને વહેલો કરાર કરશે હો, મારી અબદાતા ગંગાખાઈ. ” એ શબ્દ બોલતાં તેની આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલે; તેટલામાં તે લૂછીને તે ગંગાને કહે, “ મારી ગંગાખાઈ, હું તારો વખત જવાને એકાદું ગીત ગાઉં કે ? ” ગંગા અણસારે માત્ર કહે- પછી જમનાને જેટલાં ગીતાં આવડતાં હોય તેટલાં ગાય. એ પ્રમાણે ગંગાને આનંદ પમાડીને તેનો વખત સુખે કઢાવે. આગળ હળવે હળવે તેના શરીરને કરાર થયો. આંખો ઊઘડવા લાગી, નખખાઈ ગઈ, ફેલા સૂકાયા, આઠાં પડયાં તથા બૂક લાગવા માંડી. માઠા ઉપરના શ્રેણી માત્ર લગાર લીલા હતા. એવો તેને દહાડે ફેર જોઈને જમ-

નાને આનંદ થયો, કે એ હવે જીવતી રહી, નહિતો મારી નહિ એવી થઈ હતી. પછી ગંગાની પણ તેના ઉપર ઘણીજ માયા થઈ. તે વારે વારે તેને કહે, કે તે મારા ઉપર જે ઉપકાર કર્યાં છે, તેના ગુણ હું કેવો માનીશ ? તેણીએ માને પૂછ્યું કે જમનાને શું આપવું ? મા બોલી, તે હું આપીશ, છાકરી, તું રાજી થઈશ એવું આપીશ, તેના ઉપકાર તારા ઉપર અને મારા ઉપર પણ ઘણા થયાં છે. પછી રૂપઆદિએ જમનાને કાન્ટે ચણીએ, ચાળી, આઢણીએ, સાડીએ, ઢોંઘલીએ એવું લાવવાને કહ્યું. ગંગા બોલી, હું તેને તે મારે હાથે આપીશ. જમનાને આપવાનાં રમકડાં, લગડાં આણ્યાં તે દિવસે ઘરનાં સર્વને આનંદ થયો. ગંગાનાં સગાંવહાલાં સઘળાં આવ્યાં હતાં, તે સર્વ ગંગાને જોઈને ખુશી થયાં. ગંગાના મનમાં મોટા હર્ષ કે “ જમનાને બક્ષિસ આપવાને અને તેના ઉપકાર વાળવાને પરમેશ્વરે મને મોટું સામર્થ્ય આપ્યું છે ” એવો સર્વને આનંદ થયો અને તે સર્વ વાડીમાં ગયાં. જ્યાં ગંગાની અને જમનાની પહેલી ઓળખાણ થઈ હતી ત્યાં ગંગાએ જમનાનું મોટું સન્માન કરીને તેને ઢોંઘલીએ આપી અને પોતાને હાથે તેને લગડાં પહેરાવ્યાં. જમના પણ પગથકી માયાસ્ત્રવી તે સુંદર વસ્ત્ર પોતાને પહેરાવ્યાં જોઈને ઘણી સંતાપ પામી.

નાનો જગુ.

ભગવંતરાય દેશાઈ એક દિવસે પોતાની વતનવાડીની એક-સાઈ કરીને ગામથકી પાછા આવતા હતા. વાટમાં આવતાં તેમણે કોઈને મસાણુના ચાતરાપર વિલાપ કરતાં સાંભળ્યો. તે મોટા માણસ ઘણા દયાવાન હતા. તેમણે વિલાપ કરનારાની મદદને સાઈ જવું એ બુદ્ધિએ ઘોડાઉપરથી ઊતરીને ચાતરા ઉપર ચઢવા માંડ્યું; ત્યાં જુએ છે તો કોઈ માણસને તરતજ

દાઠી ગયુંછે, તે ઉપર એક કળમીનું છોકરું પાંચ વર્ષનું ૨૩૫ બેઠુંછે. ભગવંતરાય તેની પાસે ગયા અને કહેછે, છોકરા, તું અહિં શું કરેછે ?

છોકરું.—હું મારી માને બાલાવુંછું. લોકોએ તેને કાલે અહિં સ્થવાડી તે હજીએ ગઈતી નથી.

ભગવંતરાય.—છોકરા, તે મુઠ્ઠા; તે હવે ઉઠનાર નથી.

છોકરું.—હાલે, તે એમજ કહેછે, જે તે મુઠ્ઠા; પણ મુઠ્ઠા માટે તેને મને બેઠવાને શી ચિંતા છે ? પરમ દહોડે તે મને સોનબાઈ પાસે મૂકી ગઈ, ત્યારે તેણીએ મને કહ્યું કે હું તને લેવાને આવીશ, પણ તે આવી નહિ. મારો બાપ પણ કંઈ જોતો રહ્યો; મારા નાના બાઈને પણ કોઈ લેઈ ગયું. હવે ગામના છોકરાં મને પાસે જવા દેતાં નથી.

ભગવંતરાય.—પાસે આવવા દેતાં નથી; કેમ વાર ?

છોકરું.—તે હું જાણતો નથી; પણ હું તેમની પાસે જવા માંડું એટલે તે મને કાઢી મૂકેછે, અને મારાં માબાપને માંડું કહેછે તે મને ધણું લાગેછે. અરે મા ! અરે જી જી ! ગઈ ગઈ વહેલી ગઈ. ભગવંતરાયની આંખોમાં ડોળાણી ભરાઈ આવ્યું. તે છોકરાને કહેછે, અરે ! તારો બાપ અને બાઈ ક્યાં ગયા તે તું જાણતો નથી કે ?

છોકરું.—મારો બાપ ક્યાં છે તે હું જાણતો નથી. મારો નાનો બાઈ કાલેજ ખીજે ગામ ગયો; એક માણસ આવીને તેને લેઈ ગયો.

ભગવંતરાય.—અને તું કોની પાસે રહેછે ?

છોકરું.—સોનબાઈ પડોસણની પાસે. મારી મા પાછી આવે ત્યાં સુધી હું ત્યાં રહેવાનો હતો. તેણીએ મને વહેલી આવુંછું એમ કહ્યું અને ન આવતાં અહિં સ્થઈ રહી. સોનબાઈ પણ મને વહાલી લાગેછે; પણ (ખાડાભણી હાથ દેખાડેછે) આમાં મારી મા છે તે મને મારા જીવકરતાં વત્તી વહાલી છે. અરે મા ! મા ! રે તું હજી કેમ સ્થઈ ? ક્યારે ગઈશ ?

ભગ૦—છોકરા, તું અમથાજ હકો મારેછે. તે હવે ઊઠનારી નથી.

છોક૦—વાર, ત્યારે હું પણ અહિં તેની પાસે સ્વઉંઝું. તેમણે તેને ઠાઠડી ઉપર સ્થાવી હતી તેવારે મેં જોયું તે કરા જેવી ઠાઠી થઈ ગઈ હતી. હું અહિંયાંજ પડીશ અને તેને જોજો સ્વહરા.

તે કરેણારપ સાંભળીને ભગવંતરાયની આંખોમાંથી પાણી ખજે નહિ. તેમણે નીચા વળીને છોકરાને ઊંચકીને છાતી સરસો દાખ્યો, અને બચ્ચી કરી; તેને પૂછેછે, છોકરા, તારું નામ શું? મારા દીન બોલા છોકરા.

છોક૦—હું સારો છોકરો હોઉં ત્યારે મને જરૂર કહેછે. અને એટલે હોઉં ત્યારે જગો કહેછે.

ભગવંતરાય આંસુ પાડેછે, તોપણ તે સાંભળીને હસ્યા, અને છોકરાને કહેછે, “છોકરા, તું મને તે તારી સોનબાઈપાસે તેડી જઈરા?” છોકરો બોલ્યો, “હા ચાલો.” પછી તે છોકરો તેણેજ ઊઠ્યો, અને ભગવંતરાયની આગળ દોડતો દોડતો જઈને તેમને સોનબાઈના પાશુ પાસે તેડી લાવ્યો. તે આઠલા ઉપર બેઠી હતી, તેના બણી આંગળી કરીને કહેછે, આ મારી બીજી મા. એમ કહીને તેના બોળામાં જઈને બેઠો. ભગવંતરાયનું અકરમાત આવડું જોઈને સોનબાઈ વિચિત્ર થઈ. પછી ભગવંતરાય, છોકરાએ કરેલાં સર્વ ચરિત્ર કહીને તેને કહેછે, “સોનબાઈ, એના માબાપ કોણ છે, અને તેમની શી અવસ્થા છે, તે કહીરા?” સોનબાઈ, હા મહારાજ કહીને, બોલેછે, “આ છોકરાનો બાપ સાળવી છે. તેનું ઘર આ મારા પડોસમાં છે, તે ઘણું ભણે, નિર્ચસની, ઉદ્યોગી, પ્રમાણીક, તેનું વય ત્રીશ વર્ષની માંહે છે. એની મા પણ સારી હતી, સારી નીરોગી નહોતી, પણ સુંદર અને સંસાર કામમાં રૂડી હતી; તે બે જણનું લગ્ન થયું તેને વર્ષ સાત થયાં, ત્યારથી હું જોઉંછું કે બેઉની માંહે માંહે મોટી પ્રીતિ હતી. તેમનો ધંધો જો સારો ચાલ્યો

હોત, તો હું બાલ્યું છું કે તે એક સરખાં સુખી આલોકમાં થાડાંજ નીકળત. વરનું નામ હરિભાઈ, અને વહનું નામ ગલાલબાઈ. ગલાલબાઈના બાપ પસિથી કાંઈ આણું હતું તે તથા કાંઈ હરી-ભાઈ પાસે હતું તે એકંદ્ર કરીને તેનાં વાસણ કૂસણ તથા સાળ-વીના ધંધાનો સામાન લેઈને તેઓ સંસાર કરવા લાગ્યા. પછી તેમની પાસે કાંઈ રહ્યું નહિ, પણ તેમણે પોતાના ધંધા ઉપર મહે-નત કરીને એ વર્ષ સારાં કાઢ્યાં. આગળ છેકરાં થવા માંડ્યાં, ત્યારે તેમને સંકટ પડવા લાગ્યું ; તેમાં પણ તેમણે બમણી મહે-નત કરીને નિભાવ કર્યો હોત, પણ લૂગડાં વણીને મેલે તેમાં ખોટ આવવા લાગી. પછી ગલાલબાઈ કાપણીના દહાડામાં એતરમાં કાંઈ દાણા પેદા કરી લાવે, ત્યારે તેમને આવાનું મળે. તે મહેનતથી ગલાલબાઈને રોગ ઉત્પન્ન થયો તેને એસડને સાઈ પામે પૈસા નહિ, તેણે કરીને હરિભાઈ ઘણાજ હેરાન થયો, તેવારે તેણે ગાંધીનું કરજ કર્યું. આગળ ગલાલબાઈ લગાર સારી થઈ, એટલે હરિભાઈનો ધંધો છેકજ ખૂડ્યો. ધરાક છૂટ્યાં ત્યારે ધરનું ભાડું તથા કરજ થયું હતું, તેનું બાજ આ-પતાં તેઓ અકળાયાં. પછી તેમને ઉપવાસ પડવા લાગ્યા, તેમાં પણ જ્યારે તેમને અન્ન મળે, ત્યારે તે છેકરાંને વહેંચીને તે એક પોતાને દેવવાનું ગણે. (એરાબ્દ સાંભળીને જગુ ખૂણામાં જઈને નિસાસા મૂકીને રોવા લાગ્યો.) આગળ તે ઉપર છ મહીનાનું ધરભાડું ચઢ્યું, તેવારે ધરધણી ઘણા નિર્દય હતો, તેણે હરિભાઈને ધમકાવીને કહ્યું કે હું તને બંદીખાનામાં બેસા-ડીશ. તેના ઘણા કાલાવાલા કર્યા, ત્યારે તેણે એક મહીનાના વાયદો ઠરાવ્યો, અને કહ્યું કે હવે આગળના હું સમ ખાઉં છું કે ધરનાં વાસણ કૂસણ વેચીને બાકી રહેશે, તે સાઈ હરિભાઈને બંદીખાનામાં નંખાવીશ. તે ધરધણી માતખર છે, પણ તેને દયા મૂળગી નથી. તે હરિભાઈની અવસ્થા જોઈને જેની પત્થર જેવી છાતીહોય તે પણ પલળે. હું પડોસણ મને તેમની વિપત્તિ જોઈને દયા આવે પણ શું કરું ? તેમનું દુઃખ ટાળવા

મને સામર્થ્ય નથી. એક વખત હું પોતે ધરધણીપાસે ગઈ, અને તેની પ્રાર્થના કરી જે તેની દરિદ્રતાસામું જે અને કહ્યું જે મારી-પાસે જેટલું છે તેટલું હું તેના દેવાને પેટે ધરેણે આપું છું. એવે એવે ઘણે પ્રકારે વીનવ્યા, પણ તેને દયા આવી નહિ. તેણે મને ઉત્તર દીધો જે તારી કેટલી રાખ છે તે હું જાણું છું. એમ હું કરીશ તો પછી સારો વેપાર (એમ કહેતાં કહેતાં સાનખાઈની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં). એવી તેણે મારી શોભા લીધી. તે સઘળું હું તે વેળા પી ગઈ. મનમાં વિચાર્યું જે હવે જે હું એને કાંઈ વત્તું બોલત તો એ હેડે ચઢીને હરિભાઈને વત્તું દુઃખ દેત. શું કરું ? જાતે બાઈ મનિસ, અને ગરીબ પડી. આઃ હોઃ ! અમારા ગરીબના જેવી વાસના જે માતબરોને હોત તો તેમને હાથે કેટલાં ધર્મકૃત્ય થાત ! પછી મેં ગલાલખાઈને બુદ્ધિ બતાવી કે તેં રાહાપુરમાં રામચંદ્ર રોઠને ઘેર, પહેલાં પ્રમાણિકપણે આકરી કરીછે, તો આ વેળા તેની પાસે જઈને કાંઈક ઉછીના પૈસા માગ. તેણીએ મને ઉત્તર દીધો કે તે હું મારા વરને કહું છું. મારાથી થાય નહિ, રામાટે જે રોઠના મનમાં આવશે કે એણે કાંઈ ઘિતાળપણું કરવા માંડ્યું, માટે એ આ દશાને પામ્યાં. આજથી ત્રણ દહાડા ઉપર નિત્યપ્રમાણે પોતાના બે છોકરા લેઈને મારીપાસે આવી અને બોલી જે “ સંધ્યાકાળ-સૂધી આમને સંભાળ, હું પાસેના ગામમાં જઈને આવું છું. અને સતર કાઠવાસાર કાંઈ મળે તો જોઈ, તથા મારો વર બોલ્યો, હું રામચંદ્રરોઠ પાસે જઈ છું, તેમાટે સવારે જ બીઠીને બહાર ગયોછે. ” તે પ્રાર્થના સાંભળીને છોકરાં મારે સ્વાધીન કીધાં. ગલાલખાઈ જવા લાગી તે વેળા તેણીએ તેમને છાતી સાથે ભેટાડ્યાં, તેમને બચ્ચી કીધી, જેમ કોઈ કહેશે જે છેલ્લી ભેટ કરી લેછે. તેની આંખોમાંથી આંસુ આવ્યાંછે, અને તે વડા છોકરાને કહેછે, “ જગુ, હું વહેલી જ આવું છું; પછી હું તને લેઈશ, રડીશ નહિ હો ! ” તેણે મને કહ્યું કે “ બાઈ, મારાં છોકરાંની સંભાળ તમે ધણી કરોછો. માટે હું તમારી આશિર્વાલુ છું. ”

એમ કહીને તેણીએ ફરીથી છોકરાંને બચ્ચી કરી, અને ગઈ. થોડીકવાર ગયા પછી તેનાં ઘરમાં મેં કાંઈ ગડબડ સાંભળી, પણ મનમાં જાણ્યું જે તે બહાર ગઈ છે, તેમણે બિલાડીએ કાંઈ પાડ્યું હશે. એવું સમજીને મેં તેના શોધ કીધો નહિ. સાંજ પડી, અંધારું થયું, તોપણ છોકરાં લેવાને કોઈ આવે નહિ. પછી મેં જાણ્યું જે આપણે તો તેને ઘેર જઈએ, અને શું કરે છે તે જાણીએ. એવું ધારીને ગઈ તો બારણે સાંકળ નહોતી દીધી તે બિલાડીને માંહે ગઈ અને જોઈએ તો અરે ભગવાન ! ગલાલબાઈનું મડદું દાદરના બારણાપાસે પડેલું જોઈ હું સ્તબ્ધ રહી; શું કરવું તે જાણે નહિ. પછી તેને સાવધ કરવામાટે મેં નાના પ્રકારના ઉપાય કર્યા, પણ મુશ્કેલ તે કેમ જોડે. પછી જઈને વૈદ્યને તેડી લાવી તેણે નાડ જોઈને મને નિરાંત કરીને સરકારનાં માણસ બોલાવ્યાં તેઓએ ચોકસી કરતાં ઠરાવ્યું કે તે ચક્રી ખાઈને મરણ પામી. પછી તેઓએ પ્રેતને મૂઠીમાઠી આપવા માટે હૂકમ આપ્યો, અને તેના ઘણી હરિબાઈનો શોધ કરે એમ કહ્યું. મેં સરકારમાં કહીને બેઠે છોકરાં મારે સ્વાધીન કરી લીધાં. મનમાં વિચાર્યું કે મારી પાસે કાંઈ નથી એ ભગવાન જાણે છે, માટે તેજ એમના પેટનું ઠેકાણું કરશે. પછી જોવા લાગી તો આ છોકરાનો નાનો ભાઈ મારી પાસે રહેવાને અડ કરે છે, એટલામાં કાલે ગલાલબાઈના જૂના મુરબ્બી રામચંદ્રશેઠ પણ તેને મળવાને આવ્યા તેમણે બારણાં દીધલાં જોઈને મારી પાસે આવીને પૂછ્યું, જે હરીબાઈ સાજવી, તથા તેની બાયડી ક્યાં ગયાં છે ? મેં તેમને ઘરમાં તેડીને સર્વ સમાચાર કહ્યા, અને બોલી કે હરીબાઈ, તમારી પાસે કાંઈ બાળીના પૈસા માગવા માટે ગયાં છે. તે બોલ્યા, મને મળ્યો નથી. પછી તેમણે બેઠે છોકરાં છાતીસાથે દાખીને તેમનું લાડ કર્યું. તેમને જગુએ પૂછ્યું, “બાપા, મારી મા ઘણી વાર થઈ જતી છે, તેને તમે બહાડશો?” તે સાંભળીને તેમને દયા આવી, અને તેમણે મને કહ્યું, જે આ બેઠે છોકરાં હું મારે ઘેર લઈ જઈશું. એમના બાપ પાછે

આવે, અને તેને એમનું પાષણ કરવાનું સામર્થ્ય હોય, તો હું એમને તેને સ્વાધીન કરીશ; ત્યારલગણ હું એમને લેઈ જઈને પહેલાં વિદ્યાભ્યાસ કરાવું છું. એ બાષણ મને ગમ્યું નહિ, શામાટે જે પેટનાં છોકરાં પ્રમાણે એમના ઉપર મારી પ્રીતિ છે. મેં તેમને કહ્યું જે મારાથી એ છોકરાં છોડાય નહિ, મને એમની ઘણી મમતા લાગી છે, અને એમને પણ મારી લાગી છે. તે સાંભળીને તે બોલ્યા, “ વાઈ ત્યારે, એક તું સંભાળ અને એક મારી પાસે આપ. તું રાખીશ તેનો પણ સર્વ પ્રકારે સમાચાર લેતો રહીશ. ” એવું બોલ્યા ત્યારે મારાથી તેમને ના કહેવાઈ નહિ. તેમણે જયુને પૂછ્યું, કેમ રે મારી સાથે આવે છે કે? જયુ બોલ્યો, શું મારી માપાસે મને તેડી જતા હો તો ચાલો, હું આવું છું. ” તે બોલ્યા, “ છોકરા, માપાસે નહિ, પણ તને હું મારે સારે ઘેર તેડી જઈશું. તને સાઈં સાઈં ખાવાને આપીશ, અને મારી સારી વાડીમાં તેડી જઈશ. ” તે બોલ્યા, “ ના, ના, હું તો મારીમેળે સોનબાઈ પાસે જ રહીશ. મારી મા છે ત્યાં હું અહિંથી નિત્ય જતો જઈશ. તમારી સારી વાડીમાં જઈને તે કરતાં હું મારી સારી માપાસે જઈને સાઈં. ” એમ આ છોકરો બોલ્યાં, અને મારા ખાટલાની પેલી તરફ સંતાવા ગયો. તે જોઈને રામચંદ્રશેઠે એની વાત મૂકી. પછી તેણે મને કહ્યું કે નાના છોકરાને તેડવાસાઈ હું માણસ મોકલીશ, શામાટે જે તે તારી પાસે રહેશે તો વત્તી મહેનત પડશે. એવું કહીને જતી વખત તેણે મને પૈસા આ છોકરાને સાઈ આપ્યા. એમ પ્રમાણે એમનું વર્તમાન.

હમણા વળી એક દુઃખ મને એવું થયું છે જે આ છોકરાનો આપ તો હજી આવતો નથી. ગામમાં લોક બોલે છે જે તે ચોરોની ટોળીમાં બરાયો છે, અને ગલાલબાઈએ તે લાજથી જ જીવ આપ્યો. આ ગામમાં જ્યાં ત્યાં છોકરાને મોઢે પણ એ જ વાતો. આ છોકરો છોકરાંએની મંડળીમાં જાય એટલે તેઓ એને હાંકી મૂકે છે, અને ફરીથી આવશે તો મારીશું એમ કહે છે.

તેણેકરીને આ છેક ઘેલા થયોછે, બહાર પગલું કાઢતો નથી. જ્ય તો માને દાટીછે ત્યાં માત્ર જાયછે.

ભગવંતરાય તે સર્વ સમાચાર સાંભળીને ઘણો ક્લેશ પામ્યા. જગુ જમને સોનબાઈને ડીલે વળગ્યો. તે તેનીપાસે કાલાવાલા જેવું મોં કરીને જીએ અને તેને મા મા કહીને બોલાવે. તે સમયે ભગવંતરાય બોલ્યા, “સોનબાઈ, તું ઘણી બલી ખાયડી છે; તે ઉદાર બુદ્ધિએ આ અનાથ કુટુંબના સજા સમાચાર લીધા માટે પરમેશ્વર તને એનું કૃણ સાંઠે આપશે.”

સોનબાઈ.—મેં આ વાતમાં મને જે ઘટારત છે તે કરતાં કાંઈ વધારે કર્યું નથી. એક ખીજને સહાય થવામાટે આપણને પરમેશ્વરે આ લોકમાં મોકલ્યાછે. હું મારા મનમાં નિત્ય એમ જાણું છું જે બેસતાં, સૂતાં, જમતાં, ચાલતાં, જે હું સુખ અનુભવું છું તે વિષે હું સર્વ પ્રકારે પરમેશ્વરની દેણદાર છું; તો આપણાથકી થશે તેટલો પરોપકાર થાય, એ સરખું ખીજું કંઈ પણ પરમેશ્વરને સંતોષ આપનારું કર્મ નથી. એા: હો: ! મારાથકી એથી અધિક થયું હોત તો કેવું સાંઠે થાત ! પણ હું શું કરું ? મારી પાસે આ એક ઝૂંપડી અને એક નાની સરખી ફૂલવાડી છે, તેમાં મહેનત કરું છું તેણે પેટ માત્ર ભરાયછે. મને રંડાયારે આઠ વર્ષ થયાં, પણ આજસુધી મેં આખરથી દહાડા કાઢ્યા. હવે આગળ પણ ભગવાન મારું એજ પ્રમાણે ચલાવે એટલે થયું.

ભગવંતરાય.—પણ તેં આ છોકરો પોતાની પાસે રાખ્યોછે, તો એ જાણીતા થાય ત્યાંસુધી તને એના ખર્ચ ખૂટણને સાર મોટું દુ:ખ વેઠવું પડશે, નહિ વાર ?

સોન.—એને એાછું હું કદી આવવા દેનાર નથી. હું કોળીએ એાછું ખાઈશ, પણ એનું પેટ ભરીશ.

ભગ.—એનું પેટ ભરીશ, પણ લગડાં ક્યાંથી પૂરાં કરીશ ?

સોન.—તે હું પરમેશ્વર ઉપર નાંખીશ. જે બૂંધને તૂણું વસ્ત્ર પહેરાવેછે, અને ઝીડાને પાંદડાંનું, તેણે મને સ્વતર કાંતવાને

અને શીવવાને આંગળાં આપ્યાંછે, તે એનાં લગડાંને સાફ મહેનત કરશે. જે પરમેશ્વરને ભજશે અને સામર્થ્યપ્રમાણે કામ કરશે, તેને ખોટા આવનાર નહિ.

ભગ૦—તો આ છોકરાને પાળીશ એવો તારો નિશ્ચય છે ?

સોન૦—એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે. દૂર કરીને મારો પ્રાણ બચાવનાર નથી.

ભગ૦—હું જાણું છું. જે એની તું કાંઈ સગી હઈશ ?

સોન૦—સગપણ એટલુંજ કે અમે એક પરમેશ્વરનાં છોકરાં.

ભગ૦—ત્યારે હું પણ તે પરમેશ્વરનું છોકરું, માટે આ બાળકનું સાફ કરવાનું સર્વ પુણ્ય તને એકલીને લેવા દેનાર નથી; કેમકે હવે તારા કરતાં મને પુણ્ય સામર્થ્ય આપ્યુંછે, તો એને વિદ્યા ભણવાનું ઠેકાણું તો હું કરીશ. આ છોકરાની ભક્તિ મા ઉપર જોઈને જેવો એ મારી પ્રીતિને પાત્ર છે, એવીજ તારી ભક્તિ એના ઉપર જોઈને તારા ઉપર પણ હું સંતુષ્ટ છું. એટલા માટે હું તમને ખેડ જણને મારે ઘેર લઈ જઈ, તું પોતાનું ઝૂંપડું અને ફૂલવાડી વેચીને મારે ઘેર આવી રહે. ત્યાં તને અન્ન, વસ્ત્ર તથા જગ્યાની જીવતાશ્રધ્ધી ખોટ પડશે નહિ.

સોન૦—(તેની સામું મમતાથી જોઈને) તમે રીસ ચઢાવશો નહિ. ભગવાન તમારું કલ્યાણ કરે ! પણ મારાથી તમે કહોછો તેની હા કહેવાતી નથી.

ભગ૦—શા માટે ?

સોન૦—એક તો, જ્યાં મેં ઘણા દિવસ કાઢ્યા તે મારી જન્મ-ભૂમિની મમતા મને છૂટતી નથી. વળી શ્રીમંતને ઘેર લોકોની ગરબડમાં મને રહેતાં આવડશે નહિ. મને એકલી રહેવાનો અભ્યાસ છે માટે તમારે ઘેર માણસોના સહવાસથી મને સંક્રાંત્ય પડશે. મને સાફ આવડતી, અને નકાસું રહેવાની ટેવ નથી. કામ નહિ કરું અથવા ખાઉં છું તેથી સાફ ખાધું તો હું તરત માંદી પડીશ. એ માટે મહારાજ-

પાસે હું માગી લઉં છું જે મને આ છોકરાસુધાં મારી ઝૂંપ-
ડીમાં જ રહેવા દે. તમારી મરજીમાં આવે તો કોઈ કોઈ
વાર કાંઈ પૈસા મોકલજો કે તે ઝમને વિદ્યા શીખવવામાં તથા
ઝમ જે ધંધો કરશે તેના કામમાં આવશે. ઝમને આપશો
તેથી સોગલું તે કૃપાળુ પરમેશ્વર તમને આપશે. તમને આપે
ઝમીવી આ છોકરો અને હું નિત્ય પરમેશ્વર પાસે પ્રાર્થના
કરીશું. મારે છોકરું નથી, ઝમેટલે આભારે પેટને જ ઠોકાણે
છે. જ્યારે મને પરમેશ્વર પોતાની પાસે બોલાવવાની ઈચ્છા
કરશે, તે સમયે મારી પાસે જે થાકું ધણું છે તે ઝમનું જ છે.
ભગ-વાર, ત્યારે તેમ. હું તમારા સારા માટે કરનાર; જેથી
તમે દુઃખી આં થાઓ તે હું ઈચ્છતો નથી. જયુને તારી-
પાસે રહેવા દે. અને તમે બેઠ સુખી રહો. તું ઝમની પાસે
મારી વાત નિત્ય કહેતી જા. તેને કહેતી જજો કે હું તેને
બાપની જગ્યાએ છું, અને જે માટે તે ઝમેટલો દુઃખી છે, તે
માને ઠોકાણે ઝમને તું છે. તમને પેટને સાર જોઈશે તે હું દર
મહીને મોકલતો જઈશ. હું પણ પોતે આવીને તમારી ખ-
બર લેઈશ. ઝમ જાણજો કે મારું આવવું જેટલું આ છોક-
રાને સાર તેટલું જ તારે સાર થશે.

સોનબાઈએ ઉપર પરમેશ્વર સામું આંખો કરીને ભગવંત-
રાયનું સાર માયું. પછી તે છોકરાને બોલી, “જયુ, અહિ
આવ, અને ઝમને પગે લાગી આશીર્વાદ માગ. આજયકી
તારે ઝમ બાપને ઠોકાણે છે.” જયુએ તેમ કર્યું, પણ સોનબા-
ઈને પૂછ્યું જે “આ મારો બાપ કેમ થશે? ઝમેણે પોતીયું જ્યાં
પહેરેલું છે?” ભગવંતરાય તે પ્રશ્ન સાંભળીને આશ્ચર્ય પામ્યા
અને પાસે રૂઝિઆની કોથળી હતી તે સોનબાઈની ઝૂંપડીમાં
બોલી કરીને તેને કહ્યું “શાખાશ, સોનબાઈ, હવે હું આઝા લે-
ઉં છું!” છોકરાને કહ્યું, “મારા નાના મિત્ર જયુ, હું તારી
આઝા માયું છું?” ઝમનું કહીને તે ઘોડા ઉપર બેઠા, અને જ-
યુના નાનો બાઈરામચંદ્રશેઠે રાખ્યો હતા તેના ધરભણીથી

ગામ જવા માટે નીકળ્યા. રામચંદ્રશેઠ ઘેર જતા હતા, તેનું અને તેમનું મળવું થયું અને અરસપરસ આગતા સ્વાગતા થયા પછી ભગવંતરાયે પોતાનું આવવાનું કારણ રામચંદ્રશેઠને કહીને પૂછ્યું કે આ અનાથ છોકરાના આપનું ઠેકાણું કંઈ લાગ્યું છે ? તેણે ઉત્તર દીધો જે હમણાજ અર્ધ ઘડી થઈ તેનું પત્ર મને આવ્યું તે આ મારા હાથમાં છે; એમાં તેણે પોતાની આયડીને પત્ર લખીને ખીડ્યું છે. તેની જોડે થોડાક રૂપિયાની હુંડી પણ મોકલી છે, તે તેને આપીને મારે તેનું સમાધાન કરવું માટે મને વિનંતિ છે. તે મુઠ્ઠા માટે તેનું પત્ર મેં લેકેલું, તે આ કૃપા કરીને વાંચો.

ભગવંતરાયે બિલટબેર તે હાથમાં લેધને વાંચ્યું.

આ પ્રમાણે.

“ મારી પરમ પ્રિય સ્ત્રી.

“ મારે વિરહે કરીને તું ઘણું દુઃખ પામતી હઈશ એ મનમાં જાણીને મને ઘણી પીડા થાય છે. હવે મારા સમાચાર સાંભળ. “હું રામચંદ્રશેઠ પાસે જવાને નીકળ્યો, તો વાટમાં ચાલતાં “એવા વિચાર મારા મનમાં આવ્યા જે મારે એવા પૈસા “માગવા જવાનું શું કારણ ? તેમાં એટલું માત્ર થશે જે એકનું “કરજ વાળીને ખીજાનું કર્યું; પાછી કરજની ચિંતા તો છે તે “છેજ. જે હું આજ જીવાન અને કામ કરવાને શક્તિવાન “હું તે મારે જઈને એટલા પૈસા દીનપણથી માગવા એમાં “મારી શોભા છે ? મને તે આજસુમાં અથવા વ્યસનીમાં “નહિ ગણે ? રામચંદ્રશેઠે આપણને પરણાવ્યાં ખરાં, અને “તેઓ મને પુત્ર પ્રમાણે ચહાય છે એ પણ ખરું, પણ જે તે- “મના મનમાં વાંકું આવ્યું, અને તેમણે મને ના કહી, અથવા “આપણું સંકટ નિવારણ કરવાને તેમને સામર્થ્ય નહિ હોય તો ? “વારૂ કદી તેમની પાસેથી વર્ષની બોલીએ મને પૈસા મળ્યા, “તો તે બોલીએ હું વર્ષની માહેજ વાળીશ, એવી પણ મને “આતરનિશાં છે ? અને જે મેં વાળ્યું નહિ, તો ચોરમાં અને

“મારામાં હરણુ કરવા વિષે અંતર શું? એવો મેં વિચાર કર્યો અને
 “ધારવા લાગ્યો જે સારે માર્ગે હું આ સંકટમાંથી છૂટું એવો.
 “કિયો ઉપાય કરવો? તે વેળા મારી આંખોમાંથી વારે વારે,
 “આંસુ પડતાં જાય, અને મેં ઉપર પરમેશ્વર ભણી દૃષ્ટિ કરી,
 “તેટલામાં એકાએક મારા મનમાં આવ્યું, અને હું પોતાના
 “મનસાથે બોલવા લાગ્યો, “અરે, તું હજી જીવાન છે, અને
 “શરીરે જીવ્યર છે. થોડાં વર્ષ દેશાંતર ગયો તો શી ચિંતા
 “છે? તને લખનાં વાંચનાં આવડે છે તથા હિસાબ સારે શ-
 “ખતાં આવડે છે. દૈવયોગે કંઈ મારે રોજગાર મળ્યો તો તું પો-
 “તાનાં બાયડી છોકરાંને સુખી કરી શકીશ. વાર એ ન બન્યું
 “તો પોતાનું દેવું તો વાળીશ. વિચાર કર, જે ત્યાં તારું દૈવ
 “બિધડયું તો એકાદો મોટો લાભ થઈ શકશે. એવો એક
 “ધડી સૂધી વિચાર કરતો હતો, એટલામાં કોઈ લોક મારી પા-
 “છળ આવે છે એવું મેં જોયું. તે મારી પાસે આવ્યા, ત્યારે
 “તેમણે મને પૂછ્યું કે તું કોણ છે? ક્યાં, શું ધારીને આવ્યો જી-
 “ય છે? અમારી સાથે લશ્કરમાં આવીશ? મેં પહેલાં આનાકાની
 “કરી ત્યારે તેમણે ફરીથી મને પચાસ રૂપિઆ ધનામ આપવા
 “કરીને બોલાવ્યો. મેં તેમને કહ્યું, જે “એટલા ઉપર તો હું
 “લડાઈ થઈ રહે ત્યાં સૂધી ચાકરી કરીશ.” તે બોલ્યા, “વાર
 “ત્યારે, તારું અને અમારું ઠયું. હવે ચાલ તું અમારી સાથે.
 “આગળનું અમે તારું સંભળું ઠીક કરીશું.” પછી તેઓ મને
 “પોતાના સરદાર પાસે તેડી ગયા. તેણે મને કાંઈક પ્રશ્ન કર્યો તેના
 “ઉત્તર દીધા તે તેના મનમાં બિતર્યા, ત્યારે તેણે મને તત્કાળ
 “પચાસ રૂપિઆ આપ્યા. મારી પ્રિયા, એ રીતે હું કરજથી
 “દૂર થવા મોટું ચાકરીમાં બંધાઈ ગયો. મેં તે પચાસ રૂપિ-
 “આની હુંડી તારી પાસે મોકલી છે તેમાંથી એક દમડી પણ રાખી
 “નથી. એ લેઈને વીસ રૂપિઆ કરજ છે તે પહેલાંથી વાળ; બાકી
 “જે રહે તેનું તારા મનમાં આવે તે કર, તું રૂડી રીતે રહે, પોતાના
 “શરીરનું જતન કર, છોકરાંને લગડાં કરાવ, તથા તેમને નિશા-

“જમાં મોકલ. તું સાચવીને ખર્ચ કરીશ, તોપણ ચ્મટલા
 “પૈસા ધણા દહાડા ચાલશે નહિ ચ્મ હું જાણું છું, પણ ધીરજ
 “રાખ. મારો તેનાત મહીનો પાંચરૂપિઆ છે તેમાંથી કાંઈ
 “ખચાવીને થોડાક મહીનાપછી તને વળી હું મોકલીશ. લશ્ક-
 “રસાથે પાછો આવીશ ત્યારે દોડતો પહેલાં હું તને મળવા
 “આવીશ. મારી સાધ્વી સ્ત્રી, તું દુઃખ મા કરીશ. પરમેશ્વર
 “ઉપર વિશ્વાસ રાખ, તે આપણને વહેલાંજ સુખી કરશે. છો-
 “ડરાંને સારે માર્ગે લગાડ, તેમને બહાર નહારાં છોકરાંપાસે
 “જવા દેશ નહિ, તું પેતે ઉદ્યમ કરતી જા, છોકરાંસહિત પર-
 “મેશ્વરને ભજ, તથા તેમને સારો માર્ગ શીખવ, કે જેણે કરીને
 “તે ભલાં થશે. તું ચ્મ સર્વ કરવાબેગ છે, ચ્મવિષે મને સંદેહ
 “નથી. હશ્વરને ભજતી જા. તેની પાસે તું મારે સારૂ પ્રાર્થના
 “કર, અને હું તારે સારૂ કરીશ. કાગળનો ઉત્તર વહેલો મોક-
 “લજે. તું રામચંદ્રશેઠપાસે કાગળ આણીને આપશે તે હું
 “હઠશ ત્યાં મોકલશે. બેઉ છોકરાને મારો આશીર્વાદ કહેજે.
 “જયુને કહેજે જે તું સારી રીત ચાલીશ તો હું આવતી વખત
 “કાંઈ તારે સારૂ લાવીશ. પરમેશ્વર તમારું કલ્યાણ કરે. મારા
 “ઉપર તારી છે તેવી પ્રીતિ રહો.

સહી હરિભાઈ.”

કાગળ વાંચતાં વાંચતાં ભગવંતરાયની આંખોમાં પાણી ભ-
 રાધને વહેવા લાગ્યું. વાંચી રહ્યા પછી તે બાધ્યા, ચ્મ પુરૂષને
 સારો ભત્તા, સારો બાપ, અને સન્નિધન પુરૂષ ચ્મ મ કહેવું. ચ્મવા
 માણસને સુખી કરવામાં ધણા સંતાપ છે, માટે હવે હરીભાઈનું
 દેવું હું આપીશ, અને તેને ફરીથી સારે રોજગારે વળગાડીશ.
 છોકરા સમજણા થાય ત્યાંસુધી પૈસા આન્યાછે તે તમારી પાસે
 રહેવા દો. ચ્મનું બાજ હું પ્રતિવર્ષે તમને આપીશ તે તમે મુ-
 દલમાં મેળવતા જાઓ. ચ્મ સાંભળીને રામચંદ્રશેઠની છાતી
 ભરાઈ આવી તેથી કરીને તેનાથી ભગવંતરાયને ઉત્તર દેવાયો
 નહિ. ભગવંતરાય પણ તેની સ્તબ્ધતાનું કારણ જાણીને તેને

નમન કરીને નીકળ્યા. પછી ભગવંતરાયે હરીભાઈને સારૂ જે મનમાં ધાર્યું હતું, તે સઘળું ઠીક કર્યું; હરિભાઈને લશ્કરમાંથી તે-ડાવીને તેને રેાજગારે વળગાડ્યો અને સર્વ રતિ સુખી કર્યો; તેણે તે પહેલાં કદી નહતો. તેની તેટલી આયડી જીવતી હોત તો તેના સુખનો જોડો ખીજી ન થાત. તે સોનખાઈ સાથે ગલાલખાઈના ગુણની વાતો કરે, અને સંતાપ પામે. સોનખાઈ પણ ડાહી આયડી હતી તે તેની સાથે બહેન પ્રમાણે ચાલી, અને માતા પ્રમાણે તેણીએ તેના છોકરાનું સંરક્ષણ કર્યું. જરૂં નિત્યે મસ્ત-ણમાં જઈને માની જગ્યાનું દર્શન કરે. ભગવંતરાયે તેને સારૂ જે અર્થ કર્યો તેનું તેણે વિદ્યાભ્યાસ કરીને યથાસ્થિત સાર્થક કર્યું. તેને યોગ્ય જોઈને ભગવંતરાયના મનમાં આવ્યું જે એને કાંઈ મોટું કામ ફેરવું. જગુના નાના ભાઈનો પણ ભગવંતરાયે તેણેજ સમાચાર લીધો. તે છોકરો પણ સારો ગુણી નીપળ્યો. ભગ-વંતરાય જ્યારે જ્યારે ઘોડાઉપર બેસવા જાય, ત્યારે ત્યારે તે-મને એ ધર્મકૃત્યનું સ્મરણ થઈને સંતાપ થાય. જ્યારે જ્યારે તેમને દુઃખ થાય, ત્યારે ત્યારે તે પોતે સુખી કરેલાં માણસો પાસે જઈને અને તેમને જોઈને દુઃખ દૂર કરે અને ઘેર સ્વસ્થ થઈને આવે.

કડીઓ તથા મળૂર.

કોઈ એક દિવસે દ્વારકાનાથ ભટ્ટ પોતાના છોકરા હરીને તેડીને બજારને રસ્તે ચાલ્યા જતા હતા ત્યાં એક મોટી હવેલી આંધળા હતા, તે કૌતુક જોવાને તેઓ જરાક ઊભા રહ્યા. તે કામ ખીજ માણસથી ચઢ્યું હતું. હરીએ જોયું જે તેને પાલકો આંધીછે, તેના ઉપર નીસરણીઓ મૂકીછે; તે નીસરણીઉપર એકના ઉપર એક એ રીતે માણસો છે, તેઓ અનુક્રમે નીચા ઊંચા હાથ હલાવેછે. તે જોઈને હરી આપને પૂછેછે, “આપા, આ મા-ણસ શાની રમત રમેછે? આપણે લગાર નીસરણી પાસે જ-ઈએ, આવોછી કે?”

પછી તેમણે લગાર પાસે જઈને જોયું કે એક માણસે ઢગલા-માંથી એક પથરો જીંચકીને નીસરણીના હેઠળના પગથિયા ઉપરના માણસના હાથમાં આપ્યો તેણે તે લેઈને હાથ જોયા કર્યા, એટલે તે તેની ઉપરના એ લીધો, તેણે હાથ જોયા કરીને ત્રીજાના હાથમાં આપ્યો. તેણે પણ તેમજ કરીને ચોથાના હાથમાં આપ્યો. એવો એકના હાથથી ખીજાને હાથે જતાં જતાં તે પથરો ક્ષણમાં પાંચક ઉપર ગયો; ત્યાં કડીઆ હતા તેમણે તે તત્કાળ કામે લગાડ્યો.

દ્વારકાનાથભટ્ટ હરીને કહેછે, “છોકરા, આ જોઈને તને એવું જણાયછે કે નહિ જે આટલાં માણસ આ ધરઉપર શામાટે રાખ્યાંછે ? એથી એમ કયું હોય તો સાહે, જે આ સર્વને કાઢીને આ ધર જેનું છે તેણે જાતે બાંધવું, અને એમજ જેણે તેણે કરવું. ”

અરી વાત, બાપા, એમ થાય તો હમણાં છે તે કરતાં ધર પણ ધણું થાય.

દ્વારકાનાથભટ્ટ હરીને પૂછેછે, “છોકરા તેં જે કહ્યું તેના પશ્ચે વિચાર કર્યો કે ? એવું એક ધર બાંધવાને કેટલા પ્રકારના કસખી અને કેટલા પ્રકારના ઉદ્યમી જોઈ એ છે, તે તને માલુમ છે ? જે એકલો ધર બાંધવા માટે, તેને સઘળા કસખ આવડવા જોઈ એ. તે પૂરા આવડતાં સઘળું આયુષ્ય પહોંચશે નહિ. પછી ધરને આરંભ શાનો ? વાર, જે ધર બાંધવા જેટલી સર્વ વિદ્યાઓ એને થાડા દહાડામાં આવડી, તોપણ તેણે જાતે પહેલાં તડકામાં મહેનત કરવી, પાયાને સાફ ભૂંધ ખોદવી; પછી પથરાની ખાણ ખોદવી; ત્યાં મુરંગફોડનાર, અને બેલદાર થવું, ચૂનાના પથરા મેળવવા તે પકવવાસાફ લાકડાં કાપી લાવવાં, તેના ચૂનો થયો એટલે ખાંડવો; પછી કડીઆ થવું, પાચો પૂરવો, લાકડાં કાપનારો થઈને લાકડાં કાપી લાવવાં, તે સ્તાર થઈને ઘડવાં, કરાઈ થઈને વહેરવાં, તે ઊભાં કરવાં; પછી ભીંડી વાળીને તેનાં દોરડાં કરવાં, પથરામાંથી લોઢું ગાળવું; તે લુહાર થઈને ઘડવું;

તથા સૂતાર, કડીઆ ઇત્યાદિકોના કામને સાર હથિઆરો કરવાં. આગળ ત્રાંખાની ગરજ પડે ત્યારે તે ખાણ ઉત્પન્ન કરવામાટે દેશાંતરે જવું, રંગ મસાલા જોઈએ તે સાર દ્વીપાંતરે જવાને. વહાણ બાંધવાં, વણકર થઈને કાપડ વણવું, તેના સઠ કરવા, અને ખલાશી થઈને વહાણ હંકારવાં, ઘર બાંધતી વેળા એકલાએ જ લાંબું ટૂંકું માપવું, નીસરણીઆ મૂકવી, તથા પાલકો બાંધવી. એ પ્રમાણે સઘળાં કામ એકલો જ કરવા લાગ્યો, તો તે કેટલા દહાડામાં ઘર પૂરું કરશે વાર. ”

હરી—એ હોહો ! બાપા, હું જાણું છું જે એવે પ્રકારે ઘર ક્યારે પણ પૂરું થનાર નહિ.

દારકાનાથ—ખરું કે નહિ ? તો તું સઘળો વ્યવહાર એવો જ જાણ. જે માણસ કહે છે જે મારે કોઈની ગરજ નથી, મારે જે જોઈશે તે હું એકલો કરીશ, મને કોઈ સહાય થાય નહિ, અને હું કોઈને થનાર નહિ, તો એવું થશે જે તેની શક્તિ વહેલી જ ક્ષીણ થશે, અને જે કામ લેશે તે અધૂરું મૂકી દેવું પડશે. માણસ જે એક ખીજને સહાય થયાં, તો ગમે તેવું પણ કઠણ અડચણનું કામ હશે, તે પણ થોડી વારમાં પાર પડે છે. તે જ જે એકલો કરીશ એમ કહેશે તો તેના જન્મારામાં પણ થનાર નહિ. એવાં જ આ લોકનાં સઘળાં સુખ છે: જે કોઈ કહેશે કે મારું હું એકલો જ ભાગવીશ, તો તેને તે થોડાં જ પ્રાપ્ત થશે. અને જે એક ખીજને સુખ આપ્યું તો સર્વના સુખમાં એક એકનું સુખ સહજ છે. આપણે આપણાં માખાપ, ભાઈબંધ, બાયડી છોકરાં, વહાણો, એ જ ખીજો, ચાકર, દાસી, ગામવાળા તથા સઘળા લોક, એમને આપણી શક્તિ પ્રમાણે સુખ આપ્યું, તો તે સર્વ મળીને આપણને સુખ આપશે તેટલું આપણા એકલાના પ્રયત્ને કરીને થનાર નહિ. છોકરા, તારે આગળ સંસારમાં આવવાનો પ્રસંગ છે, માટે આ કામ કરનારાઓનું દૃષ્ટાંત પોતાના મનમાં પશ્ચું સમજી રાખ કે તેણે કરીને તું

સુખી થઈશ. તું જો કે તે પરસ્પર એક ખીજને શ્રમના ભાર કેટલો હલકો કરે છે? આપણે થોડાક દહાડા પછી અહિં આવીશું ત્યારે તું આ ઘર પૂરું થઈશું જોઈશ. એ માટે જો તું ઇચ્છે છે જે મારે સાર લોકોએ મહેનત કરવી, મારે સાર કરવું, મને સહાય થવું, તો તારે પણ લોકને સાર તેવું કરવું ઘટારત છે.

તરવાર.

નાટક એક અંકનું.

પાત્ર.

અમરસિંહ રોડાડ.

તપ્તસિંહ.....તેનો છેાકરો.

કેસરબાતેની છેાકરી.

અનોપસિંહ ચોહાણ

અભયસિંહ ચોહાણ

ભવાનીસિંહ દેવડા

કૃષ્ણસિંહ દેવડા

ભાવોજી.....અમરસિંહનો ખીજમતગાર.

સ્થળ.

તપ્તસિંહની ઓરડી.

પ્રવેશ ૧.

તપ્તસિંહ.

આહો! આજ મારી જન્મગાંઠનો દિવસ! સારું થયું જે તેણે મને કહ્યું, નહિતો મને સ્મરણ થાત નહિ. આજ મને બાપા-પાસેથી કાંઈ ભેટ મળશે. વાર જોઈએ આવો તે શું મને આપે છે. ભાવોજી તરતજ કંઈ બગલમાં મારીને અહિંથી ગયો. લગાર હું તેને ગળે પડત, તો શું હતું, તે મને જોવા દેત. પણ અં! શું છે તે, હમણા મારીપાસે આવશે. આ મારા બાપા આવ્યા.

પ્રવેશ ૨.

અમરસિંહ, તખ્તસિંહ.

અમૃ—(હાથમાં તરવાર લેધને) તખ્તસિંહ, તમે અહિં છે, શું? આજ તમારી જન્મગાંઠ છે માટે તમને હું આનંદ પ-
માડવા આવ્યો છું. પણ હું જાણું છું જે ઠાલા આનંદ કરતાં
તમારે વળી કાંઈ જોઈએ, નહિ વાર?

તખ્ત—પણ બાપા, તમારા હાથમાં શું છે?

અમૃ—છે તે તને શોભશે નહિ એમ મને જણાય છે. આ
તરવાર છે જે.

તખ્ત—શું? એ મારે સારૂ આણીછે? આપો ત્યારે, આપો
ત્યારે, વહેલા આપો ત્યારે, બાપા, આજયકી તમે જુઓ
કે હું સારો ચાલીશ.

અમૃ—પણ તું જાણે છે? તરવાર છોડવાને ઘટે નહિ. તે મોટા
માણસેજ રાખવી એના રાખનારાએ મોટી ચોકસાઈથી
અને મોટાઈથી રહેવું જોઈએ. સારાંશ, તરવારના યોગથી
માણસને શોભા જોઈએ નહિ; માણસના યોગથી તરવારને
શોભા જોઈએ.

તખ્ત—તમે તેની કંઈ ચિંતા કરશો મા, બાપા. હું વચ્ચે
આપું છું, લો આ, જે મારીને હું શોભાવીશ. પછી હું તે હ-
લકા લોકોને આલનાર નહિ.

અમૃ—હે, હે, તું હલકા લોકોને કહે છે?

તખ્ત—હું હલકા લોક તેને કહું છું, કે જેને આપણાની તર-
વાર રાખવાનો અધિકાર નથી.

અમૃ—મારે મતે તો, જે અચિંત્ય ચિંતે છે, જે અકાર્ય કરે છે,
જે માબાપની અવગણ કરે છે, લોકો સાથે વિનયથી, મોટાઈથી
ચાલતા નથી, તે હલકા લોક હોય. એવાં હલકાં માણસ શ્રી-
મંત લોકોમાં પણ ઘણાં દૃષ્ટિએ પડે છે, અને જેમાં એ દુ-
ગુણ નથી એવાં મોટાં માણસ ગરીબ લોકોમાં પણ ઘણાં
દેખાય છે.

તખત૦—ત્યારે, મારું પણ મત એવુંજ છે, બાપા.

અમ૦—તો તું હમણા શું બોલતો હતો? અરે એવી કિશીઆ-
રીએમાં મોટાનું લક્ષણ છે, એવું તું જાણે છે?

તખત૦—ના, ના, બાપા. તમે કહેશો તેજ અરે. પણ હું ત-
રવાર રાખું તેમાં મને દૂપણ તો નથી?

અમ૦—ના, હું એટલુંજ કહું છું કે તારે સારા ગુણે કરીને તર-
વાર ધરવાને યોગ્ય થવું, હવે લે આ, પણ સ્મરણ રાખ હો.

તખત૦—હા બાપા; હા બાપા; તમે જો જો વાર. (તે તરવાર
ગળપટામાં ધાલીને કેડે બાંધે છે).

અમ૦—તો હવે હું જાઉં છું. બાલ્યો છું તેનું સ્મરણ રાખજો હો,
જાઉં છું, તને કુશળ થાઓ! (તે જમને પાંચા ફરે છે) હું
વીસરી ગયો. આજ તારી સાથે રમવાને મેં હમણાજ તારા
સાથીએને તેડું મોકલ્યું છે, તેમની સાથે તું ઠીક ચાલજો હો.

તખત૦—હા બાપા, ચાલીશ.

પ્રવેશ ૩.

તખતસિંહ.

(અહિંથી તહિં જાય છે અને આવે છે; પછવોડે તરવાર લટ-
કેલી છે કે નહિ તે વારે વારે જુએ છે) વાઃ વા, આ સાહે કામ
છે! એ બાંધ્યાયકી મારી મોટાઈ દેખાય છે ખરી. કોઈ પણ
ગામવાળાને કહેવું, કે હવે તમે મારા સામા આવો જોઈએ. જો
તેમની પાસે તરવાર નહિ હશે, તો તે મારી સાથે બરાબરી કરવાને
અતઃપર યોગ્ય નથી, એ હું તેમને ખામુખા કહીશ; અને જો
તેમણે ગરબડ કરી તો હું વીંધી નાંખીશ. પણ રહે, એની ધાર
કેવી છે તે જોઉં! (તરવાર મ્યાનમાંથી કાઢે છે, અને આંખો ફે-
રવીને ક્રોધથી જુએ છે) શું તું કળમી મારી અમરોદ કરે છે?
(તરવારના ઝટકા મારે છે) એક! બે! ત્રણ! તમે મારા સામા
બાબા રહેનાર; હાં? મરો રાંડનાએ હવે; પોંડા દાંત બીડીને.

પ્રવેશ ૪.

કેસરબા, તખ્તસિંહ.

કેસર—(એ છેલ્લા રાખ્દ સાંભળીને ચીસ પાડતીજ આવેછે.)

શું તખ્તસિંહ, એ તું બોલેછે? તને ઘેલું તો લાગ્યું નથી?

તખ્ત—કોણ? બા, તું છે કે શું?

કેસર—હા જોઈશ તો હુંજ છું. (તરવાર બહુ આંગળી કરીને આ હથિઆર લેધને આગળ તું શું કરનાર?)

તખ્ત—શું કરનાર? મોટા માણસ કરતા હશે તે.

કેસર—જેમને તે મરે. એવું કહીને હમણાજ પરલોક મોકલ્યા એવા તે દૈવવાન કોણ હતા વાર?

તખ્ત—અં; તે અમરતુંજ; પણ બા, હું તમને ખરુંજ કહુંછું, જે આમારા આંગણમાંહે આવશે, તેનું હો—હું મૂળ કાઢીશ.

કેસર—તો આજ ધણાએકના પ્રાણ સંકટમાં છે એમ મને જ-ણાયછે; પહેલે તડકે તો હુંજ મળીછું.

તખ્ત—તું? એવું થાય નહિ. પણ હું હવે સમશેર બહાદુર થયો, સમજી? બાપાએ મને આ તરવાર હમણાજ બ-ક્ષિશ આપીછે.

કેસર—લોકોને મારવાને સાર?

તખ્ત—શું? હું હવે બહાદુર નહિ થયો? હવે લોકોએ મારી અદબ રાખવી; નહિતો જોતાંજ પહેલાં ફડ કરીને મોઢામાં મારીશ. તે ઉપર જો તેણે ઉત્તર કર્યો, તો પછી આ તરવારનો ઝપાટો જોયોછે? (તે તરવાર બહાર કાઢવા માંડેછે.)

કેસર—બાઈ, માઈ સાંભળીશ તો તે એક કોરે મૂક, અને મને કહી રાખ જો તારી અદબ તે કેવી રાખવી. અજાણે એકાદી વેળા ચૂકીને તેવી વાત થાય માટે સમજી લેવું જોઈએ.

તખ્ત—તે તને હવે વહેલુંજ સમજશે. બાપાએ મારા સા-થાએને તેડું મોકલ્યુંછે. જો તે છોકરા મારી સાથે અદબથી આલ્યા તો સારું, નહિતો પછી હું કેવું કરીશ તે જોજો.

કેસ૦—વાર, પણ તારી મર્યાદા કેવી રાખવી તે તો કહીશ?

તખ્ત૦—પહેલાં મને નમવું. ઘણું નીચાં વળીને નમવું.

કેસ૦—(તેને ઘણું નીચી વળીને નમેછે.) સમશેર બહાદુર મહારાજ બેઠે જાઓ, હું તમારી દાસી છું. મારા ઉપર નજર રાખો; કેમ, એ ઠીક ઊતર્યું કે નહિ?

તખ્ત૦—કેસર, મજ્જરી ન કર. નહિતો—

કેસ૦—મજ્જરી નહોત્ય, એ અરૂં પૂછું છું, શામાટે ને માઠા માણસ સાથે કેમે ચાલવું એ સમજવું જોઈએ. અને તારા બાળમિત્ર આવશે તેમને પણ પહેલું જાણવું હોય તો ઠીક પડે.

તખ્ત૦—હું તે છોકરાઓનો લગાર તમારો કરનાર છું. એકને ખેંચીશ, એકને બાચકા ભરીશ, એકને ટપલાબાજી કરીશ એવી એવી તેમની મજ્જરીઓ કરીશ.

કેસ૦—એવી વાતો કરવી એ સમશેર બહાદુર લોકોની રીતિ છે કે? પણ તે છોકરાઓને તે તમારો ગંધો નહિ અને તેમણે સમશેર બહાદુરની ઊલટી પૂજા કરી તો?

તખ્ત૦—શું? મગત્રાંથી! તે નીચથી! અરે જ રે તે ગરીબોથી શું થવાનું હતું? તેમને છાતી અને તરવાર બેઠાએ નથી.

કેસ૦—અરેજ, બાપાએ તને આજ ઘણી ઉપયોગી વસ્તુની ભેટ આપી! તેણે જાણ્યું ને છોકરાને રૂપ આપણે પેટે આ કોઈ મહાવીર જન્મ્યાછે! એના ગુણ પ્રસિદ્ધ થવાને એક તરવાર માત્ર ઓછી છે!

તખ્ત૦—સાંભળ, બા, આજ મારો જન્મદિવસ છે, એટલે કંઈ ગમત તો કરવી જોઈએ. હશે, તું એમાંહેલું કંઈ બાપાને કહીશ મા હો?

કેસ૦—શામાટે નહિ? તારાથકી આવાં પરાક્રમ થવા માટેજ તેણે તને તરવાર બક્ષિશ કરી હશે, અને એવા તેના તને ઉપદેશ પણ હશે!

તખ્ત૦—એમાં શો સંદેહ—તે મને નિરંતર એમજ કહેછે.

કેસ૦—શું કહેછે?

તખ્ત૦—કોણ જાણે, મને હવડાં સારીપેઠે સાંભરતું નથી. મને જાણાયછે જે એ હશે, “તરવારને આપણે શોભાવીએ, તરવાર આપણને શોભાવે નહિ.”

કેસ૦—એનો અર્થ પણ તું સારોજ સમજ્યો હઈશ, જે તરવારને શોભાવવી એટલે તેનો ઉપયોગ કરવાને જાણવું એ તું ઠીક જાણેછે !

તખ્ત૦—તને સઘળી મશ્કરીજ જાણાયછે. પણ આ સાહેબ, તમે જાણજો જે—

કેસ૦—આઃ હો ! તુંકહેવાનો છે તે હું પહેલાંથી જાણું છું. પણ તારી આ તરવારને મુખ્ય બૂધણ હજી જોઈએ તે નથી, એ તું જાણેછે કે ?

તખ્ત૦—તે શું ? (તરવાર ગલપટામાંથી કાઢીને નીરખીને જી-એફ્ટે) એમાં કંઈ એાછું છે એવું મને દીસતું નથી.

કેસ૦—અરેજ, તો તું મોટો શાનો તરવાર ધરનારો છે ! એને હવે એક ડૂમતું નજોઈએ? તે થયાપછી કેવીડાળદાર દેખાશે !

તખ્ત૦—અરો કલ્પના કાઢી સાંભળું, તો બહેન, તારી પેટીમાં કલાબતુ તથા રેરામ પુષ્કળ છે તેમાંનું—

કેસ૦—હું પણ તેજ ધારું છું. પણ જો તું મારી આગળ પોતાની કવાયત કરી દેખાડે નહિ, અને તરવારની ધાર મારા ડીલ ઉપર મૂકીને કપકાર વાળે નહિ તો.

તખ્ત૦—બેલી વાત સઘળી. આ લે હાથ ઉપર હાથ; થયું. હવે તને કાંઈ ભય નહિ. પણ જરીનું એકડાળદાર ડૂમતું વહેલી કર, મારા મિત્રો આવીને મારો સઘળો વૈભવ જીએ તેમાં અમત્કાર છે.

કેસ૦—ત્યારે તરવાર મારી પાસે આપ.

તખ્ત૦—(તેની પાસે તે આપેછે) આ લે; જલદી કર. કામ થયું એટલે હળવેજ આ સેવંજી ઉપર આણીને મૂક, કે જોઈએ ત્યારે મને જડે.

કેસ૦—તે સાફ તું ચિંતા કરીશ મા.

પ્રવેશ ૫.

તખ્તસિંહ, કેસરબા, બાવોજી.

બાવોજી—આપણા મિત્ર બેઉ ચાહાણુ, અને બેઉ દેવડા, હે-
ડળ આવ્યાછે.

તખ્તજી—પછી ? તેમનાથી ઉપર અવાતું નથી શું ? તેમને તેડ-
વાને હોડે સ્વધી મારે આવવું જોઈએ કે શું ?

બાવોજી—આપ હેડળ આવીને તેને માન આપો, એવું મા સા-
હેબે તેમને કહ્યુંછે.

તખ્તજી—ના, ના, હું તેમની વાટ અહિં જોઉં તે સાહે.

કેસરજી—અરે, પણ મા સાહેબ કહેછે તે માટે તમારે હોડે જવું
તેમાં—

તખ્તજી—એ અરે કે ? તેમને એટલો સત્કાર યોગ્ય છે ? વાર
ત્યારે હું આ આવ્યો. કેસર, અલી ચાલ વહેલી, ત્યાં શું
કરેછે ? એમ તરવારનું ધૂમતું થશે કે ? ચાલ દોડતી, ખખ-
રદાર, ધૂમતું સાહે થયું અને તરવાર સારી દેખાઈતી સાહે છે;
નહિતો દેખાડીશ કેમ તે. તરવાર મારા એમરડામાં લાવીને
મૂક. (બહાર જઈને) સાંભળેછે કે ?

પ્રવેશ ૬.

કેસરબા.

(ચોતાના મનને) છોકરો અમર્યાદ ! જુઓ તે મને કેવું
બોલ્યો ! સાહે થયું કે તરવાર મારી પાસે છે. એવું હથિઆર
અને લડાઈ એમના હાથમાં, પછી શું ? (મોટેથી તખ્તસિંહને)
હા, હા, મારું થતા સ્વધી બોલો રહે. હું તને એમણે ખુદું તેમ
બાપા તને એમણે ખતા નથી. આ તારા ગુણ તેમને કહેવા જો-
ઈએ—ઠીક થયું. આ બાપા આવ્યા.

પ્રવેશ ૭.

અમરસિંહ, કેસરબા.

કેસર—આપા, તમે આવ્યા તો સારું થયું, હું તમારી પાસેજ આવતી હતી.

અમર—એવું નાણુક કામ શું છે? તે તારા બાઈની તરવાર ક્યાં મેલી?

કેસર—મેં તેને ધૂમતું લગાવવા સારું કહીને તેની પાસેથી લીધી છે. પણ તેની પાસેથી તે ઘાતક હથિયાર કાઢી લેવા સારું મેં તે અમથું મિષ કર્યું. હવે જામે તે કરીને પણ તેને તે આપશો નહિ, આપા.

અમર—તેને મેં બક્ષિશ કરી તે પાંછી કેમ લેઉં?

કેસર—તે સારો સમરે ત્યાંજથી તે તમારી પાસે તમે રાખો. મેં તરતજ તેને જોયા તેવારે એકલોજ શિકલીગરની પેઠે તરવાર ધસતો હતો, અને તેના સોબતી આવવાના છે તેમની સામું ફેરફાર કરવાની વાતો કરતો હતો.

અમર—એમ કે? કળિયાદલાલ છે કેરો! તે પ્રથમજ એવું કરશે તો તેમાં તેને આખર મળશે નહિ; અરે કહું છું. આપ મને તે જોઉં.

કેસર—(તેને તરવાર આપે છે) આ લો, આપા, હમણા તે તરતજ દાદરપાસે બરબડતો હતો.

અમર—અને વહેલી ધૂમતું કરીને મારી પાસે લાવ. (તે બહાર જાય છે.)

પ્રવેશ ૮.

તખ્તસિંહ, વડો ચોહાણ, નાનો ચોહાણ, વડો દેવડો,
નાનો દેવડો.

(તખ્તસિંહ પગમાં જોડા પહેરીને તેમની આગળ ચાલે છે.
તે પાછળથી જોડા કાઢીને આવે છે.)

વડો ચોં—(વડા દેવડાભણી વળીને હળવેજ) આજ આ-
પણને આ મોટો વિનયયુક્ત સત્કાર થયો.

વડો દેં—(વડા ચોહાણુભણી વળીને હળવેજ) આજ કાલ
સત્કારની પણ એવી નવી રીતજ નીકળી હશે, કે ઘરમાં
જોડા પહેરીને આગળ ચાલવું.

તખ્ત—કેમ રે, તમે ત્યાં શાની કચકચ માંડીછે?—હૈં ?

વડો ચોં—ના, કંઈ નહિ, સિંહજી.

તખ્ત—હું સાંભળું નહિ, એવું કાંઈ છે શું ?

વડો દેં—તેવુંજ કાંઈ હશે.

તખ્ત—વારૂ દ્વારે, તમે તે આ ક્ષણે મને કહો. કહુંજ
જોઈએ.

વડો દેં—એટલો અધિકાર તારીપાસે આવશે ત્યારે તેમ
કરાશે.

વડો ચોં—(ભવાનીને હળવેજ) પારકે ઘેર આવીને એવું
કહેવું યોગ્ય નહિ.

વડો દેં—ત્યારે તેણે પોતાને ઘેર આટલી દાંડાઈ કરવી એ
પણ યોગ્ય છે કે ?

તખ્ત—(ગર્વે કરીને) હું દાંડીએ, દાંડીએ ! હું તમારી
આગળ જોડા પહેરીને ચાલ્યા મોટે કે ?

વડો દેં—હા તે મોટેજ. તું અથવા ખીજે કોઈ અમારે ઘેર
આવે ત્યારે અમે એવું કરવાના નહિ.

તખ્ત—તમે ગમે તેમ કરો, પણ અરે તમે શું રે મને રીત
શીખવનારા ?

વડો દેં—ત્યારે શું, તું અમને શીખવનારો ?

તખ્ત—પણ તમે સિંહ છો શું ?

વડો દેં—(જેઉ ચોહાણુને તથા પોતાના ભાઈને) તમે માંડે
સાંભળશો, તો ચાલો આપણે અહિંથી જઈએ; પોતાનું સિ-
ંહપણું લેઈને એને આનંદથી બેસવા દો.

વડો ચોં—છી, તખ્તસિંહ ! અમે તમારી સંગતિ યોગ્ય નહિ

હતા ત્યારે અમને પહેલેથી તમારે બોલાવવા નહતા. અમે તારે ગળે તો નહિ પડ્યા હતા.

તખ્ત૦—તમને મેં બોલાવ્યા નથી; મારા બાપે બોલાવ્યા.

વડો દે૦—એમ કે? ત્યારે અમે તારા બાપાપાસે જઈએ છીએ અને તેમને કહીશું કે બાપે બોલાવ્યા તેણે કરીને અમે મોટા ઉપકારી થયા, પણ અમારો સહાર કરવામાં તમારા દીકરાને બૂધણ દેખાતું નથી માટે અમે જઈએ છીએ. ચાલો તારે તહિ.

તખ્ત૦—(તેમને અડકાવેછે.) બૂવાની, મસ્કરી ઉપર આટલું શું રે રીસાવવું? તમે આવ્યા તેણે કરીને મને મોટી ખુશી થઈ. આજ મારી જન્મગાંઠનો દિવસ છે, તમારે મને સંતાપ આપવો માટે બાપાએ તમને બોલાવ્યાછે, તે માટે કૃપા કરીને મારી સંગાથે રહો.

વડો દે૦—એમ કહેવાથી તે વાત જુદી, પણ અતઃપર તારે જરા નમ્ર રહેવું. જો મારીપાસે સિંહપાછું નથી, તોપણ હું કોઈનો અનાદર સોસનાર નહિ.

વડો ચો૦—થયું બવાની. હવે આપણે ફરીથી ચારી કરીએ.

નાનો ચો૦—તખ્તસિંહ, આજ તારી જન્મગાંઠનો દિવસ છે શું?

વડો ચો૦—હું ઈચ્છું કે તને સઘળાં સુખ હો.

વડો દે૦—હું પણ તેવુંજ ઈચ્છું. અને વળી તને સર્વ સંપત્તિ પ્રાપ્ત હો—(એક કોરે) તારે અંગે લગાર અધિક નમ્રતા આવે.

નાનો દે૦—આજ તને સારી સારી ભેટો પુષ્કળ આવીએ હશે.

તખ્ત૦—હા ખરીજ.

નાનો ચો૦—પુષ્કળ સુખડી, સાકર, બદામો આવ્યાં જોઈએ એમાં સંશય નહિ.

તખ્ત૦—મને સુખડી? પછી સાઈ કામ! અરે તે તો હું નિત્ય ખાઉં છું.

નાનો દેવ—ત્યારે હું શરત માંડું કે પૈસા હશે. બે ત્રણ મા-
હરો! હૈં?

તપ્ત—(ગર્વે કરીને) તેથી વત્તી સારી કાંઈ વસ્તુ છે.
અને ખર્ચ કહું છું, આપણુ સઘળા અહિં છિયે એ મધ્યે
તે યોગ્ય છે.

(વડો દેવડો અને ચોહાણ એક કોરે બોલેછે.)

નાનો દેવ—તારાસર ખું મને મળ્યું હોત તો એટલો ગર્વ થાત
નહિ.

તપ્ત—(તેમની ભણી અવગણનાએ કરીને જીએછે.) ગ-
રીબ બિચારા! (બેઉ વડાએ) કેમ રે? ત્યાં હવે કરીને
શુરે બડબડાછે? તમારે પાસે રહીને મને રમાડવો એ
આજ તમારું કામ નહિ કે?

વડો ચો—તને રમાડવાનું અમને પ્રયોજન શું તે દેખાડ.

વડો દેવ—જે મિત્રોને તેડેછે, તેણે તેમને રમાડવાનો ચિંતા
રાખવી; રીતિ તો એવી છે.—

તપ્ત—ભવાની, તું બોલ્યો તેનો અર્થ શોરે?

વડો દેવ—તેનો અર્થ બધોડો છે.

પ્રવેશ ૬.

વડો દેવડો, નાનો દેવડો, વડો ચોહાણ,

નાનો ચોહાણ, તપ્તસિંહ, કેસરબા.

કેસર—(તબક્કા ભરીને બરફી આગળ લાવેછે.) અહો ગૃહસ્થો,
તમને આનંદમાં જોઈને હું હરખ પામું છું.

વડો દેવ—(નમીને) બાઈ, હું તમારો સેવક છું.

વડો ચો—તમને અહિં જોઈને અમને ઘણા આનંદ થયો, બા.

કેસર—તમે બહુ યોગ્ય છો—(તપ્તસિંહને) બાઈ, માએ
આ તમારા મિત્રોને સારૂ માકલી દીધુંછે: દૂધ તૈયાર થાયછે
તે પાછળથી ભાવોજી લેઈને આવશે; તે તું અને હું એમને
પીરશીશું.

વડો દે૦—આ, આ તમે અમને મોટું માન આપોછો.

તખ્ત૦—તું જા, હવે તારે અહિં કાંઈકામ નથી. મારી તરવારનું કૂમતું જ્યાં છે ?

કેસ૦—તારી તરવાર કૂમતાસુધાં તને તારા ઝ્યોરડામાં નજર આવશે. ગૃહસ્થો, હું પાછી આવું ત્યાંસુધી તમે કુરાળ રહો. (તે તેમને નમેછે અને જાયછે.)

વડો દે૦—તમે વહેલાંજ દૃષ્ટા કરીને આવશે નહિ, આ ?

કેસ૦—હું આ માની આગા લેઈનેજ આવુંછું.

પ્રવેશ ૧૦.

વડો દેવડો, નાનો દેવડો, ધડો ઓહાણ, નાનો ઓહાણ, તખ્તસિંહ.

તખ્ત૦—(પોતે પહેલો બેશીને પછી તેમને કહેછે) આવો તક્રિય બેસો. (તે એક ખીજા ભણી જીએ, અને ન બોલતાં બેસેછે. તખ્તસિંહ નાનાએને પુછે જ બરશી પીરસેછે, અને પોતે લેછે. બેઉ વડાએને સારું કાંઈ રાખતો નથી; તેમને કહેછે) જરા રહો, ખીજા આવશે પછી હું આપીશ.

વડો દે૦—નહિ; તેની અમને ઇચ્છા નથી.

તખ્ત૦—વારૂ ત્યારે, નહિ તો નહિ.

વડો ઓ૦—સિંહલાકની સહાર રીતિ એવીજ છે જાણે—

તખ્ત૦—તમે ગરીબોને એટલી પ્રતિષ્ઠા શાને જોઈએ? મેં તેમને પહેલુંજ કહ્યું નહિ કે ખીજા આવેછે ત્યાંસુધી ખમો? તે આવી એટલે જોઈએ તો લો, નહિતો ન લેશો. સમજ્યા?

વડો દે૦—હા, બોલ્યો તે સત્ય છે. એવુંજ આજ અમે કોની સંગતિએ બેઠા છિયે એ પણ અમને સ્પષ્ટ સમજાયું.

વડો ઓ૦—અરે, તમારા મનમાં ફરીથી કળિયો કરવાનું છે કે શું? તખ્તસિંહ, ભવાની, છિયારો! (તખ્તસિંહ ગોઠેછે, ખીજા પણ ગોઠેછે.)

તખ્ત૦—(વડા દેવડા પાસે જાયછે) ગામડીઆના છોકરા, તું કોની સાથે છે, એ વાતનો કાંઈ શુભાર રાખેછે કે?

વડો દે૦—અમે દાંડ અને નિર્લજ્જ એવા એક સિંહના સંગમાં છીએ; જે પોતાને ઠામે નથી મોટાઈતે આણેછે, અને જે એક બીજાનું આગત રવાગત કેવું કરવું એવિષે મૂર્ખ છે.

વડો ચો૦—અરેજ, તું કહેછે એવુંજ અમારા સર્વનું બોલવું.

તખ્ત૦—શું ? હું દાંડ ! હું નિર્લજ્જ ! મને સિંહને તમારે એવું કહેવું ?

વડો ચો૦—હા; અરેજ, ફરી કહુંછું કે તું મોટો દાંડ, મોટો નિર્લજ્જ છે, તું મોટો મુખ્ય પ્રધાન હોત અથવા રાજા હોત, તોપણ હું તને એમજ કહેત.

તખ્ત૦—એમ નહિ. ત્યારે તું કોની સાથે બોલેછે તે હું તને હમણા દેખાડુંછું. (તેના ઉપર હાથ નાંખેછે, વડો દેવડો તેને પકડેછે, તે છાંડાવીને એકરડામાં નાસેછે, અને બારણાં સાચવી દેછે.)

પ્રવેશ ૧૧.

વડો દેવડો, નાનો દેવડો, વડો ચોહાણ, નાનો ચોહાણ.

વડો ચો૦—બવાની, આ તે શો અનર્થ કર્યો ? હવે પોતાના બાપાપાસે જશે, અને તેમને નાના પ્રકારનું સમજાવશે.

વડો દે૦—તેનો બાપ મોટું માણસ છે. તે નહિ ગયો હોય, પણ હું તેનીપાસે જઈને પૂછીશ કે દીકરાપાસે અમારે એવું માન ઉતારવા માટે તમે અમને અહિં બોલાવી લાવ્યા કે શું ?

નાનો ચો૦—અરેજ, એમાં બાધનો કાંઈ વાંક નથી; એ સર્વ વર્તમાન અમારા બાપને કહ્યું તો તે ઠીક કર્યું માટે મનાશે. અમારી લોકોએ અપ્રતિજ્ઞા કરવી એ તેને સહન થનાર નહિ.

વડો દે૦—ચાલો મારી સંગાથે. આપણે સર્વ જાહએ અને અમરસિંહને એ સર્વ કહિયે.

પ્રવેશ ૧૨.

વડો દેવડો, નાનો દેવડો, વડો ચોહાણ, નાનો ચોહાણ,
તખ્તસિંહ.

(તખ્તસિંહ તરવાર લેધને બહાર આવેછે. એક નાના તેને
જોધને એક એક ખૂણામાં અને બીજો થાંભલાને આથિ
ભરાયછે; વડો દેવડો અને વડો ચોહાણ ત્યાંજ ધીરજ પક-
ડીને બેભા રહેછે).

તખ્ત—(વડો દેવડોના શરીર ઉપર જાયછે) હવે હું તને શીખ-
વુંછું, દોંગા છોકરા. તરવાર ખેંચેછે, એટલે તરવારના પાનાને
ઢેકાણે લાંબું મારનું પીછું જોધને આશિઆજો થઈને ડબકેછે.
(નાના છોકરાઆ મોટેથી હસેછે અને તેની પાસે આવેછે.)
વડો દેવડો—ચાલ, આવ આમારા અંગ ઉપર, તારી તરવારનું
પાણી કેવું છે તે જોધઆં તો ખરા!

વડો ચોહો—તે શરમાયોછે, તેને વળી લજવ નહિ.

નાનો દેવડો—હાય રે! તનેજ લેવાનો અધિકાર છે તે જનસ
આજ કે ?

નાનો ચોહો—આ ભયંકર રાત્રે કરીને એનાથી કોઈને ઉપદ્રવ
કરારો નહિ એટલું સાહે છે.

વડો દેવડો—શું કરે, તારી દોંગાઈને મેં આ ક્ષણે પારિપત્ય કર્યું
હોત, પણ આવા સમયે તારા ઉપર મરાકમ કરવાને મને લાજ
લાગેછે.

વડો ચોહો—અત્યાર પછી એ આપણી સોખતને ચોગ્ય નથી,
ચાલો આપણે જતા રહિયે.

નાનો દેવડો—મોરબીજી પ્રેરવનારા કાંકડા સિપાઈ આવા, રામ
રામ, રામ રામ, સિંહ સાહેબ, અમે હવે જઈશું.

નાનો ચોહો—તમારા હાથમાંથી તે હથિયાર કોઈલઈલે ત્યાંલ-
ગણુ અમે અહિં આવનાર નથી, કેમકે તમે અમને ધણા
ખીઆમણા દેખાઆછો.

(તે જાયછે એટલે વડો દેવડો તેમને રાખેછે).

વડો દેવ—આપણે એના આપને સર્વ કહીશું. નહિતો વાંક આપણો ઠરે.

વડો એવું—તું ખરું કહેછે, આપણે તેમને પૂછ્યાવગર જઈએ ત્યારે તે આપણને શું કહેશે?

પ્રવેશ ૧૩.

અમરસિંહ, તખ્તસિંહ, વડો દેવડો, નાનો દેવડો,

વડો ચોહાણ, નાનો ચોહાણ.

(અમરસિંહ આપ્યા જોઈને સઘળા મર્યાદાથી ઊભા રહેછે. તખ્તસિંહની ફજેતી થઈછે મટે તે એક કોરે જઈને રૂએછે).

અમ—(તખ્તસિંહની બહુ ક્રોધયુક્ત જોઈને) તારું એનું શું રે થતું હતું? સિંહજી. (તખ્તસિંહ અંખવાયછે, તેનાથી એક રાજદ પણ બોલાતો નથી.)

વડો દેવ—સિંહસાહેબ, ઠંટો થયો એ બાબત અમારા ઉપર રીસ ન કરવી. અમે કાંઈ કયું નથી. આંખ ત્યારથી તખ્તસિંહે અમારા ચાળા જે માંડ્યા હતા તે શું કહું!

અમ—સ્વસ્થ રહો, મારા મિત્રો, હું સર્વ જાણું છું. એમરડા-માંથી સર્વ તેનાં ચરિત્ર જોતો હતો. સઘળો વાંક તેનો છે. તેમાં પણ તે મારી સાથે કમૂલ થયો હતો કે હું સારી રીતે ચાલીશ મટે તે વત્તો અન્યાયી છે. એ દોંગો છે, એ મને ઘણા દહાડા થયાં માલમ છે; પણ તેજ દોંગાઈ ક્રિયા પરિણામને પહોંચેછે તે મારે જોવાનું હતું, તે ધ્યાનમાં આવતાં જ મેં તરવારનું પાનું કઢાવીને તેને ડોકાણે પીછું ઘલાયું; જેકોઈના ડોકા ઉપર પડ્યું તો લોહી નીકળવાનું જરા પણ બય નહિ. (ચારે છોકરા મોટેથી હસેછે.)

વડો દેવ—પણ અમે ક્રોધ કરીને તેની સાથે જરા અમર્યાદા-એ બોલ્યા તેનું કાંઈ આપના મનમાં આણવું નહિ એ અમારી પ્રાર્થના છે.

અમૃત—તે વિષે તો મારા ઉપર તમારા ઉપકાર થયા. તમે સારા છોકરા છો, એ મોટે આ તરવારનું બૂપણ તમને શોભે. ભવાની, માઈ સંભારણું રહે એ સાફ હું આ તરવાર પાનું ચઢાવીને તને બક્ષિશ આપું છું. એનો તમારે અંગીકાર કરવો. તારા જીવાને એ યોગ્ય છે.

વડો દેવ—સિંહ સાહેબ, આપનું મોટપણું જોઈને અમે આનંદ પામ્યા. આજ્ઞા આપો તો હવે અહિંથી જઈએ. અમારું અહિં રહેવું તપ્તસિંહનાથી આજ સહેવારો નહિ.

અમૃત—ના ના, મારા પ્રાણાત્માઓ, તમે અહિં રહો. હું પાસે રહ્યાથી મારો દીકરો તમારા આનંદમાં વિલેપ કરવા પામનાર નથી. તમે સઘળા અહિં રહો. મારી દીકરી તમારી પાસે આવીને તમને જ જોઈશી તે પૂરું પાડશે. મારી સાથે બીજા દીવાનખાનામાં ચાલો. (તપ્તસિંહ ભણી જોઈને કહે છે.) છોકરા, તું જો અહિંથી હાલ્યો તો ખબરદાર; અહિં એકલો રહીને પોતાની જન્મગાંઠનો દિવસ જોઈએ તેમ કર, તું ઘરડો થશે તોપણ તારે અંગે યોગ્યતા આવતા સૂઝી તને તરવાર મળવાની નથી.

(સર્વે ઊઠીને જાય છે.)

વહાલી અને મીઠો.

ગંગાબાઈ કરીને એક રાંડેલી સ્ત્રી હતી તેને વહાલી અને મીઠો એ નામે બે છોકરાં હતાં. એક પણ તેની મમતાને યોગ્ય હતાં, પરંતુ તેની પ્રીતિ મીઠા ઉપર ધણી હતી. માને મીઠો ધણે ગમે એ મનમાં આણીને વહાલીને દુઃખ થાય, પણ તેણીએ તે બહાર દેખાડ્યું નહિ. તે રૂપે સાધારણ પણ ગુણે કરીને ધણી ઉત્કૃષ્ટ હતી અને તેનો ભાઈ કામદેવસરખો સ્વરૂપવાન તે ઉપર માની રૂચિ હતી તે મોટે તે તેનું જ ધણું લાડ કરે. પ્રીતિથી તેને વારંવાર લે. દાસી, ચાકર પણ ધણીઆણીની મરજી જોઈને તેનું સમાધાન રાખે. માની અપ્રીતિ મોટે વહાલીને કોઈ ગણે

નહિ, તેને જોઈએ તે પદાર્થ મળે નહિ, તથા અબ વસ્ત્રાદિક જોની જરૂર તેના પણ તેને હાલ પડે, તે એકાંતે જઈને હૂંફે હૂંફવા મૂકીને રહે, પણ બહાર કદી પોતાના દુઃખનો એક અક્ષર બોલી નથી, કે તેણે અસંતોષનું ચિન્હ દેખાડ્યું નથી. પોતે સુંદર નથી માટે જે પોતાના ઉપર માનો અનાદર છે, તે તેના મનમાંથી જવો એ માટે વહાલીએ ઘણા ઘણા ઉપાય કર્યા; વર્તાવું તેમ વર્તી, સાધુમણીએ ચાલી, આજ્ઞા પાળી, પણ બ્યર્થ. જે આંખો બહારના રંગને બૂલી, તેમની દૃષ્ટિ તેના અંતરના ગુણબણી પહોંચે નહિ. કહેલું કામ વહાલી જીવ દેઈને કરે, પણ ગંગાબાઈના ધ્યાનમાં તે આવેજ નહિ. વહાલી જન્મીને તરતજ ગંગાબાઈનો ભાવડો મુએ; તે દહાડાયકી તેને તેના અભાવજ આવ્યા. તે તેને નિત્ય સીઢે અને જે ગુણ મોટી ખાચડીએમાં પણ વિરલા તે તેમાં નહિ માટે તેને મહેણું દે.

એવી તે નઠારી મા એક સમયે માંદી પડી, તેનું દુઃખ જોઈને મીઠો ઘણો વિનહળ થયો. તેની દીનવાણી, મુખચર્યા, કાલાવાલાનું બોલવું એવી નજર જોઈને વહાલીને જણાયું કે તેના ખોટા સ્વભાવમાં ફેર પડ્યો. તે મનમાં આણીને તેણે બાઈ કરતાં સોગણી વત્તી તેની ચાકરી આરંભી. તેને જે જે જોઈએ તે માગવાને તેને બોલાવવાનો શ્રમ પડે માટે વહાલી પોતાના ડહાપણથી શોધી કાઢે, અને તેની આસનાવાસના રાખે. મંદવાડ ભારે હતો ત્યાંલગણ તેણે તેની પથારી છોડી નહિ. મા તેની વિનતિ કરે, છેલ્લે ધાક દેખાડીને પણ કહે, તો પણ તે એક ક્ષણ ઊંઘ લે નહિ. છેલ્લે ગંગાબાઈ સારી થઈ, તે વારે વહાલીને નિરાંત થઈ. એવું થતાં પણ માએ પહેલાંની પેઠે તેની સાથે કોઠારપણું આરંભ્યું. તે જોઈને વહાલીને ફરીથી નવી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ.

એક દહાડો ગંગાબાઈ છોકરાં સાથે પોતાના મંદવાડની વાતો કરતી બેઠી હતી અને બોલી કે છોકરાં, તમે મારી ઘણી સંભાળ કરી. માટે હું તમારી ઉપકારી થઈશું; એ માટે તમને ગમે તે

વસ્તુ માફ સામર્થ્ય જોઈને માગો. હું આપીશ. તેણીએ મીઠાને પહેલાં પૂછ્યું “ મીઠા, તારે શું જોઈએ ? ” મીઠા બોલ્યો, “ એક કંઠી અને એકડું. ” તે બોલી, “ તને હું તે કાલે સવારે આપીશ. ” “ અને વહાલી, તને એલી. ” વહાલી ધ્રુજતી ધ્રુજતી ઉત્તર દેશે, “ શું ! મને ! મને ! તું મારા ઉપર હેતુ કરે તો મને ખીજું કાંઈ નહિ. ” મા બોલી “ એ ઉત્તર નહિ, હું તને કાંઈ અક્ષિરા આપીશ, તારે શું જોઈએ તે કહે વહેલી. ”

વહાલીને માનાં નિત્ય કંઠાર ભાષણ સાંભળનાની ટેવ હતી, તોપણ તે રાજદ કરીને તેને ઘણું જ દુઃખ લાગ્યું. તેણીએ માના પગ સારી પેઠે દાખીને આંસુએ કરીને નવાડ્યા. પછી, પાણીના ભરેલા ડોળાએ માના મોઢા સામું જોઈને તરતજ તેણીએ બે હાથ પોતાના મોઢા ઉપર ઢાંક્યા, અને હળવેજ આ રાજદ બોલી, “ જો તું પ્રીતિથી મીઠાને દેશ, તેમ મને બે બોકીએ માત્ર દે. ”

તે રાજદ સાંભળીને માનું કંઠાર હૃદય તરતજ પીગળ્યું. પછી તેને બાથ ભીડીને છાતીસરસી લેઈને તેણીએ બોકીએનો સુકાળ કર્યો. વહાલીને તે પ્રથમજ લાભ. તેણીએ તે સમયે આનંદમાં નિમજ્જ થઈને માના મોઢાને, ગાલને, આંખોને, ઉરને, હાથને પુષ્કળપણથી બોકીએ દીધી. તે જોઈને મીઠાને ઘણું આનંદ થયો. તે પણ તેને બોકીએ દેવા લાગ્યો. તે દહોડે માને એવું થયું કે હું આજ સ્વર્ગસુખજ ભોગવું છું કે શું ! અમૃતપાનજ કરું છું કે શું ! છોકરાંએ એમ જાણ્યું કે મા નથી, એ આમાં કોઈ કલ્પવૃક્ષ છે. તે જો જો ઈચ્છા કરે તે તે મા તત્કાલ પૂરી કરે. એ પ્રમાણે તે કુટુંબ તે દિવસથી ઘણું સુખી થયું. ગંગાબાઈએ વહાલી પાસેથી ઘણું દહાડા પ્રેમ રાખી મેલ્યો હતા તે તેને આજસુધાં આપ્યો. વહાલી પણ માને નિત્ય નવો પ્રેમ કરીને તેને સંતુષ્ટ કરે. મીઠાને પણ તે વાતનું લવમાત્ર દુઃખ થયું નહિ. બહેન સુખી થઈ જોઈને તે આનંદ પામ્યો. માએ પહેલાં તેનું અતિશય લાડ કર્યું તેણે કરીને તેના

મુળનો સારો સ્વભાવ લગારેક બગડ્યો, અને તે આગળ કદા
ખેટો યુણુ કરવા લાગ્યો, તે માટે એ ચાર વાર માની માયા તે
ઉપરથી છેક ઊતરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો, પણ વહાલીએ તે
આમત સાચી જૂઠી કરીને તેને સંભાળી લીધો. તે તેને વારંવાર
શાણપણની બુદ્ધિ શીખવે, તેણે કરીને તે છેકરો પછી સારો
થયો. તે ત્રણોના અનુભવમાં પક્કું આવ્યું કે બાઈ બહેનની,
મા છેકરાંની, પરસ્પર મમતા થયાવિના કુટુંબમાં અરેઅરું
સુખ વસતું નથી.

ઘેટાનું બચ્ચું.

એક ગરીબ ગામડીઆની છેકરી નામે લાડી એક દહોડા
સવારે રસ્તાની કેરે હાથમાં દૂધનું વાસણ તથા હાજરીનેસાર
કડકો રોટલો લેઈને ખેડી હતી, તેટલામાં ત્યાંથી એક ભરવાડ
ગાડું ભરીને ઘેટાનાં બચ્ચાં વેચવાને લેઈ જતો હતો. તે ઘેટાં
પગ બાંધીને એક ઉપર એક ગોઠવ્યાં હતાં. તેમાં કેટલાંએ-
કનાડોકાં હેઠે લટકતાં હતાં. તે બિચારાં તે પીડાએ કરીને બ-
રોડે, તેણે કરીને તેટલી સઘળી જગ્યા ગાળે. તે સાંભળીને લા-
ડીનું હૃદય બેદાયું, પણ ભરવાડના મનમાં કાંઈ દયા આવી
નહિ. તેણે પોતાની ખાંધ ઉપર પણ એક ઘેટું ઊંચક્યું હતું.

તે લાડીની પાસે આવ્યો તેટલામાં તેને ખાંધ ઉપરનું ઘેટું
મુઆ જેવું જણાયું, તેથી તેણે તે લાડીભણી નાંખ્યું અને બોલ્યો,
“છેકરી, લે આ તને હું હાજરીને સાર આપુંછું; એ રાંડનાએ
મરીને મને એ રૂપિઆનો ટોટો દીધો.” એમ કહીને તે આગળ
ચાલતો થયો.

લાડી પોતાનો દૂધ રોટલો મૂકી દેઈને તત્કાળ તે બચ્ચાને
ઊપાડીને છાતી સાથે લેઈને દયાળુ દૃષ્ટિએ તેની ભણી નીર બેઠો,
અને કહેછે, “રે ઘેટાના બચ્ચા, મને તારી દયા કેમ આવેછે,
વાર ? આજ નહિ તો કલે પણ તે તારા ગળામાં છરી ધોંસત
તે બચ તને હવે રહ્યો નહિ.” એવું તે કહેછે, એટલામાં તેના

રાસીરની હુંક્ર લાગીને અરચાએ લગારેક આંખો ઊઘાડી અને હાથ પગ હલાવીને એ એવો હળવેથી રાખ્દ કર્યો, જેમ કોઈ કહેશે કે તે માનેજ આલાવેછે. તે સમય જે લાડીને આનંદ થયો, તે કોણુ વર્ણવશે? તે તે અરચાને આંદણી ઢાંકેછે, તે ઉપર ડીલની આળી કાઢીને પહેરાવેછે, તેને હુંક્ર આવવાસારે ડોકું જંગમથી નમાવેછે તથા ઘણા જોરથી તેના નાકકાનમાં ફુંકો મારેછે, પછી તે હળવે હળવે હાલવા લાગ્યું. તે જોઈને એની છાતી આનંદથી ભરાઈ આવી. પછી તેણીએ રોટલો ભાજીને દૂધમાં ભાળ્યો; તેમાંથી એક કડકો લેઈને ઘેટાના અરચાનું મોઢું ઊઘાડીને મોટા પ્રયત્નથી માંહે ધાલ્યો. અરચું બૂખની પીડાએ મરવાને તૈયાર હતું, તેને તે અત્તપહોંચતાંજ જરા રાક્ષિત આવી. પછી તે પગ મોકળા કરવા લાગ્યું. ઘડી એકમાં તરત તેને પોતાને પગેકરીને ઊભા રહેવાની રાક્ષિત આવી. પછી તે પોતે પોતાની મેજેજ લાડીના દૂધના વાસણુ ભણી ગયું, અને તેણે તેમાંલો સઘળો દૂધ રોટલો ખાધો, તે જોઈને લાડી કાંતુક થઈ હશી. બીજી એક ઘડી ગઈ નથી તેટલામાં તે લાડી આગળ નાના પ્રકારે નાચવા બરાડવા લાગ્યું.

લાડીને આનંદ થયો અને તેણીએ તેને દાખીને પકડી લીધું. પછી દોડતી ઘેર જઈને માને દેખાડ્યું. તેવાર પછી તેનું નામ બાબા પાડ્યું. તેણીએ સર્વ પ્રકારે તે અરચાનું મમતાથી પાલન કર્યું. તેને રોટલો મેજે તેમાંના તે તેને ખવડાવે, પાણી પાય, પંપાજે. પોતાના ખાટલાઉપર ઊંધાડે. તે કહે કે એને બદલે મને સો ઘેટાં આપે, તોપણ નહિ આપું. તે બાબા પણ લાડીનો ઉપકાર જાણીને તેના વગર પગલું મેલે નહિ. તે આવીને પેલીને આટે, તેના હાથમાંથી ખાય, તેની આગળ પાછળ ખેલ કરે. કદી અરચાને લીધા વિના તેને બહાર જવું પડે, તેવારે લાડી આવે ત્યાંલગણ તે કરણુ આવે એવું બરાડતું રહે.

એ પ્રમાણે તે લાડીએ પેલા અનાથ અરચાનું દયાળુપણથી પોપણ કર્યું. એનું ફૂલ તેને ઈશ્વરે જલદી આપ્યું. બાબા મોઠી

ઘેટી થઈ, તેવારે તેણીએ લાડીને પુષ્કળ કરચ્ચાં બચ્ચાં આપ્યાં, તેના પણુ ખીજી વિસ્તાર થતા ગયો; સારાંશ કે થોડાંક વર્ષમાં લાડીના સર્વ કુટુંબને પીધા જોડાં દૂધ, અને પહેરવાને બિનનાં લૂગડાં, એ સર્વ તે આખાની સંતતિયકી ભરપૂર પ્રાપ્ત થતાં ગયાં.

દ્રાક્ષનું થડિયું.

ઝોરંગાબાદમધ્યે માધવરાય કરીને કોઈ એક ગૃહસ્થ હતા તે એક દહોડાં પોતાના છોકરા દોલતને લેઈને વાડીમાં ફરતા હતા. ત્યાં અનેક પ્રકારનાં ઝાડ પૂલેલાંછે, કેટલાંએકને તરતજ પહલવ પૂટ્યાછે, કેટલાંક લીલાંછમ દેખાયછે, કેટલાંકને, ઘોળા, કેટલાંકને રાતો માર આવ્યાછે. એવું તેમણે દીઠું.

તે જરા આગળ ચાલતાં વાડીમાંહેલા બંગલાપાસે આવી પહોંચ્યા, ત્યાં બંગલાસામું એક દ્રાક્ષનું થડિયું હતું. તેને આડા અવળા આમળા પડ્યાછે, તે ઉપર પાંદડું નામ લેવાને પણુ નથી. તેના સૂકા પેલા વેરણુ ખેરણુ બંધાં ત્યાં ચાલ્યાછે, તે જોઈને દોલત આપને કહેછે, “આપા, જીએ આ મઉ ઝાડ ! એનું અહિં શું કામ છે વાઈ ? તમે રામાને કહીને તેને કાપીને એનાં ઇંધણું કેમ કરાવતા નથી ?”

એવું કહીને તે પેલા ઝાડને હડસેલા મારવા લાગ્યા; પણુ તેનાં મૂળિયાં જડાં ગયેલાં, તે તેના દેવથી પણુ બપડે ? તેને માધવરાય કહેછે, “છોકરા, તું તેને દુઃખવીશ મા, મારે તે તેમજ રહેવા દેવું જોઈએ; વખત આવશે તેવારે હું તને તેનું કારણ કહીશ.” દોલત.—પણુ આપા, તેની પાસે ખીજાં ઝાડો છે, તે જીએ કેવાં ફળે, પુષ્પે ભરેલાંછે ! એ તેવું હોય ને રાખિયે તો ઠીક. આ ખીજાં શોભીતાં ઝાડોમાં એ ઘણું નહારે દેખાય છે, હું રામાને કહીને તે બખેડાવી નંખાવુંછું, કેમ ?

માધવરાય.—નારે મારા લાડકવાયા, હું તને કહુંછું કે એ એવુંજ રહેવા દે, ખીજાં ત્રણ મહીનાસુધી તો રહેવા દે. જોઈએ તો પછી બખેડી નંખાવજે.

દોલત આગ્રહ કરે કે તે ઊંચેડી નાંખવું. આપ તેને ખીજી વાતોનો નાદ લગાડે. એમ થતાં થતાં દોલત તે વાત વીસરી ગયો, એટલે તે તેમજ રહી. એક દહાડો માધવરાયને કંઈ કામ સારૂ દૂર ગામડે જવું પડ્યું, તે એત્ર મહીનાસૂઝી ઘેર આવ્યો નહિ. પછી આવ્યો ત્યારે પહેલો તે છોકરાને સંગાથે લેઈને વાડીમાં ગયો.

તે દહાડે ઊકળાટ ઘણા થતો હતો મારે તે બેઠ બંગલાની ઓયે જઈને બેઠા. તે વખતે દોલત કહેછે, “આહા બાપા, શ્રી આ છાયા થંડી છે ! શ્રી આ ઝાડો શોભા આપેછે ! પેલી વાત સારી યાદ આવી; આપણે પેલું તે દહાડાનું થડિયું આજ ઊંચેડી નાંખિયે, આવો, અને તે ઢેકાણે આ સુંદર ઝાડ દેખાયછે તે વાવિયે. એનાં ફળ કેવાં સારાં શોભેછે ! કાંઈ જોઈએ, કાંઈ છેક કાળાં. આટલી સઘળી વાડીમાં આ સરખું સુંદર ઝાડ મને ખીજું દેખાતું નથી. ખીજું ઝાડો ઉપર હમણા ફળ દેખાતાં નથી, પણ એ જો કેવું સર્વ ડેકાણે ઢંકાયેલુંછે, અને પાંદડાં કેવાં ટોપસરખાં સારાં દેખાયછે ! એનાં ફળ સુંદર દેખાયછે તેવાંજ ગળ્યાંછે કે નથી, એ મારે જોવાનું છે. ”

માધવરાયે તેને તેમાંહેથી એક દ્રાક્ષ તોડીને આપી તે આખીને તેને અધિક આનંદ થયો; પછી ન્યારે તેના બાપે તેને કહ્યું કે તે દહાડે તું ઊંચેડી કાઢવાને ઇચ્છતો હતો તે નહારા થડિયાનાં આ ફળ, એને દ્રાક્ષો કહેછે, તે વેળા તેને ધણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું. આપ તેને કહેછે, “છોકરા, હવે તારી ઇચ્છા હોય, તો હું રામાને બોલાવીને એનાં બાળવાને ઇંધણું કરાવું. ”

દોલત.—ના, ના, બાપા, ના, એવું કરવું નહિ. ગમે તો ખીજું સર્વ ઝાડો કપાવો, પણ આ દ્રાક્ષો મને ધણીજ ભાવેછે.

માધવ.—ત્યારે હવે જો, કે તું કહેતો હતો તે મેં નહિ સાંભળ્યું તેથી સાઈ થયું કે નહિ ? તને તે ઝાડ જોઈને જોવું જણાયછે તેવુંજ લોકોને જણાયછે.

કોઈ છોકરો ભગડાં વગર, બહારથી જોયામાં નહારે, એવો

આપણે જોયો, એટલે આપણે તેની અવગણના કરીએ છિયે; અને તેની અવસ્થાસાથે આપણી અવસ્થા સરખાવીને આપણે મોટાં માણસ એવું માનીને ગર્વે ધૂલાઈએ છિયે. કોઈ વખતે આપણે તેને કોર વચન પણ બોલવાને ચૂકતા નથી. તો છોકરા, એવું ભયાં નજરે પડે ત્યાં ઉતાવળા થઈને એકાએક નિશ્ચય કરીએ નહિ, કોણ જાણે તે નહાઈ શરીર મોટા જીવનું કેકાણું થઈ શકે, કે જે જીવ પોતાના સદાચરણે કરીને, પુરુષાર્થ કરીને એકાદ દેહડે વિશ્વાસ, આશ્વર્ય કરવાને લગાડશે અથવા પોતાના માને કરીને લોકોનું અજ્ઞાન દૂર કરશે. પેલું હમણાં વાંકું થઈયું છે પણ આગળ ઉત્તમ કૃતિએ ફળી શકશે.

શેલોત.

એક દિવસે પ્રાતઃકાળે દોલતરાય પોતાના એમરડામું મોટા કામમાં હતા, તેવારે ચાકર કહેતો આવ્યો કે માધવજી શેલોત બહાર દરવાજા ઉપર આવ્યોછે, તે મળવા ઇચ્છેછે. દોલતરાયે કહ્યું કે તેને પ્રાર્થના કરીને જરા દીવાનખાનામાં બેસાડઃ કાગળ પૂરો કરીને હું આ આવ્યો. ચાકર શેલોતને દીવાનખાનામાં તેડી ગયો, તે વખતે રામરાય, કૃષ્ણરાય, તથા સ્વરજ કુંવર, દોલતરાયનાં છોકરાં, ત્યાં હતાં. તે માહે જતાંજ તેણે તેમને જુદા જુદા રામરામ કર્યાં, પણ ગામડિયાનું નમવું એટલે અનાડી, તેણે બધું કેમ રહેવું, કઈ રીતેએ હાથ ઊંચો કરવો, કે માથું કેમ નમાવવું, એ સારી પેઠે શિક્ષિતપણે તેને બાલમ નહિ. તે બેઠે છોકરા તેની મજકરી કરીને એક ખીજની સામું જોઈને હાથવેડે મોં ઢાંકીને હસવા લાગ્યા. તેઓ તેની પાસે આવી તેનો પહેરવેશ ઠીક નિહાળીને જોવા લાગ્યા. પછી એક એકના કાનને લાગીને મોટેથી હસ્યા તેથી ગામડાવાળાને ધણી શરમ લાગી. છેલ્લે રામરાય એટાની પરાકાષ્ટા એટલે સ્વધી કરી કે તે માધવજીની આગળ પાછળ કૂર્ચો અને નાક પકડીને પોતાના બાઈને પૂછેછે, “કૃષ્ણરાય, અહિં ખાતરની ગંધ આવેછે

એવું તને જાણતું નથી?" પછી તે અંગારો મૂકીને ધૂપદાની લાવ્યો. તે ઉપર અગરબત્તીનો બૂકો મૂકીને તે ગંધ દૂર કરવા- માટે બધા દીવાનખાનામાં ફર્યો. પછી ચાકરને હાંક મારીને કહ્યું કે પેલો માણસ આવ્યો છે તેના પગની ધૂળ સેવંજીને લા- ગી છે તે ઝટકી નાંખ. એમ ભાઈને ચેષ્ટા કરતા જોઈને આ- હીમર કૃષ્ણરાય વાંકો વળીને અડખડાટ હસ્યો.

સરજકુંવર તેમની બહેન અમથી બોલી હતી તેને તે ગમ્યું નહિ. તેણીએ ભાઈએને બોલી મારી, અને શેલિતને શીસ ન લાગે માટે તે તેની સરભરા ફરવા લાગી. તેણીએ તેને હેઠો બેસાડીને પોતાને હાથે પાનસોપારી આપ્યાં. સારો જરેદા તમાકુ આગળ મૂકી તેની લાકડી બહાર હતી તે પોતે જાતે આ- હીને તેના આગળ મૂકી. એટલામાં દોલતરાય માંહેથી આ- વ્યા તેણે તેની પાસે આવીને મિત્રપ્રમાણે તેને હાથ પકડીને પો- તાની પાસે તકીએ બેસાડ્યો. તેનાં છોકરાં માણસનો સમા- ચાર પૂછીને આવવાનું કારણ પણ પૂછ્યું. તેણે ઉત્તર કર્યો, "હું મારો છમાહી હકતો ભરવા સાર આવ્યો છું." ત્યાંજ તેણે મોહરોની ભરેલી વાંસળી કમરેથી છોડી અને દોલતરાય આ- ગળ ખાલી કરી બોલ્યો, "મુદતઉપર ચાર દહાડા વત્તા થયા માટે રાયજીએ મનમાં વિષાદ આણ્યો નહિ. પરમ દહોડે વરસાદ ઘણો થયો તેણે કરીને ગાડીની વાટ ચાર દહાડા બંધ પડી હતી, એટલાસાર દાણા બજારમાં વેચી નાંખવાને મારાથી બન્યું નહિ."

દોલતરાય બોલ્યા, "શેલિતજી, તમારા વિષે મારા મનમાં કદી વાંકું આવવાનું નહિ; તમે પ્રમાણિક માણસ છો, તે હું જા- નું છું. મુદત થઈ ગઈ માટે તમારી પાસે સિપાઈ મોકલવાનું કામ નહિ." દોલતરાય તે મોહરો ગાલિયા ઉપર ગણે છે. તેમનો વહેવાર જોઈને રામરાય શેલિતજીના મોઢા સામું જુએ છે, અને વિચારે છે કે આ કોઈ મોટો માણસ છે.

મોહરો ગણી રહ્યાપછી શેલિતજીએ છોકરાંને સાર ખાવાનું

છે એવું કહીને કામળોમહેથી પડીકું કાઢ્યું, તેમાં કાંઈ સૂકાયેલી રાયણુકોકડી, અંજીર વગેરે હતાં તે દોલતરાયની આગળ મૂકીને કહેવા લાગ્યો કે “રાયજી, મારી એક ઈચ્છા છે, તે કૃપા કરીને પૂર્ણ કરો; એક દિવસે આપ છોકરાંસહવર્તમાન મારે ગામ આવીને મને આનંદ કરાવો. મારી બાળદીઆની ગાડી લેઈને હું પોતે તમને તેડવાને આવીશ.”

દોલતરાયે કહ્યું વાર, અને તેને જમવા રહેવાસાથે ઘણો આગ્રહ કર્યો. શેલોત બોલ્યો, “ક્ષમા કરો, મારે રાહેરમાં લેકોસાથે પુષ્કળ સાટાં મારવાનાં છે, અને ઘેર જલદી જવું જોઈએ.” દોલતરાયે શેલોતજીનાં છોકરાંને સાથે પસ્તાં, બદામો, તથા સાકરનો પોડો કરીને આપ્યો. પછી શેલોતજીને સત્કારપૂર્વક દરવાજા સૂધી પહોંચાડીને તેને વિદાય કરીને પાછા ફર્યો.

શેલોતજી ગયા પછી સૂરજકુંવરે ભાઈએના મોઢાફર તે-એએ શેલોતનું અપમાન કર્યું તે બાપને કહ્યું. દોલતરાયે તે સાંભળીને તેમના ઉપર ઘણો ક્રોધ કર્યો, અને સૂરજકુંવરને ઘણી સાબાશી આપી. તેને ઈચ્છીને બોલી દેઈને બોલ્યા, “ભલા માણસ સાથે કેમ ચાલવું એ મારી બા, તું સાચું જાણેછે.”

પછી શેલોતે આપેલું પડીકું તેણે બિઘાડ્યું તેમાંહેથી કંઈ અંજીર અને રાયણુકોકડી છોકરી તથા પોતે મળીને ખાધાં; રામરાય, કૃષ્ણરાય પાસે હતા પણ તેમને આપ્યાં નહિ. તે પદાર્થ જોઈને તેમના મોંમાં પાણી છૂટ્યું અને તેમની જીભડીએ લાળ ઘૂંટવા લાગી; પણ તે દોલતરાયે મનમાં આણ્યું નહિ. તેણે કુરીથી સૂરજકુંવરની પ્રશંસા કરી, અને તેને ઉપદેશ કર્યો કે “નદારાં લગડાં ઉપરથી કોઈને હસવું, એ હલકા મનુષ્યનું કામ છે. જો આપણે જિંચાં લગડાં ઉપર કોઈને મોટો માણસ માનિયે, તો તે વસ્ત્રને માન આપ્યું એવું થાયછે, તેમાં તેના પહેરનારને કાંઈ નહિ. જે સાદાં લગડાં પહેરેછે તે ઘણું કરીને પ્રમાણિક પુરૂષ હોયછે; તેનું દૃષ્ટાંત આ શેલોતજીનુંજ. તે મહેનત કરીને પોતાની બાયડી, છોકરાંનું પેટ ભરેછે; વખતે વખતે કરારપ્રમાણ

હજરો ભરવાને કદી ચૂકતો નથી; એવું હું આજ પાંચ વર્ષ થયાં નિરંતર જોઉં છું. દીકરી, આ જો, એવો પ્રમાણિક નહોતો તો તારો અને તારા ભાઈનો ખર્ચ મારાથી ચલાવાત નહિ; કેમકે એની પોસેથી જ પેસા આવેછે તેણે તમારું અન્ન વસ્ત્ર અને શીખવું થાયછે.”

એવું બાપણ કરીને રહેલું આવવાનું દોલતરાયે ભંડારિયામાં તાળું દેઢને મૂક્યું; રામરાય અને કૃષ્ણરાય ત્રીની પાછળ પાછળ આરા બયાં ગયા, તેમને બાપે કહ્યું, “તમે સમજતા હશો કે વાર હવડાં નહિ, તો સાંજે તો એમાંથી નું કાંઈક અમને મળશે, તો હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું કે તમે એની આરા છોડો. તમારા ભલાપણા બાબત રોજીતજીનું મન રાજી થશે એટલે તેજ તમને કાંઈ મોકલી દેશે.”

રામ—પણ બાપા, તેને શરીરે ગંધ આવતી હોય તેવારે મારો શો વાંક ?

દોલ—તેના શરીર ઉપર શાની ગંધ આવતી હતી ?

રામ—છાણના ઊકરડાની. અરેરે ! તે મારાથી સહેવાય નહિ.

દોલ—તેણે તે ગંધ ક્યાંથી આણી હશે વાર ?

રામ—હું જાણું છું કે તે છાણ ભરતો હશે.

દોલ—એમ કે ? ત્યારે છાણ બયાંવિના તેણે કેમ કરવું ?

રામ—તેણે—તેણે—તેણે—

દોલ—હું જાણું છું કે તેણે બૂધઉપર ખાતર જરા પણ ન ધાલ્યું.

રામ—તેજ એક ઉપાય દેખાયછે.

દોલ—જો ખાતર સાંઈ ન ધાલ્યું તો પાક સારો કેમ થશે ? પાક મોઠો આવે ત્યારે તેનાથી મને ધણીપણાનો કર કેમ અપારો ?

રામરાય આગળ કાંઈ બોલત, પણ બાપે જો આંખો ફેરવી તેમાં તેને બાપની રીસ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવી મોટે તે છાનોજ રહ્યો. તે પછી આઠ દહાડા ગયા, એટલે માધવજી રેણીત પાછો આવ્યો, તેણે દોલતરાયને મોટો આગ્રહ કર્યો કે આજ આપનાં પગલાં મારે ઘેર આવે.

દોલતરાયે તેના બાવને સારૂં તેડું માન્ય કર્યું. તે વખતે રામરાય તથા કૃષ્ણરાયે બાપના ઘણા કાલાવાલા કર્યા કે અમને સાથે લો, અમે ત્યાં મોટી નમ્રતાથી ચાલીશું. પછી દોલતરાય અમની પ્રાર્થના સાંભળીને તેઓ સુદ્ધાં શેલોતજીની ગાડીમાં બેઠા, અને શેલોતજીએ ગાડી હાંકીને હાંહાં કહેતાં તે પોતાને ઘેર એવા જલદી આવી પહોંચ્યા કે તે તફાવત તેમને જણાયો સરખો પણ નહિ. ગાડીને રાખ્દ સાંભળીને શેલોતજી બાપડી સોન-બાઈ વહેલી બેઠાર આવી આંગણનો દરવાજો ઊઘાડ્યો. તે વખતે તેને આનંદ થયો તેકોણુ વર્ણવશે? તેણીએ છાકરાંને ગાડીમાં બેઠી હોંડે ઉતાર્યા, એક એકને આલિંગન દીધાં, બો-કીઓ કરી, અને તેમને ઘરમાં તેડી ગઈ. ત્યાં તેનાં છાકરાં પણ રાણુગારીને તેમની વાટ જોતાં બેઠાં હતાં. તેમણે પ્રીતિથી મોટી નમ્રતાએ તેઓનું આગત સ્વાગત કર્યું. પછી શેલોતજી દોલતરાયને માળઉપર તેડી ગયા, ત્યાં દ્રાક્ષો, લીંબુઓ, ચ-કોત્રાં, અનનાસ, દાડમ, કેળાં, અંજીર, જમરૂં અને એવાં નાના પ્રકારનાં ફળ, અને ગુલાબ, મોગરો, જાઈ, કુંદ, ચંબેલી, ચાંપો, એવાં ફૂલ, આગમજથીજ આણી મૂક્યાં હતાં. પાણી સ્ફટિકના જેવું નિર્મળ, અમૃત જેવું મીઠું હતું. સાકર, બદામ, પિસ્તાં, લીંબુનો રાસબત, વગેરે હતાં. દોલતરાય લગાર સ્વસ્થ થઈને પોતે તથા છાકરાંએ તેમાંથી કાંઈ ખાધું, અને આનંદ પામ્યાં. શેલોતજીનાં વાસણુ સોનારૂપાનાં નહતાં, ત્રાંબાં પીત-ળનાંજ હતાં, પણ સ્વચ્છ ચકચકતાં હતાં. જે ઉપર પદાર્થ પીરજ્યા હતા તે ધ્રાણીઓ ન હતી, પણ કેળની પત્રાવળીઓ હતી; તે જોઈને રામરાય આડો વળીને કૃષ્ણરાય બણી જોઈને ગાલમાં હમ્યો; કૃષ્ણરાય પણ તેની સામું જોઈને હજવેજ હમ્યો. તે શેલોતજીના લક્ષમાં આવ્યું, ત્યારે તે બોલ્યો, રાયજી, તમે પોતાને ઘેર રૂપાની ધાણીઓમાં પદાર્થ ખાઓછો. તેમ અહિં નથી ખરૂં, પણ અમે ગરીબોએ ભક્તિએ કરીને અર્પણુ કર્યું છે, તે બાવથી માની લેવું.

પછી ફળાહાર થયા ઉપરાંત લગારકે અહિં તહિં ફર્યા, અંટ-
લામાં જમવાની વખત થઈ. જમણુ પણ સાદું, સ્વચ્છ, અને
મીઠું હતું. તે પદાર્થ આધારી તે છોકરાઓને માલુમ પડ્યું કે
અમે અત્યંત રૂચિથી કદી જમ્યા નહતાં. દિવસ ઉણુ કાળના
હતા, વાયુ મંદ સુગંધ શીતળ વાતો હતો, તેના યોગેકરીને દોલ-
તરાયને ડોલું આવ્યું; પછી જરાક વામકુક્ષિ કરીને અંટલે ડાબે
પાસે સ્થિતિ થઈ. પછી શેલોતજી અને પોતેવાડીઓ, એતરાં
કુંગર સર્વ ડોકાણે ફરવા ગયા, ત્યાં બહુ આનંદ પામીને પછા
મુકામે આવ્યા. અહિં સોનબાઈ જમ્યા પછી પોતાનાં અને
દોલતરાયનાં છોકરાંને સંગાથે લઈને તેમને સઘળું ધર દેખાડ્યું;
દોરાંનો વાડો, ઘોડાનો તમેલો, બરોડાં, ઘેટાં, હરણુ એવાં દેખા-
ડીને એક નાનું ઘેટાનું બચ્ચું તેમને રમવાને આપ્યું; આગળ
ખૂંટર પણ દેખાડ્યાં. તેમનાં બચ્ચાંને તેઓની માઓ
આરો ચરવેછે, તે ચારાને સાર કિલખિલ કિલખિલ કરેછે.
આગળ તેડીને દરાવીરા મધપૂડા દેખાડ્યા; તેમાંહેની મા-
ઓ બહાર જઈને મધ લઈ આવીને તેમાં ડોકાણે કરેછે,
એવા ઉદ્યોગ આલેખો હતા તે સર્વ તેણીએ તેમની દૃષ્ટિએ
પાડ્યો. તે દેખાડ્યા પછી ખીજ પણ ગામના પદાર્થ તેણીએ
તેમને પુછાવે દેખાડ્યા.

તેમાંહેના ઘણાક અમલકાર દોલતરાયના છોકરાંએ પૂર્વે કદી
જોયા નહોતા, માટે તેમને ઘણા આનંદ થયો. તે કહેવા લાગ્યાં
કે ફરીથી એકવાર ફેરી ફરીને આવીશું, અંટલામાં ધરમાંથી
સંદેસો આવ્યો કે છોકરાંનું જમણુ તૈયાર થયુંછે, તે આવતાંજ
સોનબાઈએ તેઓને તેડી જઈને પુનઃ સારીપેઠે જમાડ્યાં.

પછી શેલોતજીએ અને તેમના વડા છોકરાએ તંબુરો, સા-
રંગી, નરધાં મેળવીને લગાર ગાયન કર્યું. નાનાઓ પણ કાંઈ
પદ બોલ્યા, તે સાંભળીને દોલતરાય ઘણા પ્રસન્ન થયા. શેલો-
તજી વાજીત્ર બોળામાં ધાલેછે તેટલે દોલતરાય પોતાનાં છો-

કરાંને કહેછે, રામરાય તથા કૃષ્ણરાય લગાર તમે ગામ્મી. એવું કહેતાંજ તેમ્મી ગભરાવા લાગ્યા, તે જોધને સર્વ હસવા લાગ્યા.

પછી દોલતરાયે ગાડી તૈયાર કરવાને કહ્યું. શેણાતજ એ તે રાત્ર રહેવામાટે દોલતરાયને ઘણા આગ્રહ કર્યો. ક્ષાન્ના કરો, મારાથી રહેવાય નહિ, એવું કહીને તેમણે જવાનોજ નિશ્ચય કર્યો; પછી ગાડીમાં બેસીને આલ્યા તેટલે માર્ગમાં દોલતરાયે પૂછ્યું, કેમ, રામરાય, આંજ તમને કેવું ગમ્યું ?

રામ—ઘણું સારું, બાપા. તે માણસ ઘણાં સારાં છે. તે એમ્મી એમને ઘણા આનંદ પમાડ્યો.

દોલ—તમને આનંદ થયો તેથી હું ઘણા પ્રસન્ન થયો. પણ જો શેણાતજ આપણા સત્કારને સાર આટલો શ્રમ ન લેતાં તે તમને છેક કાંઈ ખાવાને ન આપત, તો આવો આનંદ થાત ?

રામ—ન થાત, એમાં શો સંદેહ !

દોલ—પછી તે માણસ તને કેવો જણાયો હોત ?

રામ—મોડો, ગમાર જેવો જણાયો હોત.

દોલ—એમ ? ત્યારે તે માણસ તે દહોડે આપણે ઘેર આવ્યો હતો, તે વેળાએ તેને કાંઈ ખાવાનું આપ્યું નહિ, તે નહિ તો નહિ, પણ બિલટી તેની મજકરી કરી, ત્યારે હવે સજ્જન કોણ, તું કે તે ?

રામ—(લજ્જા પામીને) આપણા સત્કાર કરવો એ તેના ધર્મ છે, કેમકે તેમને આપણી જમીનથી પેદારા છે.

દોલ—પેદારા શી છે ?

રામ—આપણી જમીનમાં દાણા, કડબ, ફળફળાગત ઉત્પન્ન થાયછે તે સઘળું તે લેછે.

દોલ—અરૂં કહેછે, શેણાતને એ સર્વનો ઉપયોગ થાયછે. પણ તે સઘળા દાણાનું શું કરેછે ?

રામ—તેણે કરીને તે પોતાનું, બાપડીનું અને છોકરાંનું પેટ ભરેછે.

દોલ—અને કડબનું ?

રામ—તે પોતાના બળદને ખાવા નીરેછે.

દોલ—અને બળદને શો ઉપયોગ તે કરેછે ?

રામ—તે તેને હળસાથે જોડેછે.

દોલ—આર ત્યારે, એ એટલું ઉત્પન્ન જમીનનું જમીન-
માંજ લાગ્યું; પણ તને અરે જણાયછે કે બાકીનું રહેલું તેટલું
સઘળું તેના કુટુંબને અને બળદને લાગેછે ?

રામ—તેમાંહેલો કાંઈ વિભાગ ગાયે ભેંસેને પણ મળેછે.

કણુ—કાંઈ ઘેટાંને પણ.

દોલ—તે અરે, પછુ જેટલું ઉત્પન્ન થાયછે તેટલું સઘળું તેઓ
ખાયછે શું ?

રામ— નહિ, તેમાંથી કાંઈ ભાગ વેચીને પૈસા કરેછે, એમ
તે કહેતો હતો.

દોલ—અને તે પૈસાનું તે શું કરેછે ?

રામ—મેં થોડાક દહાડા ઉપર દીકું કે તેણે એક કોથળી ભ-
રીને પૈસા તમને આણી આપ્યા.

દોલ—એઉપરથી જો કે મારી જમીનની ઊપજમાં મને વ-
ધું મળેછે કે શેલિતને; કડબ બળદને સાર જાયછે એ
અરે, પણ તે અર્થ ઢોર ભૂંઈ એડીને ફરીથી પાછો આપેછે.
ગાયો, ભેંસો, ઘેટાં એમના છાણનું ખાતર થાયછે, તેણે
કરીને પાક વધતો થાયછે. તેનાં ખાયડી છોકરાં જો ખાયછે
તેટલું ખેતરમાં કામકરીને તે વાળેછે, તે વાવેછે, નીંદેછે, કાપેછે,
મસળેછે, અને ઝાડેછે. અને એ સઘળી મજૂરી મારાજ ન-
ફામાં પડેછે. બાકી રહ્યું તે તે મારા પૈસા આપવાસાર બજારમાં
લેઈને વેચેછે. હવે તેને કાંઈ તેમાંહેલું રહેતું હશે એવું કહ્યું તો તે
એટલી મહેનત કરેછે તેને કાંઈ નહિ ? એમોટે એકવાર વળી
તું મને કહે કે અમારા બેઉમાંથી અધિક ઊપજ કોને મળેછે ?

રામ—હવે હું સાફ સમજ્યો; તમને અધિક મળેછે.

દોલ—ત્યારે આ શેલિત નહોત તો મને નફો થાત કે ?

રામ—કેમ ? આ એકલો શેલિતજ ગામમાં છે શું ?

દોલ૦—અરૂં કહેછે, ઘણા છે, પણ ઝમિના જેવા બલા નથી. પહેલાં મેં ખીબા ઝમકને શેલાતી આપી હતી તેણે જમીન અપાવ્ય કરી. ઝાડો કાપ્યાં, ઘર બંગલા પડવા જેવાં થયાં, છ માસી હકૂતો તેપાસેથી મને પહેાચે નહિ. જ્યારે હું તેની પાસે માણું ત્યારે તે ચોખો હિસાબ દેખાડે કે તેનાં સર્વ રામ-રચિલાં વેચીઝમિ તોપણ કૂડચા થાય નહિ.

રામ૦—તે લુચ્ચો ઝમિયું કરતો કે ?

દોલ૦—તો આ માણસ પણ તેજ પ્રકારનો હોત ત્યારે પછી મને નશો થાત કે ?

રામ૦—ના.

દોલ૦—ત્યારે ઝમિ નફો મને જે મળેછે તેને વાગતે હું ઉપકારી કેનો થાઉં છું ?

રામ૦—આ બલા શેલાતનો.

દોલ૦—ત્યારે ઝમિવા જે માણસ આપણા ઉપયોગમાં આવેછે, તેનો આદરસત્કાર આપણે સારી રીતે કરવો ઝમિ આપણને શું ચોખ્ય નથી ?

રામ૦—ખાપા, તમે મારી બૂલ મને સ્પષ્ટ દેખડાવી. ઝમિ-ટલું કહીને કાંઈકે પળતે અબોલા હતા. પછી દોલતરાયે કુ-રીથી બોલવા માંડ્યું. તે બોલ્યા, રામરાય, તમે ત્યાં સારંગી કેમ વગાડી નહિ ?

રામ૦—તે મને વગાડતાં આવડતી નથી.

દોલ૦—ત્યારે શેલાતનાં છાકરાંને ઝમિયું કાંઈ આવડેછે કે જે તમને નથી આવડતું ?

રામ૦—તે અરૂંજ. પણ મને સંસ્કૃત આવડેછે, તે તેને ક્યાં આવડેછે ?

દોલ૦—અને તને ખેતર ખેડતાં ક્યાં આવડેછે ? તને દાણા વાવતાં આવડેછે ? ઝાડની કલમો કરતાં આવડેછે ?

રામ૦—તે શીખવાનું મારે કામ નથી. મારે કાંઈ ખેતી કરવી નથી.

દોલ૦—જો પૃથ્વીઉપર સર્વ મનુષ્ય સંસ્કૃત શીખ્યાંતો આગળ કેમ થશે ?

રામ૦—માફ, પછી આપણને દાણા, શાકભાજી પણ મળશે નહિ.

દોલ૦—કોઈ પણ સંસ્કૃત શીખું નહિ, ત્યારે તે વિના ચાલશે કે નહિ ?

રામ૦—હું જાણું છું કે ચાલશે.

દોલ૦—તો હમણા જ આપણે સંવાદ થયો એ જન્મશ્રદ્ધી યાદ રાખ, કે આ રીતિત જોના પહેરવેશ જાડો છે. અને જોણે તને અનાડી રીતિએ નમન કર્યું, એ તારા કરતાં ઘણા સારો, તારા કરતાં વધતું જાણનારો, અને વળી અધિક ઉપયોગની વાતથી જાણીતો છે, એ ઉપરથી તું જો કે જાડાં લૂગડાં ઉપરથી અથવા સાદી ભોળી રીતિ ઉપરથી કોઈની અવગણના કરવી એ કેવો અન્યાય છે !

બાપાની સમજ.

નાટક એક અંકનું.

પાત્ર.

કેશવરાય.

મોતીરામ..... તેનો છોકરો.

વારાણસી..... તેની છોકરી.

મથુરા ગામના વાણીઆનો છોકરો.

મંછા તેની બહેન.

સ્થળ.

કેશવરાયની વાડી.

પ્રવેશ ૧.

કેશવરાય, વારાણસી, મોતીરામ.

વારા૦—કેમ બાપા, શી આજ્ઞા ?

કેશ૦—હું તને ફરીથી એક વાર કહું છું કે તમે કોઈ આજ્ઞાથી
તે વાણીઆનાં છોકરાં સાથે સંબંધ રાખશો, તો હું ઘણું રસિ
ભરાઈશ.

વારા૦—વિઠ્ઠલશેઠ ઉપર એટલો તમારો ક્રોધ કેમ વાર ?

કેશ૦—તે તને પૂછવાનો અધિકાર નથી.

મોતી૦—નથી ખરોજ. તે અમારાથી તમને પૂછાય નહિ.
(વારાણસીને.) અલી, બાપા તને આજ્ઞા કરે તે ચિત્ત રા-
ખીને સાંભળ; તેને કેમ કહીને બલદી પૂછીશ નહિ.

કેશ૦—એજ મારો અભિપ્રાય, કેમકે વિઠ્ઠલશેઠ મોટો દાંડ,
અનુપકારી, અને કૃતબ્ધ છે. મેં આ ગામના ઘણીએ તેની
પાસે એક વાત માગી હોય તો તેણે ના કહેવી! જો આજ
મારા ગામમાં રહીને સુખી થયાછે તેણે !

મોતી૦—એ ઘણું ખોટું, બાપા, તો એવાનાં છોકરાં સાથે
અમે આજ લગણુ મિત્રાઈ કરી એ ઠીક ન કર્યું; ખરેજ.
મથુરા સરખો સુમિત્ર ખીજે એકજ છોકરો જો મને આ
ગામમાં હોત, તો હું મથુરાજોડે એકે રાખ્દ બોલ્યો ન હોત.

વારા૦—ભાઈશું કહેછે તે તમે સાંભળો છો નહીં, મથુરા અને
મંછા ઘણાં સારાં છોકરાં છે. આહા ! તેઓ જેવાં અમે
હોઈએ તો શું જોઈતું હતું !

કેશ૦—તેઓ સારાં હો કે માઠાં હો તેનું મારે શું ? હું તમને
વળી એક વાર કહું છું કે તમારે તેમની સાથે ચકાર રાખ્દ
બોલવો નહિ. બોલ્યાં તો તમને ઘરમાં અટકાવી રાખીશ.

મોતી૦—મથુરાને આ વાડીના દરવાજા લગી તો આવવા દો,
પછી હું તેને શું છે તે કહીશ.

કેશ૦—તું તેને શું કહીશ ? તેનું અપમાન કરીશ નહિ હો.
તું તેને માફ બોલીશ નહિ હો.

મોતી૦—(લગાર ગભરાઈને) મારો તેવોજ અભિપ્રાય છે, પણ
હું તેને આપણી વાડીની આસપાસ સો હાથમાં આવવા દે-
નાર નથી.

વારા૦—બાપા, વિઠ્ઠલશેઠ ઝવેલા માણસ હતા, તો પણ તમે તેની સાથે ઝવેલી મૈત્રી રાખતા હતા, તમે તેને પ્રામાણિક જાણતા, બહો કઠીને ગણતા હતા. તમે મહેતાજી રાખ્યા પહેલાં મજન તેણે બાઈને ગૂંજરાતી લખતાં શીખવ્યું, એ તમને સાંભરવું હશેજ, અને મને મૂળાક્ષરથી તેની શિક્ષા.

કેશભ—તે સઘળું હશે, પણ હવે એ પ્રકારણનો તું એક રાખદ
કાઢીશ નહિ. મેં તેની સાથે બોલવું વર્ચ્યું જ્યું, તેમ તમારે
તેનાં છોકરાંસાથે કરવું. શું તને રડવું આવ્યું ? આંસું લૂછ,
જેહં તે માઈં કહ્યું કરવાને તને ઝૂટલું આવધડ પોછે કે નહિ ?

વારાળ—તેમ નહિ, બાપા. તેનો મારો ધણા દહાડાનો રનેહ મોટે અવધડ લાગેછે, તેની તમે અને ક્ષમા કરો. બાકી તમારી આજ્ઞા સાંભળવામાં હું બાહ્યથી હારી જવાની નથી.

મોતી—જેમી વાર હવે કાણ હોય.

વારાળ—આપા, તમે કહેશો જે હું તેના દ્વેષ કરું તો તે મારાથી નહિ થાય; મારા મનમાં તેવું આવનારજ નહિ.

કેશન—તેનો દ્વેષ કરીશ મા, અને તેને હિપદ્રવ પણ કરીશ મા.
મારી આત્મા અમૃતલીન કે તે સાથે સંબંધ તોડી નાંખો.

વારાં—તમારી મરજી પ્રમાણે હું કરીશ. પણ મને એક વાત કહેવા દો.

केश०—शीत ?

વાશાં—કે તમારી આત્મા મારે તેને કહેવી જોઈએ એ મારે
તેની સાથે એકવાર બોલવું પડશે તે મને બોલવા દો.

મોતી—શાને ? હવે તેની સાથે આપણે શું કરવાનું છે ?

ક્રેશ—અરે બોલી, તું વળી તેમ્મને એ પણ કહે કે જો તેમના
આપે ત્રણ દહાડામાંહે પૈસા આપ્યા નહિ, તો તે પછી પરતારો.

વારાં—વિઠ્ઠલશેઠને તમારં કાંઈ દેવું છે કે ?

કેશ-તને જણાય છે કે હેવું નહોત તો હું એવું બાલું કે ? પણ તે તારે મનમાં લાવવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. કહેલી છે તે આત્મા સાંભળ. (તે બહાર જાય છે.)

પ્રવેશ ૨.

વારાણસી, મોતીરામ.

વારા૦—ભાઈ, મથુરાસાથે તથા મંછાસાથે તારી મિત્રાઈ ઝે-
વીજ કે ?

મોતી૦—તું આપાની આગ્રા આવીજ પાળેછે કે ?

વારા૦—તેં આગ્રા પાળવાનું ડોળ માત્ર દેખાડ્યુંછે; માહે તારું
સઘળું કૃત્રિમ છે. તું આજેવ કરીને આપાપાસેથી કાંઈક પૈસા
કઢાવવાને જ્યુએછે. પૈસાવિના તને ખીજું કાંઈ ગમતું નથી.

મોતી૦—હું કદી કદી આપાની આગ્રા નથી માનતો, માટે શું
આટલી ચાકસ મનાઈ થઈ, તોપણ હું તે છાકરાંપાસે જાઉં
એવી શું તારી ઈચ્છા છે ?

વારા૦—તેમની મિત્રાઈતોડવાને તને કંઈજ અડધું લાગતું
નથી તો તું તેને ચોગ્ય નથી. ખીજાપાસેથી તને કાંઈ મળ-
વાની આશા મટી એટલે તારી મમતા તરતજ ગોઠેછે.

મોતી૦—હવે એવાં ભીખારી છાકરાં મને બહુ આપવાનાં
હતાં ખરૂંજ !

વારા૦—તો તરતજ આઠ દહાડા થયાં મંછાપાસેથી તેં મોતીની
શીપાણીની દાખડી શું કરવા લીધી ? અને મથુરાપાસેથી કા-
લેજ તેં મોટી યુક્તિથી આક્રુ, કાતર શાને સાર કઢાવ્યાં ? સે-
કોવાર તને તે પાસેથી ખજૂર, ખારેક ખાવા મળ્યાં હશે,
અને હવે—

મોતી૦—અને હવે હું આપાની આગ્રા સાંભળનારો. પણ
ખરૂંજ આ, વાણીઆનાં છાકરાં સોખતને સારાં હતાં ?

વારા૦—સમજે ભાઈ, આધું શાને, આજજ સાંજ થઈ નહિ
તેટલે કોઈ ગામનાં નકારાં છાકરાંસાથે દોસ્તી કર.

મોતી૦—ખરૂંજ, તેમની મિત્રાઈ તૂટી માટે તેમાં મારો શો
તોટો થવાનો હતો ?

વારા૦—તેમાં તેનો પણ શો તોટો થવાનો હતો ?

મોતી—જ રે હું તેની પરવા કરતો નથી. પણ આ મથુરો આવેછે, એમ જણાયછે. તેને તું કહે કે મારીપાસે આવીશ મા.

વારા—તું જોતેને જોવા ઇચ્છતો નથી ત્યારે અહિંથી જતો કેમ નથી ?

મોતી—હું તેને જોવા પણ ઇચ્છતો નથી, અને હું અહિંથી જનાર પણ નથી.

પ્રવેશ ૩.

વારાણસી, મોતીરામ, મથુરા.

(હાથમાં એક લીલું રંગેલું ઢાંચેલું પાંજરું લેઈને.)

મથુ—(વારાણસીને) આહા ! તને જોઈને મને રોા આનંદ થયોછે !

મોતી—યાર મથુરા, પેલા નાના સરખા પાંજરામાં શું છે રે !

મથુ—તે મને ભીમજી એ કાલે નજર કર્યું.

મોતી—અને તું તે મને નજર કરવા લાવ્યોછે કે ?

વારા—(એક બાજુએ) કેવો ભગલભાવાર્થી છે ?

મથુ—મેં તે વારાણસીને માટે આણ્યુંછે.

વારા—મારે ! ના ના, મારે નહિ, તને નજર કર્યુંછે તે હું લેનારી નથી. પણ તે શું છે ?

મોતી—(લુચ્ચાઈથી) લાવ અહિં, શું છે તે હું જોઈશ. (મથુરાના હાથમાંથી ખેંચેછે, તે જોર કરીને પકડેછે.) એકાદ નઠારી જાતનું પક્ષી હશે.

મથુ—તારાથી કહેવાશે નહિ. તું જાજીઓ. પણ હું તમને ભાંતિમાં રાખતો નથી, એમાં ચડાળ છે. આહા ! શું સાં પક્ષી છે ! (તે પડદા ઊઘાડીને તેને દેખાડેછે અને પાંજરું તેના હાથમાં આપેછે.)

મોતી—(માહું લગાડીને) અરેરે ! શી ભેટ આણ્યોછે ! તેના અંગ ઉપર પાંડીભર તો ક્યારે છે.

વારા૦—આહા ! શું સારું પક્ષી ! કેવું સુંદર દીસેછે !

મથુ૦—ખીજું મળશે તો તે હું તને આપીશ, મોતીરામ. વારા-
ણસી તારો તેને સહવાસ પડશે એટલે તે નાના પ્રકારની
રમત કરશે અને તને હસાવશે.

વારા૦—એ મોટેજ હું તે તારી પાસેથી લેનારી નહિ. (ચં-
ડાળને) એરે જોડા. જા તું પોતાના ઘણી પાસે. મથુરા, એ
તારો તું પાછોજેલ. (પેલી તેને આપવા મોટેછે, તે લેતા નથી.
પછી તે પાંજર ત્યાં એક કોરે મૂકેછે.)

મોતી૦—કેમરે તું સાંભળતો નથી ? ના, તારે તે પાછો લેવાજ
જોઈએ.

મથુ૦—તે હવે મારો નથી. વારાણસી, તું મને વિરસ કરીશ
નહિ. અને તું કરનાર નથી એ પણ મને ખ્યાલ છે.
(તે એવું કહીને સો પચાસ ડગલાં આઘો જાયછે.)

મોતી૦—(વારાણસીને) તું તેને હાથ તો લગાડ, પછી જો બાપા
તારી શી અવસ્થા કરશે.

વારા૦—તું મને એટલી ખીક દેખાડેછે, ત્યારે હું તે લેઈશજ.
મારા બાપાએ મને ચંડાળ લેવાની કાંઈ મના કરી નથી. મને
એટલીજ ખંત લાગેછે કે આ વખતે એને બદલે મથુરાને
આપવાને મારી પાસે કાંઈ નથી; “ તું હવેથી મારી પાસે આ-
વીશ નહિ ” એ દુઃખના બોલ વગર—

મોતી૦—ત્યારે તે કામ મને કેમ નથી કહેતી ? હું તેની તથા
તેના ચંડાળની પણ વિદાઈ કરુંછું.

વારા૦—ના, તું એટલા શ્રમ કરીશ મા. (તે મથુરાને પાછો
બોલવેછે; તે આવેછે, પેલી તેને કહેછે.) મારા મિત્ર, મા-
રાથી પણ તારી નજર લેવાતી નથી. તને કાંઈ સંભાચાર કહે-
વાનો છે તે એવો જોડો છે કે—

મોતી૦—અંજ, અંજ, મથુરા. તું જો આજ પછી અ-
મારી વાડીની આસપાસ આવ્યોછે કે અમારા ઘરબણી જો-
યુંછે તો—

મથુ—શું ! મને મના કરશો ? તારેવિષે એટલું નોંધારવાનું છે ?
હું જાણુ તો કે તું મારો પ્રાણસમાન મિત્ર છે.

મોતી—ત્યારે હું કહું છું કે તમારી અમારી મિત્રાઈ આજ-
યકી છૂટી. તારે એનું ખોટું લગાડવું નહિ.

વારા—તારે મથુરા, તેને બાલતાં આવડતું નથી માટે તું મ-
નમાં વાંકું માનીશ મા—તું જાણુ તો હશેજ કે તારા અને
અમારા આપને કનિયો થયોછે.

મથુ—હું જાણું છું અને હું તેમણે મોટી ચિંતામાં છું. પણ
આપણી મિત્રાઈ છૂટે એટલે સ્વધી વાત આવીછે એવું મેં
જાણ્યું નહોતું. તેમાં પણ મોતીરામ યકી આટલું નિષ્ઠુર-
પણું થશે એ મારા સ્વપ્નમાં પણ નહોતું.

મોતી—બહેની, તું એને કાઢી મૂકેછે કે હું આપાને જાહને
કહું ?

મથુ—વારાણસી, તમને મારે સારું કંઈ ઉપદ્રવ થશે એવું
હોય તો.—

વારા—ખીરા નહિ, મારા મિત્ર, તું જરા હશે તો મારા આ-
પાને માફ નહિ લાગે.

મોતી—હું જાહને તેને કહું છું, પછી કેમ છે તે સમજશો. (તે
બહાર જાયછે, પણ કંઈવારે પાછો આવીને ન જાણતાં પણ
પાંજરાનું બારણું ઊઘાડીને ચંડોળને ઊરાડેછે.)

પ્રવેશ ૪.

વારાણસી, મથુરા.

મથુ—પરમેશ્વરને સારું કહે વાહ, મેં તારા બાહનો શો અ-
ન્યાય કર્યોછે ?

વારા—તે મને ચંડોળ આપ્યો તે એક તેને અદેખાઈ
આવીછે; ખીજું, તે જાણે છે કે એવું કરું એટલે પોતે આ-
પાનો વહાલો થશે. અમારા આપાને તમારા આપાઉપર ધણી
રીસ થઈછે. શાથી તે હું જાણતી નથી.

મથુ—મને પણ ખબર નથી. મારો બાપ એકલો અહિંથી તહિં ફરતો હતો ત્યારે તેને મેં એકલો બોલતાં સાંભળ્યો કે “કેરાવરાય મારી સાથે આમ કરશે એ મેં જાણ્યું નહોતું.” પછી તે મારી માપાસે ગયો, ત્યાં મારી બહેન હતી, તેણીએ શું તે જાણ્યું હશે.

વારા—તે ગમે તેમ હો, પણ એનું કેમ કરવું ? મારા બાપાએ અમને તમારું દર્શન કરવાની અને તમારી સાથે બોલવાની મનાઈ કરી છે.

મથુ—શું તારી સાથે મારી પણ છેલ્લી ભેટ ? તમે અમારી સાથે અતઃપર બોલશો નહિ ? હાય ! હવે મારાથી તને કેમ છોડાય ! મારી બા. જેને તારા વિના ક્ષણ સુખ પડતું નથી, તે હવે શું કરશે ! અરે ભગવાન ! પછી અમારી શી ગત થશે ?

વારા—હિંમત મુકિયે નહિ, મારા જીવજન મિત્ર; એવું થયું છે, તો પણ આપણી મૈત્રીને ધોક્કો નથી. આપણે એક-મેકને પ્રત્યક્ષ મળ્યાં નહિ તો એ એકમેકની યાદ કરવામાં આપણને કોઈથી મના કરાતી નથી. એવી કે તે મને અંડોળ આપ્યો છે, તેને હું તારા નામથી ક્ષણે ક્ષણે હાંક મારીશ. આહા ! તે મને પછી કેટલો વહાલો લાગશે !

મથુ—તું મને એ કહીને કેટલો આનંદ કરે છે ! હવે દુઃખી થવું મને જાણતું નથી. આપણે ઠીક થયું, આ મારી બા. આવી—મને તે સખેદ દેખાય છે.

પ્રવેશ ૫.

વારાણસી, મથુરા, મંછા.

વારા—(મંછાને ભેટવાને દોડે છે.) મારી બહેની મંછી.

મંછા—મારી પ્રાણસમાન વારાણસી બા. માતી બાપાને તેડી લાવ્યો છે; (તે આડો રહીને જ સાંભળે છે.)

મથુ—(મંછાને) તું અહિં હવે કાંઈ ખોટા સમાચાર સાંભળીશ, બા.

મંછા.—હું પણ કાંઈ સારાં લાવી નથી. આપણા આપા અને મા એવી ચિંતામાં પડ્યા છે કે—

મથુ.—(વારાણસીને) જો હું તને કહેતો નહોતો? (મંછાને) વાર શું છે તે કહે.

મંછા.—(વારાણસીને) તમારા આપા અમારા આપા ઉપર રીસે ભરાયા છે, પણ હું જાણું છું કે તમારા આપનું માગણું લગાર ગેરવાજબી છે.

વારા.—ગેરવાજબી! એવું થવાનું નહિ. જો એવી વાત છે તો હું તેને ચાર વાત કહીને વાળીરા. વાર શું છે તે મને કહે તો ખરી.

મંછા.—તે કુંગરી પાસેની કુંજ અમારી છે તે તું જાણે છે?

વારા.—હા. વસંતઋતુમાં આપણે ત્યાં દ્રોણલનો સુસ્વર સાંભળવા જઈએ છિયે. તે શી રમણીય જગ્યા છે!

મંછા.—તે કુંજ અમારા આપાને વિશ્વાસરાવે આપી છે.

વારા.—વાર.

મંછા.—તે તારા આપના મનમાં લેવાની છે.

વારા.—શું મારા આપાના મનમાં લેવાની છે?

મથુ.—શું આપણી કુંજ તે લેશે?

મંછા.—મારા આપે તેને કહ્યું કે “તમારાથી મારા ઉપર અને મારા કુટુંબ ઉપર ઘણા ઉપકાર થયા છે, તે સંભારીને હું આ વાતમાં તમને સંતોષ કરવાને અપમાન કરત નહિ, પણ જોણે મને કુંજ આપી છે તેણે પ્રાણ જતી વખતે માફ વચન લીધું છે કે હું તે વેચું નહિ. તેનો ઉપભોગ લેવો કે જોણે કરીને મને તેનું સ્મરણ રહે.”

વારા.—નહિતો મારા આપા મને સર્વ વાતે પૂજ્ય છે; પણ આવી વાત જો હોય તો તે અન્યાય કરે છે. એમ કહેવું મને યોગ્ય છે; પણ હું જાણું છું કે તે મફત માગતો નહિ હોય. તે એવું કદી મનમાં લાવનાર સરખો એમ નહિ.

મંછા.—ના ના, તેમ નહિ. તે મારા આપાને ક્રીમત આપશે; તે એવો કે તેને ઘટે તે કરતાં વધી પણ આપવાને સિદ્ધ છે.

મથુ—તે કુંજ લેહને શું કરશે? તે પણ કાંઈ ચોજીને માગતા હશે.

મંછા.—તે તે લેહને તેમાંહેલાં સર્વ ઝોડા કાપી નાંખશે.

મથુ—વારા—કાપી નાંખશે!

મંછા.—કુંજ કાપી ઝમટલે મેદાન થશે અને પાછળના કુંગર સાફ દેખારો.

વારા—હારે હાન હવે મારા ધ્યાનમાં આવ્યું. તેણે પરમ દહોડે શહેરમાંથી મિસ્તરીને તેડાવ્યા હતા ને તેની સાથે ભાંગતોડનો મનસુઓ કરતો હતા ખરો. મારા આપને ઝમેલા છંદ બહુ છે. તેના હાથમાં ઝમક નકરો સદા હોયછે. તે દિવસમાં સોવાર ભાંગતોડની વાતો કરેછે; મારીસાથે પણ કરેછે. તે સાંભળીને મને પણ સાંઠે લાગતું; પણ હવે હું તેણીમિત્ર ચિત્ત દેનાર નથી. તારા આપે કુંજ આપવી નહિ એ મારું મન છે.

મથુ—સઘળાં ઝોડા કાપી નાંખ્યાં તો તે ખિચારાં પક્ષી તે ઉપર બેસીને સુંદર ગાયન કરેછે, તે ક્યાં જાય? માળા ક્યાં કરે? અને પછી આપણે દાણા ત્યાં કોને સાંઠે લેઈ જઈએ?

મંછા.—પછી જનાળામાં આપણે ઉભાતાથકી ટાઢાં ક્યાં થઈશે?

વારા—આપણે ત્યાં ગાઈએછિયે ત્યારે કુંગર ભણીથી પ્રતિશબ્દ આવેછે તે પછી કોણ સાંભળશે?

મંછા—હું જાણું છું જે પાતરાંવાળાં ઝાડ કુંગર કરતાં સુંદર દેખાયછે.

વારા—એવું છતાં મેદાન કરીને મારા આપને શો નફો જણાયછે તે કોણ જાણે? ખીજાં ચોતરફ મેદાન છે તે શું થોડાં છે?

મથુ—ઝોડા કાપ્યાં તો એક એક કુહાડીના ધાએ મારા કોઈ હાથ પગ કાપી લેછે એવું મને લાગશે.

વારા—ના ના, તારા આપા પાસેથી કુંજ કોઈ લેઈ રાકતું નથી.

મંછા—કોઈ લેઈ રાકતું નથી? પણ હવે તેનાથી તે રખાતી નથી.

વારા૦—કેમ ? મારા બાપથી હું જાણુંકું કે તેઉપર જૂલમ કરાશે નહિ. એટલી સત્તા તેની પાસે નથી.

મથુ૦—પણ જો તે અમારી સાથે એવીજ રીસ રાખશે, અને આપણને એકએકસાથે ભેટવા બોલવાની ના પાડશે તો બજારે તે કુંજ, તેવી તેવી દરા કુંજે આપવી પડીએ તો હું આપીરા.

મંછા.—અને મને તેમજ જણાય છે. વારાણસી, તારા વિના હું શું કરું વાર ? તને સાથે લીધાવિના તે કુંજમું જવાની મને કલ્પના સરખી પણ થવાની નથી.

વારા૦—વહાલી મંછા, આપણે તે કુંજમાં શી શી મજાએ કરીએ, નહિ વાર ? સંધ્યાકાળે આપણે ત્યાં ગયાં એટલે સંધ્યા દહાડાનું વર્તમાન. એકએકને કહેતાં અને સુખદુઃખની વાતો કરતાં.

મંછા.—અને ત્યાં આપણે જમને કામ પણ કરતાં. તું શીવે અને હું અક્ષર સીતરું. મથુરાએ ફૂલ આણ્યાં એટલે કામ છાડીને આપણે હાર ગૂંથવા લાગ્યો. મારા હાર હું તને આપું અને તારા તું મને આપે. એવા એવા નાના પ્રકાર ત્યાં કરતાં.

મથુ૦—હાયરે ! હવે તે સમજું થઈરહ્યું. તેવો દહાડો ફરીથી નથી આવવાનો.

વારા૦—અરજ, તેવો આનંદના દહાડો કદી આવવાના નથી. પણ તમારા વિયોગથી મને માંદગી આવશે; પછી મારો આપો ખંતીલો થશે; પછી હું તેને કહીરાકે હું જીવું એવી તારે ધક્કા હોય તો મારા મિત્રોને મારીપાસે આવવાદે (તે ત્રણે એકએકને આલિંગન કરેછે, અને આંખોમાંથી આંસુ પાડેછે.)

મંછા.—પણ ત્યાં લગણ કુંજ કપાઈ જશે.

વારા૦—કેમ જો ?

મંછા.—હાય હાય ! મેં તને સમજાવી વાત કહી નથી. વર્ષ દરા થયાં તારા બાપાએ મારા બાપને ઉદ્ધમ કરવાને રૂપિઆ પાંચસો કરજે આપ્યા હતા તે હજુ મારા બાપાએ વાળ્યા નથી.

વારા૦—(એક કોરે) મારો બાપો, પૈસા દેવા, પૈસા દેવા
એમ કહેતો હતો તે એજ કે ?

મથુ૦—એમોટે જો એમ કુંજ આપીએ નહિ, તો તારો બાપ
અમારી પાસેથી રૂપિયા પાંચસો ડોકીને લેશે, તે આજ અ-
મને કોઈ આપશે નહિ. તારા બાપાસિવાય અમને બીજો
કોઈ એાળખતો નથી. અને તેજ માગનાર, પછી શું ?

વારા૦—એમ જો છે તો તે મારા હાથમાં છે.

મંછા.—તારા હાથમાં છે ? તે કેમ ?

મથુ૦—શું, કહેછે ? વારાણસી.

વારા૦—(આનંદયુક્ત મુખ કરીને) તું વચન આપીશ કે
કોઈને કહીશ નહિ ?

મંછા.—તારી વાત શેડું ?

મથુ૦—તારા મનમાં અમારે વિષે સંશય છે ?

વારા૦—વાર ત્યારે સાંભળ, પણ તે વાતનું સ્મરણ થયું એટલે
મને હજુ ઉમંગ આવે છે. શી મારી માની મારા ઉપર
મમતા હતી ! આહાહા ! છેલ્લે મારી મા માંદી પડી તે વારે
એક દિવસ, આરડામાં એકલી જોઈને તેણીએ મને પલંગ
પાસે બોલાવી, અને આંખોમાંથી આંસુ પાડીને મને બો-
લી આપી, અને ઉશ્કેર તળેથી બોલેલી એક કોથળી
કાઢીને મારી પાસે રાખવાને આપી. આપતી વખતે બોલી
“ મારી લાડકવાઈ છેડી, લે આ, કોઈને કહીશ મા, આ
પૈસા તેવુંજ કામ પડે તો ખર્ચજે, તારું મન દયાળુ છે, તું
ડાહી છે, (એવું મા બોલી) તુંજ આ નાણું સારે માર્ગે ખ-
ર્ચીશ. તારો બાપ મનનો મોટો છે પણ લગાર હડિલા અને
દંશી છે. આપણા ખટલો મોટો છે ; તેમાં ફેટલાએક
ગરીબથુરબા આસામી જોને મોટો આવી છે, અને જોને
તારો બાપ તો દમડી છોડવાનો નહિ એવું દેખાશે, ત્યાં તું
ગરીબને, માંહેથી સહાય થઈને તેમનું કામ કર. તારા ઉપર
કોઈ ઉપકાર કરે તેને પણ તું આમાંથી આપતી જ ; તારા

આપા પાસે માગીરા નહિ. આજ એ વર્ષ થયાં મેં તારાજ હાથથી એવાં કામ લીધાં છે. તે વારથી હું ક્રિયા પ્રકારના માણસો ઉપર દયા કરતી હતી તે તારા ધ્યાનમાં હશેજ. સારાંજ, પૈસા હું તારા વિશ્વાસ ઉપર આપું છું; કોઈ ભલું માણસ સંકટમાં પડ્યું હોય તો તેને તેમાંથી તું કાઢજે. તું સાહે કરીરા તે હું જાણીરા જે મેંજ કહ્યું અને તને પણ માંજ વારંવાર સ્મરણ રહેશે.” એટલું બોલી બધી આગળ તેથી બોલાયું નહિ, પણ આ તેનું સુખાપણ મારા હૃદયમાં લખ્યું છે. તે હું કદી વીસવાની નથી.

મંછા.—(આંખો લુચ્છે) વારાણસી, તને ધન્ય છે, અને તારી માને પણ ધન્ય છે !

મથુ.—મારા આપાને તથા મારી માને જ્યારે જ્યારે તેનું સ્મરણ આવે, ત્યારે ત્યારે તેમની આંખોમાં પાણી આવ્યા વિના રહેતું નથી.

વારા.—મારી મા પણ તમારાં માઆપ ઉપર ઘણી મમતા રાખતી હતી. મરતી વખતે તેણીએ મને કહ્યું કે વિઠ્ઠલશેઠને તું પોતાનો મિત્ર કરીને માનજે અને તેના ઉપદેશ સાંભળતી જજે. તમારા ઉપકાર મારા ઉપર પુષ્કળ છે, ત્યારે આ વાતમાં હું કેટલા કાયદા મેળવીરા તે જુઓ—એક તો મારી માની ઇચ્છા પૂરી પડશે. બીજું, તમારા આપાની પ્રીતિ થશે. મારા આપાને અન્યાય કર્મથકી અમાવીરા. તેને પાછળથી પસ્તાવો થશે તે થવા નહિ દેઉં. સઘળાનો અમાવ થશે. આપણી સુંદર કુંજ કપાઈ નહિ જાય. તમારી અમારી મૈત્રી રહેશે. ફરીથી આપણે એક એકને મળીશું, બોલીશું, અને પૂર્વવત્ આનંદ કરીશું.

મંછા.—(તેના ગળામાં હાથ નાંખે છે) અરે ! મારી વહાલી વારાણસી.

મથુ.—(તેના હાથ પકડીને) મારા આપા તને મનથકી આશીર્વાદ દેશે; પણ તારા પૈસા લેશે નહિ.

વારા૦—કેમ જો હું તેની વિનતિ કરીશ. તે વિષે નિર્ભય રહે; તેમાંનું કોઈને કંઈ સમજશે નહિ. ઊભાં રહે. અહિં લગાર, હું પૈસાની કોથળી લેઈને આ આવી.

મંછા.—હું તે પોતાની પાસે લેનાર નહિ.

વારા૦—(મંછાને) તું તો તેટલા લે. અને મંથુરા, જો તું તેને મના કરીશ તો સંભાળ, હું તારો ચંડોળ લેનારી નથી. પછી હું મારા બાપાની આજ્ઞા અચૂક પાળેથી માનીશ. તમારા મણી પ્રરીયો જોઈશ નહિ. અને પછી કદી હું તારી કુંજમાં જનારી નથી.

મંછા.—તું એવું બોલેછે પણ પછી—

વારા૦—(નાકે આંગળી અડકાવીને તેને દબાવેછે) ચૂપ રહે, તેને બોલવાની સમજણ નથી. હું તારું લગાર સાંભળનારી નથી, ઊભી રહે અહિં જરા, હું આંખે ત્યાં લગણુ. મને અવકાશ ફાવ્યો તો તમારા બાપાને હું જો આજો પણ લખીશ. મારાથી વહેલા અવાશે નહિ, તો હું કોથળી લાવીને આ બંગલાના ખૂણામાં મુકીશ તે પથરા હોંકે. હમણાજ તે નિશાની રાખ. સાંભળેછે ?

મંછા.—મારી નિશાં છે, કે મારા બાપા તારા પૈસા પાછા આપીને મને મોકલશે.

વારા૦—તેનો વિચાર તેણે અગાઉ કર્યો. તેમ કર્યા પછી હું તમને મળવાની ક્યાંથી? પછી તમારી મારી પણ છેલ્લી ભેટ; આગળ મને તારી સાથે બોલવાની બાપાની આજ્ઞા નથી; અને તેમને નાણું ન આપ્યું તો દૈવે એવું જ થવાનું.

મંછા.—આ શા કોર રાખ્દ કાઢેછે !

વારા૦—મારે બાપાની આજ્ઞા માન્ય કરવી યોગ્ય છે. પણ આપણુ પાડોશી છીએ તે માટે એકએકની સામું જોવાને કાંઈ ચિંતા નથી. લોકોની નજર ચૂકાવીને સમયે.—

મંછા.—હું તો મારી આંખો તારી આંખો સામું લગાડી મુકીશ

અને તમને કહીશ કે તમે મને મનથી વહાલાં છો. હું તમને મરતાં સૂધી ભૂલનારી નથી.

મથુ—તું બહાર ધ્રુવાને નીકળશે તેવારે અમે રસ્તાઉપર ઊભા રહીને તારી બણી જોયું તો અમને મના કોણ કરવાનું છે ? અને પછી—

વારા—તું ખરું કહે છે. પછી એકાદું સ્મિત, એકાદું વાંકી નજરનું જોયું થયું તો તે કોઈના લક્ષમાં આવવાનું નથી; તો ધીરજ મૂકશો મા. કંઈ ચિંતા નથી, સર્વ ઠીક થશે. ખુણ આપણે સંડોળ ફ્યાં છે ? હું મારા એરડામાં જાઉં છું. (પેલી તેને લેવા જાય છે.)

મથુ—ઊભી રહેં જરા. હું તેનું પાંજરું લાવું છું. અને તારા એરડાના દરવાજા સૂધી લેઈને આવું છું. (તે પાંજરું મૂક્યું હતું ફ્યાં જાય છે.)

વારા—જાઉં છું, મંછા.

મંછા.—એ જયું અક્ષયી ન હો.

મથુ—(ભયભીત થઈને પાંજરું ખાલી લેઈને આવે છે.) હવે શું કરું ? સંડોળ માંહે નથી.

વારા—શું મારો સંડોળ ગયો ? મારા પ્રાણસમાન મથુરા !

મથુ—કોઈ એ એનું બારણું ઊઘાડીને તેને કાઢી મૂક્યો. મને પૂરી ખબર છે કે મેં બારણું દીધું હતું.

વારા—એ મારા બાઈવિગર ખીજનું કામ નહિ. તેં તે મને આપ્યું ત્યારનું તેને માફ લાગ્યું હતું. અને આપણે અહિંયાં બોલતાં છતાં આપણી દૃષ્ટિ ચૂકવીને તેણે એ કૃત્ય કર્યું.

મથુ—તેણે લગાર રમવાને લીધો હોય તોપણ સાચું.

વારા—હું તેને તારા કરતાં સારીપેઠે એાજાણું છું. તેણે તેને ઊડાવી જ દીધો હશે.

મથુ—વાર ત્યારે, ઊભી રહે. તે એટલામાં આવો ગયો નહિ હોય. જો કોઈ ઝાડ ઉપર હશે તો તેને દાણા દેખાડ્યા એટલે તરતજ ઉડે આવશે. હું સમ્રાજી રાત તેને સાચું ફરીશ.

વારા૦(મથુરાને) તને યરા આવે, મારા મિત્ર. (મંછાને)
ખિચારૌ મથુરૌ! મને તેની દયા આવેછે. તેણે શી હાંસે
મને તે પક્ષી આપ્યું હતું!

મથુ૦—અરે, તને તેણે આપ્યું ત્યાં સૂઝી તેને એન પડ્યું નથી.

વારા૦—વાર ત્યારે, હું જાઉં છું, મંછા. હું આમ પાછલે રસ્તે
જાઉં છું અને તું તેમ વાડપાસેથી હજવેજ મારી ખારીતળે
આવ, એટલે હું ઉપરથી કોથળી અને કાગળ નાંખીશ.
મારો બાપ મધ્યે કંઈ નજાણે તો હું તને તે જાતે હેડે આવીને
આપીશ.

મંછા.—આહારે મારી મૈત્રિણી! શું દયાળુપણું, શું ઉદારપણું
આ! તારો પાડ અમે કેમ જાણીશું! (તે બેઠે બે વાટે જાયછે).

પ્રવેશ ૬.

કેશવરાય, મોતીરામ.

મોતી૦—કેમ બાપા, મેં જોયું કહ્યું? તમે જોયું નહિ? તમારી
આજા પ્રમાણે ચાલવાને બાને શી અવધડ પડીછે?

કેશ૦—વાર એ ચંડાળની શી વાત છે રે?

મોતી૦—આપણે સંતાયા હતા માટે મેં તમને તે કહ્યું નહિ,
કેમકે તેઓ સાંભળે. તે વાત એવી છે કે પ્રાણસમાન મિત્ર
મથુરાએ જીવજન સખી વારાણસીઆઈને ચંડાળ નજર
કર્યો; જીવલગ મૈત્રિણી વારાણસી, તે નદારે પંખેર લેઈને
એવી આનંદ પામી, કે તેણે તે પોતાના જીવલગ પ્રિય મથુ-
રાનું નામ પાડ્યું. પણ મેં એવું કહ્યું કે તેનું તે પક્ષીસાથે
અતઃપર રમવું થાય નહિ.

કેશ૦—તે કેમ?

મોતી૦—તેણે ચંડાળનું પાંજરું તેણીમર મૂક્યું હતું, ત્યાં મેં ન
જાણે તેમ જાહેરે બારણું બિઘાડીને પાછાં તેને ઉરાડી મૂક્યો.
તે બેડતાંજ, ઝાડની ડાળીઉપર જઈ બેઠો; પછી તે આ
ડાળી ઉપરથી તે ડાળીઉપર, તે ડાળી ઉપરથી પેલી ડાળીઉપર,

એમ ઊડતો હતો. તે હવે તેને જો પકડે તો હું તેમને પકાં જાણીશ; પણ તેમનાથી તે શું થાય ?

કેશ૦—ત્યારે તે એ માફું હુઆઈનું કામ કરું. વિઠ્ઠલશેઠનાં છોકરાંને દુઃખવીરા નહિ એવી મારી તને આજ્ઞા હતી, નહિ? એ વાતમાં તારી બહેનને પણ કેટલું દુઃખ લાગ્યું હશે વાર ?

મોતી૦—તેણીએ તમારી આજ્ઞા ન માની તેનું તેને પારિપત્ય નહિ ?

કેશ૦—તેનું પારિપત્ય કરવાનો અધિકાર તારી પસિ નથી. દોડ વહેલો, માળીને સ્થવા બીજા કોઈ માણસને જઈને કહે કે ચંડોળને ઝાલો, અને તેવાજ મારી પાસે લાવો.

મોતી૦—પણ બાપા, તમે બાને બના કરી હતી, કે વિઠ્ઠલશેઠનાં છોકરાં સાથે છેક બોલવું ચાલવું નહિ; એમ છતાં તેમણે ભેટ કરી, અને તમે તેને લેવા દેશો ?

કેશ૦—મથુરાએ ચંડોળ આણ્યો તે વખત તેણે મારી આજ્ઞા જાણી હતી ?

મોતી૦—તેણે નહિ, પણ બાએ તો જાણી હતી. એવું છતાં તેણીએ તમારી અવજા કેમ કરી ?

કેશ૦—તેનો વિચાર મેં કર્યો હોત, તારે ગરજ નથી. તેણીએ મને તે ચંડોળ દેખાડ્યો હોત, અને મને તેવુંજ દેખાત તો મેં તે પાછો અપાવ્યો હોત, માટે હું તને વળી એક વાર કહું છું કે દોડ વહેલો, અને ચંડોળ મળે તેમ કર, નહિતો તને, શું છે તે જાણશે.

મોતી૦—પણ બાપા, તે બોલી તે તમે સ્પષ્ટ સાંભળ્યું કે નહિ ? તેની પાસે તમે ન જાણો એમ કાંઈ પૈસા છે, અને તે તે વિઠ્ઠલશેઠને તમારું દેવું વાળવા સાર આપશે. હારે હા બોલી વાત સૂઝી ? બાપા, મંછાની વાત પકડી બેસું છું; અને તે પૈસા લેઈ જતાં તેને તમારી પાસે પકડી લાવું છું.

કેશ૦—તેમ કરી તો જો; મેં હમણા તને કહ્યું તે પ્રમાણે કરે છે કે નહિ ?

મોતી—(બરબડેછે.) હું તેને પકડું તો ભલી મઝા થાય.
(તે બહાર જાયછે.)

પ્રવેશ ૭.

કેશવરાય.

(પોતાની મેળે વિચાર કરેછે.)

શુભ્ધો હું જાણીતો થઈને આટલો ભૂલ્યો; અને આ છોકરાં થઈને એમ્મેમ્મે આટલી મૈત્રી, કૃતમતા, અને ઉદારપણું દેખાડ્યું! મેં વારાણસીને મના કરી હતી ખરી, પણ તે મેં સાહે કયું શું? જે સદ્ગુણ મેં તેને શીખવ્યા, તેજ હું તેને વિષે નિંદું શું? આ સંસાર, અરણ્યમાં જે એકજ સુખ, જે મનુષ્યની એકજ વિચિત્રતા, એવાં જે ગુણી અને સમવયી મિત્રોની સંગતિ, તેનું સુખ હું તેની પાસેથી કેમ હરી લઉં! જેની ખોટ, મારી સઘળી સંપત્તિ ખર્ચ થાય તોપણ ભરી અપારો નહિ. આ એટલું હું કેમ કરું છું એવું વિચારી જોતાં મારા મનમાં જે વાત ભરાઈતી થવી જોઈએ, એટલુંજ એનું કારણ છે. મારી લાડકવાઈ છોકરી, મારા સઘળા બાગ, સઘળા બંગલા, અને ખીજ મારી પાસેના સઘળા તારા સારા સારા પદાર્થ જે તેટલા સર્વ પણ તને પ્રાપ્ત થાય તોપણ તને તે કુંજની યાદ વીસરશે નહિ, જે કુંજમાં તને તારા મિત્રોનો મેળાપ થઈને આનંદ થાયછે. આહા! ભલી મને પણ શિક્ષા લાગી! તું ન હોત તો આજ મને પણ વિકલરોઠ જોવા અમાલિક ધૃષ્ટિ અંતઃશત; તે સુખ તેં માહે રાખ્યું, તેં મને અન્યાય કર્મથકી અને પાપાપથકી કાઢ્યો. તાહે ઉદાર ચરિત્ર જોઈને તારા ભાઈનું નીચપણું મારા હૃદયને ઘણી વ્યથા કરેછે. નહારો છોકરો! કેટલું નીચપણું તારે વિષે છે રે આ! હશે, હવે મારે જોવું જોઈએ કે વિકલરોઠ પોતાનાં છોકરાં પ્રમાણે ચિત્તનો ઉદાર છે કે નથી. આ પ્રસંગે તે વર્તશે તે ઉપર મારા આગલા મિત્રને સુખની આશા છે—એક તો આજ એવું થશે કે હું અચા-

ગ્ય મિત્રચક્રી છૂટીરા; અથવા મને યોગ્ય મિત્રનો લાભ થશે. (તેણીમરથી વારાણસી હજવેજ ચાલી જાયછે; તેને જોઈને તે બોલાવીને કહેછે.) વારાણસી (તે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરીને તેવીજ ચાલી જાયછે, તેને તે ખીજીવાર બોલાવેછે.) વારાણસી, અહિં આવ.

પ્રવેશ ૮.

કેશવરાય, વારાણસી.

કેશ૦—તું ક્યાં જતી હતી ? તું મને ચૂકવતી કેમ હતી ?

વારા૦—(લગાર ગભરાઈને) ઝમ્મીને કે તમને ઉપદ્રવ ન થાય.

કેશ૦—મને માલુમ છે કે તને મથુરાઝ્મી અડોળ નજર કર્યો હતો. શું તેને બોળવાને જાયછે ?

વારા૦—હા બાપા, તેણે મને ઝમ્મી આપ્યો હતો ખરો. હું જાણું છું કે માતીઝ્મી તમને કહ્યું હશે.

કેશ૦—પછી, તે તે લીધો નહિ હોય.

વારા૦—મેં ? ના, ના. (મનમાં) અહો, લીધો તે હવે ના કેમ કહું ? બસો બિચારો. તે પક્ષી મને આપતાં તને કેટલો આનંદ થયોછે ! મથુરા.

કેશ૦—તે તારે પાછો આપવો જોઈઝ્મી.

વારા૦—હા બાપા, મારી પાસે હતો, પણ તે જાડી ગયો.

કેશ૦—ઝ્મી ખરું કે ?

વારા૦—હા બાપા, હું ખરું જ કહું છું, જોઈતું હોય તો હું તમને તેનું ખાલી પાંજરું દેખાડું.

કેશ૦—તેને બહાર કોણે છાડી મુક્યો હશે વાર ? ઝ્મી માતીનું કામ હશે.

વારા૦—ના, બાપા, તમે ભાઈને ઝમ્મી કહેશો મા. પાંજરાનું ખાણું સાંચું અડકાણું નહિ હોય, તેથી તે બંદીવાન નોડો. મથુરા તેના શોખને સાચું ગયો છે, તેને જડશે તો તે મારી પાસે લાવશે.

કેશ૦—ત્યારે તું તેની સાથે ખીજી વાર બોલવાની કે ? તેને શું કહીશ ? તે તેને હજુ મારી આજ્ઞા કહીએ કે નહિ ? અને તે-
થકી છેલ્લી વિદાય લીધી કે નહિ ?

વારા૦—ના, બાપા, તે મને ઘણું અવધડ લાગે છે. તેવું એક-
વાર થયું એટલે પછી મને કાળકટી ઘણી કઠણ લાગશે—

કેશ૦—મારી આજ્ઞા માનવાને તને મોટી અડચણ પડે છે, કેમ ?

વારા૦—તેમોટું નહિ ; એવું તમે મનમાં આણુશો નહિ, બાપા,
પણ મેં એવી નિહુરતા પરી હોય તો મને જણાય છે કે તમે
મારા ઉપર મમતા કરશો નહિ. તમે મને પોતાનું છાકરું કહે-
નાર નહિ. જો વાર મને કાંઈ એક થયા વગર હું અકસ્માત
તેની પ્રીતિ તોડું, તો તમે મનેજ તમારા મનમાં શું કહેશો ?
મારા મિત્ર મને શું કહેશે ?

કેશ૦—પણ તેમના બાપે મારો અન્યાય કર્યો હોય તો તારાથી
છાના રહેવાશે ? તને માફ અભિમાન આવશે નહિ કે ?

વારા૦—એવું કેમ થશે ? મને અભિમાન આવશે. અને
તમાફ સમાધાન થવાસાર હું સર્વસ્વ આપીશ.

કેશ૦—હું તેની પાસે શું માગું છું, અને તે મને શું આપતા
નથી, તે તું જાણે છે ?

વારા૦—હું જાણું છું, હા, હું જાણું છું. એ બાપા તમે મને
કેમ પૂછો છો ?

કેશ૦—એમોટું કે મારે જાણવું જોઈએ કે વિઠ્ઠલરોઠનાં છા-
કરાંને તે માલુમ છે કે નહિ, અને તેઓએ તને તે કહ્યું છે
કે નહિ.

વારા૦—હા, તેમણે મને કહ્યું. તેમણે મને સંપૂર્ણ કહ્યું, તમે
રીસ ન લગાડતા, બાપા.

કેશ૦—વાર તને કેમ જણાય છે ? હું કાંઈ ગેરવાજવી આપ્યો
કે ઠીક ? વિઠ્ઠલરોઠ ઉપર મારા એટલા ઉપકાર છતાં તેણે મારી
નાની સરખી વાત સાંભળવી નહિ ? અને જો હું માગું છું,
તેનું મારી પાસેથી તેને સોગણું મૂલ મળશે, એવું છતાં.

વારાં—આપા હું નાની છોકરી, તમારા મોટાના અટલામાં શું સમજું ?

કેશં—તું પોતાના મનમાં વિચાર કર. અને તે શું કહેછે તે મને જણે.

વારાં—આપા મને ક્ષમા કરવી. માંહે હૃદય કાંઈ એકાદી વાત એવી કહેશે કે તે તમને ગમશે નહિ.

કેશં—હું સમજ્યો. હું અન્યાય કરું છું, એવું તે કહેછે, એમાં બ્રાંતિ નહિ.

વારાં—મને જણાય છે કે તમને હમણા રીસ લાગશે.

કેશં—ના, ખીરા મા, બોલ તું.

વારાં—ગમે તે હો, તમને એકું લાગે એવું હું કદી બોલનારી નહિ.

કેશં—જોની કશી ચિંતા નથી. તને જે દેખાય તે સાફ બોલ : મારી આજ્ઞા છે.

વારાં—વાર ત્યારે. મને જણાય છે કે તમારો કાંઈ અન્યાય નથી, અને વિઠ્ઠલશેઠનો પણ નથી.

કેશં—અરે પુરામતી આણુ છોકરી ! અંમ બેઉ ખરા એમ કેમ થાય ? અમારા માંહેથી એક ખરા અને એક બોટા હોયજ.

વારાં—આપા મને ક્ષમા કરો. મને સ્મરણું તેમ હું બોલી. તમારો વિઠ્ઠલશેઠ ઉપર ઘણો ઉપકાર છે. માટે તમે માગો છો. તે તેણે આપ્યું જોઈએ એ ખરું; અને વિઠ્ઠલશેઠને ન આપવાનું કારણ છે. માટે તે ના કહેછે તે પણ ખરું.

કેશં—તે ગમેતેમ હોય. પણ તે કહેછે તે તને કીક દેખાય છે ?

વારાં—તે હું શું કહું ? મને જણાય છે કે તેણે તમારા ઉપકાર જણીને પોતાની કુંજ તમને આપવી એ તેના ધર્મ છે; જેણે તેને તે કુંજ આપી, તેના કરાર જણીને તમને તે આપવી નહિ, એ પણ તેના ધર્મ છે. મેદાન કરવું માટે તમે તે કાપવાનાં છો; અને પોતાનાં છોકરાંને વિશ્રાંતિ સ્થળ-

સાફ તે તે રાખવાનો છે. તમે ગામના ધણી, તમારા હાથમાં સત્તા છે, માટે તમે તે કાપી રાકશો; તમારી પ્રાર્થના કરીને તમારી પાસે છાકરાં માણસો લાવી રડીને તે રાખી પણ રાકશો; ઝંમ છે.

કેશ—થયું હવે, તારી બુદ્ધિ સાંભળશે તે ફસશે. વાફ ત્યારે હવે તેણે મારા પાંચસો રૂપિયા આપવા, અને પોતાની કુંજ રાખવી.

વારા—ત્યારે તમે પણ ઝંમિ તેના ઉપર બળાત્કાર—

કેશ—તેમાં પછી જાણશે, ખરો કોણ અને બોટો કોણ તે, અં—

વારા—ના, આપા, રીસ ચક્કાવશો મા, મને માત્ર તેમ લાગે છે; શું કહેવું તે સૂઝતું નથી માટે મોઢે આવું તે બોલી, પણ, આપા, પાંચરો રૂપિયા તેણે આજ ક્યાંયકી આણતા ?

કેશ—ક્યાંથી આણવા? ઝં જો તને માલુમ નથી, તો મને પણ માલુમ નથી. પણ જો તે તારી પાસે માગવા લાવ્યો તો પછી ?

વારા—(આપને આથ ભડિછે) આપા, હું હવે તે તમારા થકી કેમ છાનું રાખું ? તમે મને મારશો તો પણ પૂરવશો, અને તે મને ઘટે તેમજ ક્યુંછે.—

કેશ—છોડ, છોડ, છાકરી, મને જવા દે. પણ ઝં શું તે હું સમજ્યો નહિ.

પ્રવેશ ૯.

કેશવરાય, વારાણસી.

મોતીરામ (મંછાને ખેંચી લાવેછે.)

મોતી—આપા, આ ભલી પકડાઈ. હું જાણું છું કે ઝંની પાસે લખોટો છે, તે વારાણસીના નામનો હશે. (મંછાને) ચાલ અલી કાઢ તે વહેલી. નહિતો હું તારા સર્વાંગનો

ઝોડા લેઈશ. આપા, એ વાડબણીથી નાસતી હતી તે વેળા એના હાથમાં મેં દીઠાછે.

કેશભ—મોતી, બલાત્કાર કરીશ મા. (મંછાને) છોકરી તારે અહિં કોની સાથે કામ છે?

મંછા.—(ગભરાઈને) નથી—હા,—હું એને જોતી હતી.

કેશભ—તું ખીરા મા; છોડી. તું કોને જુએછે?

મંછા.—વારાણસીને—

મોતીભ—પણ મંછી, અંમારે તમારી સાથે બોલવું નહિ અરે આપાએ મના કરીછે, તે તું જાણેછે કે?

કેશભ—(મોતીને) હું તને વિનંતિ કરું છું કે છાનો રહે. (મંછાને છોકરી, આ લખોટાની શી માત છે તે મને કહે.

મંછા.—તે કાંઈ નથી. (વારાણસી બણી સચિત જુએછે.) વારાણસી, હવે કેમ કરવું?

વારાભ—મારી બહેની, આપણને હમણા આપાથી કાંઈ છાનું રાખવાનું નથી.

મોતીભ—(કેશવરાયને) જુએ આપા. તેએ તમારા સમક્ષ એક ખીજ સાથે કેવાં બેઘડક બોલેછે? એ તમારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન નહિ કે?

કેશભ—તું છાનો રહે. મંછા, છે શું તે મને કહીશ?

મંછા.—વાર ત્યારે; તમને કહેવાનુંજ છે માટે સાંભળો. મારા આપાએ વારાણસીને કાગળ લખ્યોછે. (વારાણસીના હાથમાં લખોટો આપવા માંડ્યો તેટલે મોતીએ તે તેના હાથમાંથી ખેંચ્યો.)

મોતીભ—જેવું આપા ! એમાં પૈસા ભર્યાછે ; (વારાણસીને) ઊભી રહે છોકરી, હમણા આપા તારી સારી પૂજા કરશે. (તે લખોટો આપાના હાથમાં આપેછે.)

કેશવરાય કાગળ વાંચેછે—

“પરમ ઉદાર છોડી, તે તારા આપથી છાના મને પૈસા માફથી દીધા, તે મારે લેઈને તારા આપને ભરવા અને

કદાચિત્ વાત ઊઘાડી થઈ તો તને ઠપકામાં આણવી એ મને યોગ્ય નહિ. એવું મારે હાથે બન્યું તો તુંજ પોતાના મનમાં મને શું કહીશ? તો હું તેવું કરનાર નથી; હું દેવાદાર છું તેવાજ રહીશ, બ્યાંસૂઝી હું તે પોતાની જાતકમાઈના દ્રવ્યથી વાળું ત્યાંસૂઝી. તારા બાપની મરજી પ્રમાણે મારા થકી બનવું નથી માટે મને લાગેછે. પણ શું કરું? મારો ઉપાય નથી. કેશવરાયે પત્તાના બળથી ઇચ્છામાં આવે તે મને ન જાણાવતાં કહ્યું હોત તો હું ક્યાં બોલવાને આવ્યો હતો? તેમ થયું હોત તો મને મારા મનમાં એટલું બાવવાની પણ જગ્યા હતી કે? મારા મિત્રો સાથે મેં બોલી કરી હતી તે મેં તોડી નહિ. મને આ લોકને વિષે તમારા બાપાની તથા તમારી મિત્રાઈ અમૂલ્ય છે. તું જેવી મારી સાથે અને મારાં છોકરાં સાથે આજ-સૂઝી ઉદાર બાવે ચાલી તેમજ આગળ ચાલજે, મેં મારી પ્રાર્થના છે.”

સહી વિકલશેઠ.

(કેશવરાય વારાણસી બહી જીએછે.)

વારા૦—(તેની પાસે જાયછે.) હવે બાપા. એ પૈસા મારી પાસે કેમ આવ્યાં તે હું તમને કહુંછું. આજલગણ કહું નહિ તેની મને ક્ષમા કરો.

કેશ૦—(તેને બોલી દેછે.) તે હું જાણુંછું, છોકરી; તમારું બાપણ થતું તે મેં આડા રહીને સર્વ સાંભળ્યું. તમારી મોટાઈ જોઈને મને ધણે આનંદ થયો. હું શરમ મૂકીને કહુંછું કે તું ન હોત તો મેં આજ એવું અકર્મ કર્યું હોત તે મારા મનને જન્મસૂઝી સંતાપત, અને હું દુઃખી થાત. આ તું તારા પૈસાને, અને તારી માએ જન્મ કહું હોય તેમ એનું સાર્યક કર. એ ધર્મ કરતાં વવરાશે માટે ખીરા મા. મારાં છોકરાં, તમારી વહાલી કુંજ અક્ષયી રહો, અને તમારી મૈત્રી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામીને દૃઢ થાઓ.

વારા૦—(તેનો એક હાથ ઝાલેછે.) બાપા, આજ તમે મને નવો જન્મ આપ્યો હોય એવું જણાયછે.

મંછા.—(તેનો ખીજો હાથ ઝાલેછે) રાયજી સાહેબ, શું ભલાપણું આ! મારો આપ—(તેનું ગળું બેસેછે, બોલાતું નથી).

કેશ.—(મંછાને) ગુણવાળી છાડી, તારા આપાને આ પત્ર પાછું આપ અને કહે કે એમાં કાંઈ ખીજું લખવાનું છે, તે મારો મેળાપ થયા પછી કહીશ.

મોતી.—એ શું આપા? તમે અને—

કેશ.—ચૂપ, બોલ નહિ. તારી નઠારી જીભમાંમાં ઘાલ. આજના દહાડામાં તે મને તારા દુટપણીની આજખાણ આપી.

મોતી.—વાહ! મેં તે તમારી આજ્ઞા પાળી. છાકરાએ મા આપની આજ્ઞા નહિ પાળવી કે?

કેશ.—તેમણે પાળવી. પણ માખીપ જો અન્યાય કરવા કહેછે, તો છાકરાએ પોતાને ઉચિત અને જેમાં ધિર રાજી થાય તેજ કહ્યું. હું સ્વાર્થપર થઈને અન્યાય કરું એ તારા અંતરમાં જો તું સમજ્યો નહિ, તો મને તારા સદગુણની આશા આગળ દેખાતી નથી. વારાણસી કેવી આવી તે જો.

મોતી.—પણ આજે મારીપાસે રાખવાને તેવા પૈસા આપ્યા નહતા.

કેશ.—તેનું કારણ કે તેણીએ તારી પૂર્વજ પરીક્ષા કરી. પૈસા નથી તો મીઠા રાખદ નહિ હતા શું? જોઈ કરીને તે તારા મિત્રોનું, અને જોઈ તને પ્રથમ વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યો તે ગુરૂનું સમાધાન કયું હોત. પણ ચંડોળનું શું થયું? તું તેનો શોધ કરાવેછે કે નહિ?

મોતી.—વાડીમાં મને કોઈ મળ્યું નહિ.

પ્રવેશ ૧૦.

કેશવરાય, મોતીરામ, વારાણસી, મંછા, મથુરો.
(મથુરો દોડતો આવ્યો અને શ્વાસોચ્છાસ નાંખેછે. એક હાથમાં તેણે ચંડોળ ઝાલ્યોછે; ખીજો હાથ લોહી નીકળ્યુંછે માટે ચીથરે વીંટાળ્યુંછે.)

મથુ—વારાણસી, વારાણસી, આવ વહેલી. સાહે થયું યાર, આ જો, તારો ચંડોળ લાવ્યો. અરે જૂઠા, નાશી ગયો હતો ની? (કેશવરાયને જોઈને તે જરા દબાયછે.)

વારા—(તેની સામે દોડેછે.) મારા વહાલા મથુરા. (તેના હાથમાંથી ચંડોળ લેછે અને કહેછે.) અરે ઠગ; કેવો પકડાયોછે! હવે તું મારી પૈસેથી જવા પામનાર નથી. જ હવે પોતાના પાંજરામાં. (તેને માંહે ઘાલીને બારણું બંધ કરેછે.)

કેશ—મારા પ્રિયકર મથુરા, તારા હાથને તે શું થયું? તારા લૂગડાને તે લોહી શાનું લાગ્યુંછે?

મથુ—(સાશ્વર્ય અને સ્નાનંદ) વારાણસી સાંભળેછે કે નહિ?

વારા—હા મથુરા, સર્વ વાત સારી થઈછે.

મંછા.—હવે આપણી મૈત્રીને અટકાવ નથી. (મથુરા આનંદે નાચેછે. કેશવરાયને મોઢા વિનયથી નમસ્કાર. મંછા, મથુરાનો હાથ ઝાલીને દીલગીર થાયછે.) તને ઘાતું દુઃખ થયું, ભાઈ. મને તારો હાથ દેખાડ તો ખરો.

વારા—અરેરે! મારે સાહે તું આટલું દુઃખ પામ્યો!

મથુ—અં! તે કાંઈ નહિ. ચંડોળની પછવાડે ઝાડીમાં દોડતાં હાથને લગાર વાગ્યુંછે. મારો હાથ ભાગી પડ્યો હોત, તો પણ હું ચંડોળને લીધા સિવાય તારી પાસે આવત નહિ.

વારા—આહા! મારે વિષે એની શી મમતા છે! બાપા હવે જલદી એને કાંઈ ઉપાય કર્યો જોઈએ. સામઆઈપાસે સાહે એસડ છે.

કેશ—તેને કહીને તે ઉપાય પહેલાં કરાવ. હવે ચાલો મારી સાથે છોકરાં; આજ આનંદનો દિવસ છે. મોટે તમારે સાહે મેં ઉજણી કરીછે. તમારાં માઆપને પણ બોલાવ્યાંછે. આજ તમે મારા ગુરૂ થયાં, અને તમારે અગ્રિત્ર જોઈને મને જણાયું કે તમારાં જેવાં ગુણી છોકરાંયકી માઆપો પણ શિક્ષા લેવાને યોગ્ય છે.

(સર્વ ઊઠીને જાયછે.)

ધરડો ભીખારી.

દયાળુ.

દયા૦—(આકરને) આ ધરડાને તું માંહે કેમ આવવા દેતો નથી?

ધર૦—મહારાજ, તેણે મને બોલાવ્યો પણ હુંજ આવ્યો નહિ.

દયા૦—કેમ વાર?

ધર૦—મને કહેતાં લાજ આવેછે. મેં કદી કીધું નથી તે કર્મ કરું છું. હું ભીખ માગવાને આવ્યો છું.

દયા૦—તું ભલો માણસ દેખાયછે; ગરીબ થયો માટે તને શરૂમ કેમ લાગેછે? કેટલોક મારા પણ મિત્ર ગરીબ છે, તે મળતો હું તને પણ લેખીરા. આવ મારી પાસે બેસ.

ધર૦—ક્ષમા કરો, મહારાજ, મને હમણા અવકાશ નથી.

દયા૦—એવું અગત્યનું તારે તે શું કામ છે?

ધર૦—આ સુઠિમાં જે મુખ્ય કામ કરવાનું તેની તજવીજમાં હું છું. આપણે અહિં એકલાજ છીએ. હું તમને ખરુંજ કહું કે મારા આયુષ્યના આઠ દહાડા બાકી છે.

દયા૦—તે તને કેમ સમજાયું?

ધર૦—મને કેમ સમજાયું તે મારાથી તમને કહેવાયું નથી, પણ હું જાણું છું, કેમકે એવું મને લાગેછે અને તેમ બની આવશે. સાહે છે કે મારા મરવાયકી કોઈને ખોટ આવનાર નથી. મારા જમાઈએ તથા મારી છાકરીએ માંહે આજ બે વર્ષ સુધી પોષણ કર્યું.

દયા૦—તે તેમનો સ્વધર્મ છે, તેમાં તેમણે વિશેષ વાર્તા શી કરી?

ધર૦—આજ સુધી મારી પાસે પૈસો હતો તેણે કરીને હું કોઈના તાબામાં રહેતો નહિ. તે મેં એક ગૃહસ્થને ત્યાં મૂક્યા હતા તેણે તે ખ્યાલી ખુશાલીમાં બિડાવીને પોતાને અને મને પણ ગરીબ કર્યો. મહારાજ, ક્ષમા કરવી, આપ પણ ગૃહસ્થજ છે; પરંતુ ખરું છે તે હું બોલ્યો.

દયા૦—એ વાત મારી પ્રત્યક્ષ હોત, તો હું સંતોષથી સાંભળત, મને રીસ અટત નહિ.

ધર૦—મારાથી છેલ્લેસૂઝી કામ કરાત તો સાઈં હતું, પણ હવે હું છેક અટક્યો, અને નિસ્તેજ થયો. મને જાણાયછે કે હું હમણા આ શરીરમાંથી છૂટીશ, માટે ઈશ્વરે મારા હાથ પગ નિર્મળ કર્યા. હું કદી કામ કર્યા વગર રહેતો નહિ; મહારાજ, હું જીવાન હતો ત્યારે કામ કરું તેણે કરીને માઈં શરીર દૃઢ રહ્યું હતું. મેં કદી પૈદ્ય જાણ્યો નથી. પણ જે કામ જીવાનીમાં જોરાવરી આણતું હતું તેજ ઘડપણમાં શ્રમ આપવા લાગ્યું. પછી માતથી કામ થા. નહિ એવું થયું, તેટલામાં પાસે વિત્ત હતું તે પણ ગયું. મને કામ કરવાની મનથકી રૂચિ છે, પણ શું કરું? હાથ પગ રહ્યા એ સંભારીને મારી આંખોમાં આંસુ આવે- છે, એની ક્ષમા કરવી. હું જોતે દુર્બળ જોઈને ધણી કષ્ટી થાઉં છું.

દયા૦—તારાં છોકરાં તને પોષતાં નથી?

ધર૦—મારે એક છોકરી માત્ર છે; તેના વરે મારી પત્ર કરતાં વત્તી સંભાળ કરી. તેણે મને છતા પદાર્થમાં કંઈ કમી રાખી નથી. ઈશ્વર તેનું કલ્યાણ કરે!

દયા૦—ત્યારે શું તે હમણા તારી સંભાળ કરતાં નથી?

ધર૦—તેજ ગરીબ થયાં તો મારી સંભાળ તે શું લે? નદીમાં રેલ આવી તેણે તેનું ઘર વહેવડાવ્યું; તેમનું સર્વસ્વ ધોવાઈ ગયું; દોરઢાંક મરી ગયાં. તેમણે મને પોષવા માટે કરજ કર્યું છે; એટલી એક વાત તેમણે મારી આજ્ઞા વિના કીધી; તે મને ધણું માઠું લાગ્યું. હવે મારી ઉત્તરક્રિયાનો પણ ભાર તેમના ઉપર પડે નહિ, માટે હું ભીખ માગું છું. હું જૂનો માણસ, પણ નવો ભીખારી છું, મહારાજ.

દયા૦—અને તું રહેછે ક્યાં?

ધર૦—તેટલું હું નથી કહેતો. માઈં અથવા મારાં છોકરાંનું રહેવાનું ઠેકાણું તમારે પણ પૂછવું નહિ.

દયા૦—ક્ષમા કરજે, ઘરડાડોસા, મેં સહજ પૂછ્યું.

ધર૦—હા, હું પણ જાણું છું. આઠમે દિવસે તમે સ્વર્ગ સામું જો જો, ત્યાં માઈં ઘર ઢાળ્યું રહેશે નહિ.

દયા૦—(તેને મૂઠી ભરીને રૂપિઆ આપેછે.) ડાસા, આ લે.

ધૃ૨૦—તને ધણા દિવસ જીવોડા !

ધર૦—આટલા બધા ! ના ના, ઝમટલા મેં ઈચ્છ્યા નહોતા.

મારે પાંચ રૂપિયા માત્ર જોઈએ. તે કરતાં વધતા મારે કામના નથી. સ્વર્ગમાં કોઈ પણ વાતનું ઊણું નથી.

દયા૦—તું બાકીના તારાં છેકરાંને આપ.

ધર૦—તેમને કામ કરવાનું સામર્થ્ય છે ત્યારે, તેમને ધર્માદાનું શામાટે જોઈએ ?

દયા૦—જા, મારા ભણા ડાસા, જા અને સ્વસ્થ રહે.

ધર૦—(પાંચ રાખીને બાકીના રૂપિઆ પાછા આપેછે.) મહારાજ, આ આપના આપજાં લો.

દયા૦—મારા મિત્ર, તું મને શરમાવેછે.

ધર૦—મને એ લાજ લાગેછે. પાંચ રૂપિઆ પણ લેવાને મને સંકટ લાગેછે. ત્યારે એ બાકીના રાખો; કોઈ બીજા ભીખારીએ આવશે તેમને આપવાને કામ લાગશે.

દયા૦—તારી અવસ્થા જોઈને મને દયા આવેછે.

ધર૦—હવે ઈશ્વરને મારી દયા આવે તો સાહે, અને તમારા ઔદાર્યનું કૃણ તે તમને શતશ્રુતિ આપે !

દયા૦—તું કાંઈ અન્ન લેઈશ ?

ધર૦—હું સવારે ખાઈબહાર નીકળ્યો છું.

દયા૦—ત્યારે તું કાંઈ સાથે તો લેતા જા.

ધર૦—ના મહારાજ, તે ઈશ્વરને ગમશે નહિ. તમારી રૂચિ હોય તો એક સોપારીનો કડકો મને આપો, અને ખાવાને જરાક તમાકુ.

દયા૦—તારે જોઈએ તેટલી સોપારી લે, બેસ અને તમાકુ પાન સારીપેઠે ખાઈને જા.

ધર૦—ના, મારે જરાક જોટલી બસ છે; વધતી સહેવાતી નથી. (દયાળુ પોતાનો વાટપો તેની આગળ ધરેછે.) તે ઈશ્વર સામું હાથ કરીને કહેછે, હે ભગવાન, આ ગૃહસ્થનું કલ્યાણ કર ! (તે બેઠે જણ પાન સોપારી ખાયછે.)

દયા૦—ડોસા, આજ રાત તું અમારે ઘેરજ રહેની? તને કોઈ જીએ નહિ એવું તારું મન હશે, તો હું પણ તને તેવીજ જગ્યા આપીશ.

ધર૦—ના, મહારાજ, મારાથી રહેવાય નહિ. મારો અમૂલ્ય સમય જાય છે.

દયા૦—મને ખીજી કાંઈ સેવા કહે.

ધર૦—તમારા ભાવ માટે હું કાંઈ માયું તો; આજી મારે આ લોકમાં કાંઈ અપેક્ષા રહી નથી. અકલ્પનાતનો કડકો આ હાથ વીંટાળવાને હોય તો આપો. (હાથ સામું જીએ છે.) આ હાથ મારો છેક રહી ગયો છે.

દયા૦—(એ કડકો આપે છે.) ભે આ; હાથને સારૂ ભે, મારા મિત્ર.

ધર૦—ખીજો રહેવા દો; મારે એક બસ છે. મારો જમણો હાથ સારો છે, તે ઊઘાડો રખાશે. ડાબો માત્ર રક્તિહીન થઈ ગયો છે. એ તમારો ઉપકાર હું વીસરવાનો નથી.

દયા૦—અને, મારા મિત્ર, હું પણ તને વિસારીશ નહિ. મારે માથે તારો પુણ્યવાન હાથ એકવાર મેલ વાડ.

ધર૦—ભગવાન તમને સુખી રાખે, અને સર્વગં સુખ આપે !
(તે જાય છે.)

સમાગમસુખ.

વલ્લભ છોકરો પ્રકૃતિએ સ્તબ્ધ હતો. આખો દડોડા તે વિચારમાં રહેતો હતો; કોઈ સાથે ઝાઝું બોલે નહિ. તે પોતાના કાકા સાથે બહાર જાય ત્યારે વાટે જે જે જીએ તે તે ઘેર આવ્યો એટલે એકલોજ મનમાં ધોળે. તેના કાકાનાં છોકરાં હતાં, તેમને તે તેની ટેવ જરા ગમે નહિ. એક દિવસે તેમણે વલ્લભની પોતાના બાપપાસે કૃપાદ કીધી અને બોલ્યા, બાપા, આ અમારી મંડળીમાં હોય છે એટલે એથકી અમારો ઉત્સાહ ભંગ થાય છે. આગળ તે બાપને કહેવાનાં હતાં કે એને આપણા ઘરમાંથી વિદાય કરો, એટલામાં તેમને ખીજી સૌમ્ય યુક્તિ

શ્રી, કે તે જોમ કરેછે, તેમજ તેની સાથે આપણે પણ કંઈક દિવસ કરવું.

પછી ખીજે દહોડે, તેમાંહેણા એક જણ કિલ્લો જોવા ગયો ; એક જણ તોપખાનું ; એક જણ ગોદી, તથા વરાળયંત્ર, તથા વહાણો ; એક જણ કુલાખાની દીપમાળ ; અને એક જણ ધારીપુરીનું પાંડવકૃત્ય. તે સઘળાં સંધ્યાકાળે ઘેર આવ્યાં ત્યારે રોજ આનંદની વાતો કરતાં, તેમ તે દહોડે તેમણે વલ્લભને કાંઈજ કહ્યું નહિ. તેઓ નિત્ય એકએક સાથે મજા મજાની વાતો કરીને આનંદમાં કાળ ગુમાવે ; તે દહોડે જ્યાં ત્યાં સ્તબ્ધ, ઉદાસીન, વિરસ થયાં. વલ્લભને તે મનમાં લાગ્યું અને મોટા પશ્ચાત્તાપ થયો. તેને જણાયું કે આપણે સ્વભાવ રંજક નથી, તે જોઈને એ છોકરાં આપણી સાથે તેવીજ ચાલ ચાલવા લાગ્યાં, પછી તે દહાડાયજી તેણે તે પ્રકૃતિ છોડીને તેમની સાથે મન મોકળું કરીને તે ચાલવા લાગ્યા. તે વાર થજી તેમનું તથા તેનું મન મળીને તેઓ પરસ્પર આનંદ પામ્યા. પછી તે મિત્રાઈનું સુખ અનુભવવા લાગ્યા. તેને સમજાય તે વાત તેમને કહે અને તેમના મોઢાથી પોતે સાંભળે ; તેણે કરીને તે સર્વને ગમવા લાગ્યા.

મોટાનું મન.

નાટક એક અંકી.

પાત્ર.

મનમોહનરાય.

દીવાળી.....તેની છોકરી.

જીવરાજ.....તેનો ભાણેજ.

સાકર.....તેની ભાણી.

ચાકર.

ગણેશ.....ગાડીવાન.

૨૪૭—મનમોહનરાયનું ધર્મ.

પ્રવેશ ૧.

મનમોહનરાય.

ખીખનાં છોકરાં આપણે ઘેર લાવીને આવું થાયછે ! એજ
જીવરાજ, એના ઉપર મારી મમતા કેટલી ! તે મારાં છોકરાં-
કરતાં મને અધિક વહાણો હતા, અને તેજ હમણા કેટલો દુઃ-
ખીપડ્યો તે જુઓ ! મને આશ્ચર્ય લાગેછે કે નાનપણે તેની
મયાં સારી દેખાતી હતી, તે સંધું ઊલટું કેમ થયું ? તેની બલાઈ
કેવી ! તેનું ધૈર્ય કેવું ! સંતોષવૃત્તિ કેવી ! જેનું સિંહ જેવું પરા-
ક્રમ, ઘેરા જેવી ગરીબાઈ, એ પુણુ જોઈને તેના ઉપર કોની
પ્રીતિ થાય નહિ ? હશે, હવે તેણે મારી દૃષ્ટિ સામું આવવું
નહિ, હું તેનું નામ સાંભળવાને પણ રાજી નથી. અરે, ત્યાં કોઈ
છે કે ? સાકરને બોલાવી લાવો.

પ્રવેશ ૨.

મનમોહનરાય, સાકર.

સાકર૦—મામા, તમે મને બોલાવોછો ? શી આગ્રા છે ?

મન૦—તારા સોદા ભાઈનું તને કંઈ શુભ વર્તમાન કહેવાનું છે.

સાકર૦—(શીકી પડેછે) કોનું, જીવરાજનું ?

મન૦—આ લે, આ વનમાળાનું પત્ર આવ્યુંછે, તે વાંચ; નહિ-
તો હું તને વાંચી સંભળાવુંછું. (તે વાંચેછે) :—

(વનમાળી મનમોહનરાયનો છોકરો, અને જીવરાજ તેના
ભાણેજ એ બે જણાને ઉમરગામમાં બાળવાને મૂક્યા હતા
ત્યાંથી વનમાળી પોતાના પિતાને કાગળ લખેછે.)

“મારા પ્રેમપ્રિય આપા,”

“તમને એકાદું અનિષ્ટ વર્તમાન લખવાને મને ખેદ થાયછે,
“પણુ લખ્યાવિના પરિણામ નથી. તે તમે ખીખચકી સાંભળશો
“તે કરતાં મારાચકી સાંભળશો તે ઠીક. મને આપણા જીવરા-

“જના ઢંગ સારા દેખાતા નથી. તેણે પોતાનું ધડિયાળ વેચ્યું,
 “તથા બણવાની પોથીએ પણુ ધણું કરીને વેચી. મને કેમ
 “અખર પડી તે હું તમને કહું છું કે મારી હિતોપદેશની પોથી
 “ચોળાજીને જજ્જર થઈ, માટે હું પુસ્તક વેચનારા પાસે એક નવી
 “લેવાને ગયો હતો. તેણે મને એક દેખાડી, તે જીવરાજની
 “હતી માટે મેં તત્કાળ એાળખી. તે તેનીજ છે, એવી મારી
 “નિશા શાઉપરથી થઈ કે તેનું નામ તે ઉપર લખેલું હતું. પછી
 “મેં તે ચાર રૂપિયા માટે વેચાતી લીધી. અને કોઈને કહ્યું
 “નહિ, કેમકે નિશ્ચયમાં હેલાં છોકરાં તેના તિરસ્કાર કરે, પરંતુ
 “ચુરુજીને માત્ર એકાંતે વર્તમાન કહ્યું. તેમણે પોથી વેચનારાને
 “બોલાવી મંગાવીને ચોક્કસ કરી. તો તે કમૂલ થયો કે મેં જીવ-
 “રાજ પાસેથી વેચાતી લીધી ખરી. પછી તેણે જીવરાજને
 “પૂછ્યું ત્યારે તે પણુ કમૂલ થયો કે મારે પૈસાની ગરજ હતી
 “માટે મેં વેચી, અને મને ખીજી લેવાને નાણું મળે ત્યાં લગી
 “મેં મારા મિત્રપાસે જે હતી તેમણી એક ઉછીની લીધી છે.
 “પૈસાનું શું કયું એમ તેને ચુરુજીએ પૂછ્યું, તે વારે તેણે તે
 “ઉપર કાંઈ નિમિત્ત કહ્યું પણુ મને તે સંધું તકેટ દેખાયું. પછી
 “મને ધડિઆળનો સંશય આવ્યો માટે મેં તેને પૂછી જોયું કે
 “કેટલી ઘટિકા દિવસ ચઢ્યો છે? તે જરા ગભરાઈને બોલ્યો કે
 “મેં તે ઠીક કરવાને ધડિઆળીને આપ્યું છે. મેં તે ધડિઆળીની
 “દુકાને તરત જઈને પૂછ્યું તો સઘળાં થોથાં. પછી મેં તેને મારો
 “ભાઈ જાણીને કહ્યો. તેણે મને ઉત્તર કર્યો કે તારૂં
 “મારા કારભારમાં પડવાનું કાંઈ કામ નથી. મારે ધડિઆળનું
 “કામ નહોતું માટે વેચ્યું.”

મન—સાકરુ, સાંભળ્યું કેની? હવે તું શું કહે છે?

સાક—મામા, તમને માહું લાગ્યું તેવુંજ એ સાંભળીને મને
 પણુ જરાતરા માહું લાગ્યું.

મન—ધોરજ પકડ લગાર; એટલામાં થયું નહિ. એ કરત
 સારી વાર્તાએ તો હજી આગળ છે.

(તે વાંચેછે.)—“ પછી તેણે શું કયું તે સાંભળો. પરમ દહાડે
 “ ત્રીજે પ્રહરે ગુજરીમાં ન પૂછતાં તે બહાર ગયો. તે સંધ્યાકાળ
 “ થઈતોપણ ઘેર આવ્યો નહિ. જમવાનો સમય થયો તોપણ
 “ જણાયો નહિ; આખી રાત બહાર હતો, તે સવારે આવ્યો.
 “ પછી ઝંઝી ફાળેલી થઈછે તે રી કહું? તેણે પૂછ્યું કે તું ક્યાં
 “ હતો? ત્યારે તેણે પ્રથમજ વાત જોડી મુકી હશે તે કહી. અને
 “ તે ખરી હશે તોપણ આજ સાંજે તેના ન્યાય ગુરુ સમક્ષ
 “ થવાનો છે. તે ઠીક થયોછે તો મને જણાયોછે કે તેની અપ્ર-
 “ તિષ્ઠા કરીને તેને અહિયાંથી હાંકી મેલશે. ઘેર પણ પાછો
 “ મોકલશે. તમે ઝેટલી મમતા કરતા છતાં તેની કૃતન્ધતા
 “ જોઈને, અને આપણું દુર્લોકિક, અને ઝંઝા ગુણે કરીને તેનું
 “ અકલ્યાણ જોઈને મને ઘણા ખેદ થાયછે. રાત્રિએ જ્યાં
 “ હતો તે ઠેકાણું તેણે મને કહ્યું, પણ તે મને જરાએ અરૂંભાશ્યું
 “ નહિ. તે ઠેકાણાનું નામ તમને લખતો નથી. કારણ કે તમે
 “ તેના ઉપર વધતા રીસે ભરશો. તે હવે મને ધાક દેખાડેછે કે
 “ હું નાશીને ઘેર જતો રહીશ.”

મન૦—તેને આવવા તો દે; તેને મારા ઉમરામાં પગ તો મેલવા
 દે, પછી જણાશે. તે રાત્રિએ જ્યાં જતો હશે ત્યાંજ રહે.
 સાકર, તું મને તેવિધે એક રાખ્દ બોલીશ મા. ગુરુએ
 તેને અટકાવી મૂક્યો, અથવા ફાળેલી કરીને હાંકી મેલ્યો, તો-
 પણ તે મને બરાબરજ; હું તેની ચિંતા અતઃપર રાખનાર
 નથી. તેને ગમે તો તે દેશાંતરે જાય કે જોઈએ તો કોઈની
 ગુલામગીરી કરે. મેં બહુ દહાડા તેને મારા છોકરાપ્રમાણે
 વરતાવ્યોછે.

સાક૦—અરૂં મામા, મારું તમે આપનાકરતાં અધિક પ્રતિપાલન
 કર્યુંછે.

મન૦—મેં તે મારા સંતાપથી કર્યુંછે. હું દેશાંતરે છતાં તમારી
 માએ મારાં છોકરાં સંભાળ્યાં હતાંતેવી મેં તમારી સંભાળ કરી
 તેમાં કાંઈ નવાઈ નહિ, પણ—

સાકૃ૦—જીવરાજ લગારેક ઉલ્લુ છે માટે તેથકી એકાદો અપરાધ થયો હશે. બાકી તે હોડે કેવો છે તે તમારા લક્ષમાં હશેજ. તેનાથી એકાદો અન્યાય થયો હોય તો તેને તેથી યોગણી ખંત થાય છે.

મન૦—મેં પણ તેના પુષ્કળ અન્યાય ક્ષમા કર્યા હશે. તેણે દારૂ બાળતાં કેશ બાળ્યા, આપણા દીવાનખાના માંહેના આરસો ફોડ્યો, કિનુખાખની ડગલી કાદવમ્બું ખરડી, એ સઘળા અપરાધ મેં તેને ક્ષમા નથી કર્યા? મેં જાણ્યું હશે કે એ છોકરવાદ છે, એનામાં કાંઈ દુર્ગુણ નથી. પણ ઘડી-આળ વેચ્યું, પોથીએ વેચવી, નિરાળ મેલીને ન પૂછતાં બહાર જવું, રાત્રિએ બહાર સ્વયં, ગુરૂ પાસેથી નાશી જઘરા એમ કહેવું, અને મારીપાસે આવીને એ સંધું ઠીક કરીને દેખાડીરા એવું મનમાં લાવ્યું. એ વાતો ઘણી નહારી છે.

સાકૃ૦—મારા મામા, તમે પ્રથમ તે પોતાનો અંગઠૂટો શી રીતિએ કરે છે તે સાંભળો, પછી તમને ગમે તેમ કરો.

મન૦—હવે હું તેનું સાંભળું? ભગવાન કરે અને અતઃપર તેનું દર્શન મને ન થાય. હું મારાં સર્વ સગાંને અને ઘરમાંહેના માણસોને કહીને તાકીદ કરું છું કે તે ગામમાંહે આવે તો તેને લાકડીએ લાકડીએ મારવો.

સાકૃ૦—આહા મામા, એમ કરશો મા, —તમે એટલા કૂર તેના ઉપર થશો નહિ. હું તમારી બાણેજ, તમને મારા બાપ પ્રમાણે માનું છું. એક વાર મારી પ્રાર્થના સાંભળો.

મન૦—વાર, હું તેમ કરું છું કે નહિ તે જોવું.

સાકૃ૦—ત્યારે તમે તેમ કરશો તો મને એવું લાગશે કે તમે મારી જીજીને વીસારી, અને તમારી મમતા મારા ઉપરથી ઓછી થઈ.

મન૦—શું તારા ઉપરથી? તારો શો અન્યાય છે? તારા બાઈના અન્યાય સારૂ મારો તારા ઉપર અભાવ કદી થવાનો નહિ, પણ તું મને અતઃપર બાઈવિષે આગ્રહ કરીશ મા. મારી પ્રીતિ સંપાદીને તું તારી મેજે નિરાંતે રહે.

સાકર—મારા બાઈ ઉપર તમારી અકૃપા જોઈતી મને સુખ કેમ થશે ?

મન—તેને તે ઘટે. તેણે પૈસાનું શું કર્યું ? અને રાત્રે બહાર જ્યાં ગયો હતો તે તેણે કેમ કર્યું નહિ ?

સાકર—કાગળથપ્પી મને એમ દેખાય છે, કે તેણે તે બંને કપૂલ કર્યાં ; વનમાળીને માત્ર તે ખરું લાગ્યું નહિ. (તે મનમોહન-રાય સાસું વૃંદાવનમાં આંસુ આણીને જુએ છે.) મારા મામા તમી કોર ન થશે.

મન—(લગાર સાંત થઈને) વાર તો જોઈએ આવો ; તેનો ચુર શું કરે છે, ત્યાં લગણું હું તેને અવકાર આપું છું.

પ્રવેશ ૩.

મનમોહનરાય ; ચાકર, સાકર.

મન—તારે શું જોઈએ છે ?

ચાકર—હો કેાઈ માણસ આવ્યો છે, તે તમને મળવાને ઇચ્છે છે.

મન—તે શું લઈને આવ્યો છે ?

ચાકર—નિરાળ માંહેથી કાગળ લાવ્યો છે, આ લો.

મન—(લખોટા ઉપરના નામબણી જુએ છે.) ઠીક, હું એની જ વાટ જોતો હતો. એ ચુરના હાથનું ખરું. હું તેમના અક્ષર એાળખું છું. માણસ ક્યાં છે ? તેને કહિયે કે જો રહેજે, હું જ વાળ આપું છું.

ચાકર—તેને ઉપર બોલાવું ?

મન—હું હો જઈશું. હું તેને માંહેથી સર્વ વર્તમાન સાંભળવાનો છું. (તે નીચે જાય છે. સાકર તેની પાછળ જાય છે. સાકર તેને હસારત કરીને અંતરાવે છે.)

પ્રવેશ ૪.

ચાકર, સાકર.

ચાકર—સાકરબા, અહિં આવો.

સાકૃં—કેમ, શું કહેછે ?

ચાકૃં—જીવરાજ અહિં આવ્યોછે.

સાકૃં—શું, મારો ભાઈ ?

ચાકૃં—જો આવી નહિ પહોંચ્યો હોય, તો હમણા આવી પહોંચશે. ગામની પાસે આવ્યોછે.

સાકૃં—તને એ કોણ કહ્યું ?

ચાકૃં—માણસ આવ્યોછે તેણે જ કહ્યું. તેને તે મંદિરમાં મળ્યો. આહા ! આ તેણે કેમ વાર એવું કયું ?

સાકૃં—તેણે કાંઈ અનુચિત કયું નહિ હોય. તે તેવું કદાપિ કરનાર નહિ, એ ખરું માનજો.

ચાકૃં—એ એવું કરશે એમ મને પણ કદી માલુમ નહોતું. અમને, સર્વને તે વહાલો છે એ પરમેશ્વર જાણતો હશે. અમે તેને સાર પ્રાણ આપિયે. તેની મેં આકરી કરી હશે, પણ તેણે તે ઉપકાર કદી રાખ્યો નથી. તમારા મામા જ્યારે જ્યારે અમારા ઉપર રીસે ભરાય, ત્યારે તે અમારી રદબદલી કરે. પોડાશી આડોશી, જોટલા ગરીબ લોક છે, તેટલા તેનું બહુ માગેછે. મને આશ્ચર્ય લાગેછે કે ગુરુજીએ તેના ઉપર કેમ ક્રોધ કર્યો ! તેણે કાંઈ વાંકું કયું હશે, માટે તે તેને શિક્ષા કરવા ગયા હશે ; તે જરા માની છે તે જોઈને જણાવું કે આપણી અપ્રતિષ્ઠા થાય નહિ, માટે ત્યાંથી નીકળ્યો હશે.

સાકૃં—માણસને અને તેનો મેળાપ ક્યાં થયો ?

ચાકૃં—અહિંથી એક મજલ ઉપર. તે નદીકાંઠે એક ઝાડ હેઠળ સ્થિતો હતો.

સાકૃં—આહા ! ગરીબ બાપોડા !

ચાકૃં—તે ઊઠ્યો ત્યાંલગી માણસ ઊભો રહ્યો હતો, તેને જોઈને તે કેટલો ચમક્યો હશે તે જુઓ ! તેણે જાણ્યું કે આ માણસ મને પાછો તેડી જવા માકલ્યો હશે, માટે તેણે માણસને કહ્યું હશે કે મારા કડકે કડકા કરે, તોપણ હું તારી સાથે આવનારો નથી.

સાકૃં—અરેજ, હું તેનો ઠીક સ્વભાવ જાણું છું.

આકૃં—ત્યારે માણસે તેને કહ્યું કે તું મને એવો ગમેછે કે મને માર પડ્યો, અથવા મારી ચાકરી ગઈ, તોપણ તને કુઝાય તે હું કદી કરનાર નહિ.

સાકૃં—ત્યારે જીવરાજે હવે શું કરવાનું ધાર્યું છે ?

આકૃં—તે થાક્યો હતા, તોપણ હજવે હજવે માણસ સાથે ચાલ્યો. તેમજે જીણુ શીવગામ સૂઢી સાથે આવ્યા, ત્યાં તે અમરાધમાં સંતાયો છે. તેણે માણસને કહ્યું કે મામા કાગળ-વગર શું કહે છે, તે પાછા આવ્યોને મને જાણાવ.

સાકૃં—આહા ! મારી સાથે તેવું બાણ થાત તો સારું હતું.

આકૃં—તે પણ તેમજ ઇચ્છતા હશે.

સાકૃં—અમારો મામા અમરાધભિણીથી નિત્ય ફરવા જાય છે. તે રીસમાં છે તેથી પેહેલીજ ત્યાં એની તેની બેઠું થઈ, તો અનર્થ થશે. કૃપા કરીને તું દોડતો જા અને તેને કહે કે આપણા કોઠાર ઉપર આવ, અને તેની પછવાડે સંતાઈ રહે, અથવા કંઈ ઘાસમાં છૂપી એસ; મામા બહાર ગયા એટલે હું તને મળીશ.

આકૃં—ખીરો મા, આ, સાહેબ. હું પોતે તેને અહિં લાવું છું, અને સંતાડી મુકું છું.

(તે જાય છે.)

પ્રવેશ ૫.

સાકર.

(એકલી)

આ ભાઈ મને એટલો શ્રમ આપે છે, તોપણ મારાથી તેના ઉપર મમતા કર્યા વિના રહેવાનું નથી.

પ્રવેશ ૬.

સાકર, દીવાળી.

સાકૃં—બહેની, હું તારી સાથે બોલવાસાર વાટ જોઉં છું. બોલીને તને કંઈ ખોટું વર્તમાન કહેવાનું એ મારે દૈવ આવ્યું છે.

દીવાળ—મેં તે સઘળું આગમજ જાણ્યું. પાધરંજ આપાગેમ મારા બાઈનું પત્ર મારી ખસે વંચાવ્યું; તે પછી ગુરૂનું પત્ર આવ્યું; તેણે તો તેની રીસ બમણી કરી.

સાકળ—હવે મારા બાઈનો હું શી રીતે પરિહાર કરું તે મને કાંઈ સૂઝતું નથી.

દીવાળ—હું શરત માઈંછું કે તે નિર્દોષ છે. તને વનમાળીનું કૃત્રિમ માલમ નથી? તે પોતે અન્યાય કરીને લેકોના ઉપર ચઢવાયેછે. તારા બાઈ વિષે મારા આપાના મનમાં તેણે આજન્જ વાંકું આવ્યું એમ નથી, એમ પહેલાં દરાવીસ વાર તેણે તેને બહાર કાઢી મૂકાવાનું કયું હતું પણ રોધ કરીને જોતાં છેલ્લે સંધા અપરાધ વનમાળીના ઠર્યા. મને તેના કાગળ ઉપરથીજ દેખાયછે કે કાંઈ તેનુંજ તૂટ છે. જીવરાજે કંઈ મૂર્ખપણું માત્ર કયું હશે.

સાકળ—આહા! શી તે મને ધીરજ આપીછે! મારો બાઈ રીતિએ સારો, મનનો મોકળો, આચરણે સ્વચ્છ, સ્વભાવે ઉદાર, પ્રકૃતિએ નિઃશંક છે; પણ તેવો લગાર ઉતાવળો, ધક, અને આગ્રહી છે. તેણે એકવાર નિશ્ચય કર્યો તે કદાપિ છોડનાર નહિ, અને તેના કહ્યા પ્રમાણે જો ચાલે નહિ તેમની મર્યાદા પણ તે રાખતો નથી.

દીવાળ—અને મારો બાઈ મત્સરી, કૃત્રિમી, દંભી, પેટમાં પેશીને ગળ લેનારો, એવો છે. જેમ બિલાડી પ્રથમ મખમલ જેવાં સુંઆળા પગ કરીને શરીર ઉપર મૂકેછે, પછી આપણને બરોસામાં જૂલવીને તીખાસરખા નખોએ ફાડેછે તેવો તે છે. તારા બાઈમાં અને એનામાં કેટલું અંતર! મારો બાઈ લેધને તારા બાઈ જેવો બાઈ મને કોઈ આપશે તો તત્કાળે લેધશ. એ વખત વાત એટલીજ ખોટી છે કે જીવરાજ અહિં નથી.

સાકળ—અને જો તે અહિં હોત તો?

દીવાળી—અઃ ! ક્યાં છે ? ત્યારે તે કહે કે હું પણ તેની પાસે દોડું.

મને તે ક્યારે નજરે પડશે એવું હમણા થયું છે.

સાકળ—તે આપણા કોઠાર પાસે છે. પણ છાની ચૂપ રહેજે, મારા મામા એકલાજ પોતાની મેળે કંઈ બોલે છે એવું મારે કાને પડ્યું.

દીવાળી—વાઈ, તું જીવરાજની બહેન, માટે તું તેને પ્રથમ મળે એ ઠીક છે ; હું મારા બાપાપાસે અહિં રહું છું. અને તે લગાર ટાંઢો પડે તો બેઠું છું. તું દોડ તોની પાસે, અને તેને ધીરજ આપજો.

સાકળ—હા, અને સારી શીખામણ પણ આપીરા. તેને એવું ઘટે.
(તે બહાર જાય છે.)

પ્રવેશ ૭.

મનમોહનરાય, દીવાળી.

મન—આ છોકરાએ મારું પિત્ત એવું તપાસ્યું છે કે હેઠળ માણસ વાટ જીએ છે તેની સાથે પત્રનો ઉત્તર આપવાને મારાથી એકે અક્ષર લખાતો નથી. હશે, તે સવારે જશે. મને લગાર સ્વસ્થ થવાદે.

દીવાળી—એમ કેમ ! બાપા, શું હજી તે બિચારા છોકરા ઉપર રીસમાંજ છે ? તેના અન્યાય શો એવો મોટો છે ?

મન—અહંજ તમને છોકરીએને તે મોટો દેખાતો નથી, કેમકે તમે પણ તેવીએમાંજ છો. હું જાણું છું કે તેના કરતાં પણ ખોટીએ. તમારા આગળ ગુણી છોકરા શિક્ષા લેવાને હોય તો પણ.

દીવાળી—બાપા, તે કોણ ?

મન—મારો ગુણવાન વનમાળી.

દીવાળી—આહા ! હા. વનો આપણો ધણો પ્રમાણિક ખરો, ધણો ડાહ્યો, શિક્ષા લેવાને યોગ્ય.

મન—હું જાણું છું, સાકરને તે ગમતો નથી. તમારી ટાપશી

ઉપરથી તેને વિષે મારા મનમાં પણ ખીજી એક વાત આવી હતી. પણ ગુરુએ તેની તપાસ માટી તારીફ લખી, તે ઉપરથી મારે નિઃસંશય થયો.

દીવા—તે સઘળા ગુરુ અને ઉપગુરુએ તેને વખાણો વખાણીને તમને કંટાળો આણ્યો નથી વાર ? તે તેના બાપની માતબરી જાણે છે. તે ધૂર્ત છે, તેના બાપ પાસેથી પૈસા કઢાવાના હોય છે એટલે તેના છોકરાના ગુણ વખાણીને કઢાવે છે.

મન—તેમ લોક કરે છે તે હું પણ જાણું છું. પણ વનમાળીની મને હજી એકે નહારી ખોડ જણાઈ નથી, અને આત્મારામ નહિ તો પણ સહસ્તાવધિ કરી હશે.

દીવા—તેની ચેષ્ટાચક્રી કોઈને ઉપદ્રવ થયો હશે નહિ. તેના તેને જ થયો હશે.

મન—તે એકાદને ઘેલો કરશે. તેણે મારે રથ ભાગ્યો તેમાં શું મારે ટોટો નથી થયો ? રથ સોનેરી રંગનો, પાંધરો નવો કરાવેલો, જેના બે હજાર રૂપિયા મને પડ્યા છે.

દીવા—તે વાત એકાએક થઈ, અજાણતાં થઈ, તેનું વય જોઈને તેના ઉપર કોષ મુકાતો નથી. ગણેશ ગાડી જોડીને પરીક્ષા જોતો હતો, તેટલે જીવરાજ તેની પાછળ પડીને તેની પાસે ખેડો, તેટલામાં હાથનાંથી આયુધ હેઠળ પડ્યો. મોટે દારીએ જીવસજના હાથમાં આપીને ગણેશ નીચે ઉતર્યો : ઘોડાએએ રાસો નખળા હાથમાં જોઈને મસ્તી કરી અને નાહા. સાઈ થયું કે હરનીસ તોડાવીને ઘોડા નારી ગયા, તેણે કરીને ખીજ કોઈને વાગ્યું નહિ : ગાડી માત્ર ભાગી.

મન—હા, એ કંઈ ઘણું નથી થયું. એમાં મારા સિવાય ખીજ કોઈનો નોટોટો થયો નથી.

દીવા—કેમ જીવરાજને માથે ધા નથી પડ્યો ? તે હશે, પણ ખિચારા ગણેશની આકરી ગઈ, તે મને ઘણું માફ લાગે છે.

મન—તે સાંભરે છે, એટલે મારા પગની જવાબા માથે જાય છે. તે કૃત્ય કરીને મારા આઠસેં રૂપિયાનો નાશ થયો છે.

દીવા—હા બાપા ; તેવારે જીવરાજ પોતાના મનમાં આશિ-
યાજો કેટલો થયો ! પોતાને લીધે ગણેશની બેઆબરૂ થઈ
તે વારે વારે તેના મનમાં આવેછે.

મન—તે બેઉ ખોટા છે. બેઉને એક વખતજ હાંફી કાઢવા
હતા. મને એ આશ્ચર્ય લાગેછે કે તને બેપરાણું લેવાને નહારાં
માણસજ કેમ મળેછે ! તું છેાકરો થઈહોત તો જીવરાજને
સારી સોખત થાત ; પછી તમે બેઉ ખોટા ખોટા ચમત્કાર
કરત પડે.

દીવા—નહિ પણ—

મન—ચૂપ રહે, બોલ નહિ. તું મને કંટાળો આણેછે. મારે બ-
હાર ફરવા જવુંછે. સાકર, ક્યાં છે ? જા તેને તેડી લાવ.

(તે પાઘડી ન ધાલતાં બહાર જાયછે.)

પ્રવેશ ૮.

દીવાળી.

(પોતાનેજ) એને સમજાવતાં ધણું કષ્ટ થશે. હશે, આશા
મુકવી નહિ. તેનું મોં માત્ર જોરાવર લપટું છે.

પ્રવેશ ૯.

દીવાળી, સાકર.

સાકર—(લગારેક બારણું બિઘાડી ડોકાવેછે) ચૂપ, ચૂપ.

દીવા—કેમ ?

સાકર—મામા બહાર ગયા ?

દીવા—હમણાજ ગયા ; જીવરાજ ક્યાં છે ?

સાકર—તે પાછલા બારણાની નીસરણી પાસે છે.

દીવા—તેને હળવેથી ઉપર આપણી ઓરડીમાં તેડી લાવ.

સાકર—ના, તે ઠીક નહિ. જા, નક્કી તે ત્યાં છે.

દીવા—તેને અહિં તેડી લાવવાને શી ચિંતા છે ? બાપા બ-
હાર ગયા એટલે અહિં કોઈ આવતું નથી.

સાક૦—સાચું કહ્યું. અને વેળાએ તેને નાશી જવાને પણ સાંઠું, તું અહિં રહે. હું તેને તેડી લાવું છું.

પ્રવેશ ૧૦.

દીવાળી.

તેને ક્યારે હું સઘળું પૂછી લેઈશ એવું મને થયું છે. તેને મળવાથી મને મોટો આનંદ થશે. મને તેને જોવાને આવ્યું એક વરસ વીત્યું. એણે 'આ તે આવ્યો જણાય છે.' (તેને મળવાને સામી જાય છે).

પ્રવેશ ૧૧.

દીવાળી, સાકર, જીવરાજ.

દીવા૦—(તેને આલિંગે છે.) આહારે મારા બાઈ!

સાક૦—એ પોતે એટલા સંકટમાં પડ્યો છે, તે મોટે એને મોટો સત્કાર ઉચિત છે.

દીવા૦—હું તેને જોઈને સઘળું વીસાં છું.

જીવ૦—દીવાળી આ તારી મમતા હજી મારા ઉપર તેવી જ છે. સાકરઆના જેવી તું મારા ઉપર કઠોર દીસતી નથી.

સાક૦—એમ કેમ? હું તારા મામા જેવી થઈ હોત, પછી—

જીવ૦—મને પહેલાંથી કહો કે તે શું કહે છે? તે મારા ઉપર રીસાય છે એ ખરું કે?

સાક૦—તને એમ અહિં લાવીને સંતાડ્યો, એ જો તેને કાને પડ્યું તો પછી એમને આ ઘરમાંથી દેશાંતરે જવું પડશે.

દીવા૦—અલી બાઈ, ખરું જ. તેની સામું જવાનું હમણા લગાર નામલિશો નહિ. આ વખતે એકાદો મોટો અનર્થ કરશે.

જીવ૦—અમારા ગુરુ એ વાર તેને શું લખ્યું હશે?

સાક૦—તેણે તારા પરાક્રમનું ઘણું વર્ણન કર્યું છે.

દીવા૦—કાલે પત્ર આવ્યું તેમાં વનમાળીએ કાંઈ તારું વાંકું લખ્યું છે.

છવં—શું વનમાળીએ લખ્યું છે? ત્યારે હવે મારે ખીજે પરિહાર નહિ. તેને સંધી વાત માલુમ છે. અને મેં તેને ચત્કિચિત્ કહ્યું છે.

દીવાં—તેનું પત્ર વાંચ્યાથકી તો તારાબણી કોડી માત્ર અન્યાય દેખાતો તથી.

છવં—એમાં જો મારો તિલપૂર વાંક હોય તો ચોરના હાલ તે મારા.

સાકં—હશે, તં બોલવાનું રૂળ નથી. તં એમાંથી એક પાણુ હધરા, બહો અથવા બૂડો.

છવં—તને હું અપરાધી લાગું છું કે? મારો અન્યાય શો? ઘડીઆળ વેચ્યું એજ કેની?

સાકં—વળી કાંઈ નથી? તેં શોલાં પાઘડી વેચ્યાં નહિ હોય એવું કોણ કહેશે?

છવં—અર્જન, મને વત્તા પૈસાની ગરજ લાગત, તો સધળું વેચ્યું હોત.

સાકં—આહા! કેવો સારો જવાબ! અને રોજ રાત્રિએ શાસાર બહાર ચલા જવું?

છવં—એક રાત માત્ર બહાર હતો, અલી બા.

સાકં—અને તે માટે ગુરૂ જોગ્ય શિક્ષા કરશે માટે કેમ નાશી જવું?

છવં—જોગ્ય શિક્ષા નહિ, જૂલમ કરશે એવું કેમ કહેતી નથી? હું અપરાધ કરું ત્યારે શિક્ષા કરવી, અમથીજ શિક્ષા એટલે? જો મેં તે શિક્ષા લીધી હોત, તો પછી મેં મારા ઉપર કાળી ટીલી આણી હોત. અને તેમણે મને અપ્રતિષ્ઠા કરીને નિશાળમાંથી કાઢી મૂક્યો હોત, ત્યારે પછી મારું અહિં તારી પાસે આવવાનું મોં ન રહેત.

દીવાં—પણ ભાઈ તુ એનો પરિહાર કેવો કરે છે. તે કહે; અને મને જણાયું જોઈએ, એમ બાપાપાસે તારી સફાઈ કરીએ.

છવં—તો વાસ્તવિક વાત એવી છે. કેટલાક દિવસ થયાં

અમારી નિરાળમાં વાત થતી હતી કે પાસેના ગામમાં મેજો બરાવાનો છે, ત્યારે ત્યાં જઈને મોજ મારવાને અને અમારી હોંસ પૂરી પાડવાને યુર્રમ્ અમને કેટલાએકને આ-
જ્ઞા આપી.

સાકૃ—એમ શું ? તો હું જાણું છું કે ઘડી આળના અને હિ-
તોપદેરાના રૂપિઆ આવ્યા તેટલા અથવા દાદમ, જમરૂપ,
અરશી, પેડા, લેવાને અર્થ થયા હશે ; કંઈ મદારીના રોંછ,
માકડાંનો તમારો જીવાને પણ અર્થ્યો હશે.

૭૫૦—(દીવાળીને) હું જાણું છું કે મારી બાને એવી વસ્તુઓ
ઘણી પ્રિય છે, તેને મોટે કોઈ જે માગશે તે આપશે. મેં તેમ
નથી કર્યું ; સાંભળ, મને તરત લાગીને મારા શરીરમાં દાહ
છૂટ્યો મોટે એક વ્રજવાસી બ્રાહ્મણની ભાંગળી દુકાન હતી
ત્યાં નિર્મળ પાણી પીવા ગયો

સાકૃ—એ તો તેથી બેઠું. ગમે તેમ હો, પણ તે ભાંગવાળાની
દુકાન તો ખરી કેની ?

૭૫૦—આ, તારો સ્વભાવ ઘણો કઠણ, અલી. મારું સઘળું સાં-
ભળી તો લે. તહિં અમે બેઠા તો—

દીવા—(બારણા બહાર કાન દેઈને સાંભળે છે) સત્યાનારા
વળ્યું. મારા બાપના રાખ્દ સંભળાય છે.

સાકૃ—નાસ, નાસ, દોડ વહેલો.

૭૫૦—ના, હું મામાપાસે જઈને તેમને પગે લાગીશ, અને
તેમનું સાંત્વન કરીશ.

દીવા—અરેરે ! નહિ બાઈ, તેમ કરીશ મા. તે આ વખતે
તાઈ સાંભળનાર નથી. મારે સાર એટલું તું કરીશ મા.

૭૫૦—ત્યારે તાઈ સાંભળું ?

દીવા—હારે હા ! તે સઘળું તારા ભાગનું હું કરીશ. (તે તેને
ખાંધે કરીને પાછલા બારણાબહાર ખસેડે છે ; અને બહાર
કાઠી મેલીને દીવાનખાનાનું બારણું ઢાંકે છે.)

પ્રવેશ ૧૨.

મનમોહનરાય, દીવાળી, સાકર.

દીવાળી—આહા આપા, હું જાણું છું કે તમે બહારથી ફરીને આવ્યા.

મન—મારી પાછડી ક્યાં છે તે જોઈશું; બળો તે: ક્યાં મુકી છે તે સાંભરતી નથી.

સાકર—(આંતરે તરફ જુએ છે) આ રહી.

મન—તે મારી પાસે લાવવાને તને સ્વપ્ન નથી?

સાકર—અરેજ, મને સ્વપ્ન નહિ.

દીવાળી—સર્વદા ચિત્તની સ્વચ્છતા રાખનારા એવા વીરલા.

મન—અરેજ, તમારે કામ પુરૂષ માટે તમારાં ચિત્ત વ્યગ્ર.

દીવાળી—મારા મનમાં પાંચરીજ જીવરાજની વાત આવી હતી.

મન—શું નિરંતર તેના નામનો ગણગણાટ મારે કાને સાંભળવો?

દીવાળી—વાર, આપા, હવે એમ તેની વાત બોલનાર નહિ. તમે ફરીને વહેલા આવશોની?

મન—હું હવે પ્રીતી આજ બહાર જવાનો નથી. (સાકર અને દીવાળી એકએકના મોઢા સામું જોઈને ડોકું હલાવીને હસારો કરે છે. કે મસલત કરે છે) અને હમણા વખત પણ થઈ ગયું છે, અને મને કોઈએ કહ્યું કે મારો જૂનો ગાડીવાન હેઠળ આવ્યો છે તે મારી જોડે બોલવા હસે છે.

દીવાળી—તથા સાકર—શું ગણેરા?

મન—મને જે ગુકસાન થવાનું તે થઈ ચૂક્યું, અને તેનું તેને પારિપત્ય પણ મારી પેઠે થયું. હમણા તે શું કહે છે તે મારેજ સાંભળવું જોઈએ.

દીવાળી—તમે પ્રીતે આવો ત્યાં લગી જોઈશો તો તે રહેશે.

મન—ના, ના, હું તેનું જલદી સાંભળીને તેને વહેલો વિદાય કરીશ. (તે બેઠે જણીએ એકએકને કાને લાગે છે. તે દીવાળીને કહે છે) તારો આપ (સાકરને) અને તારો મામા

તને કહેછે તે છાનામાના તારે સાંભળ્યું. (સાકર હજવેથીજ આલવા માંડેછે.) છેાકરી, તું ક્યાં જાયછે ?

સાકર—(ગભરાઈને) મારે ત્રીસ કાંઈ કામ છે.

મન—વાર ત્યારે, ગણેશને કહે કે ઉપર આવે. (સાકર જાયછે.)

પ્રવેશ ૧૩.

મનમોહનરાય, દીવાળી.

મન—મને તે ગરીબની દયા આવેછે. અંધો સારો શાડીવાન મને મળ્યો નહોતો. મારા ઘોડા તેણે અંધ તડતડીત રાખ્યા હતા કે તેની પીઠઉપર રૂપ દેખાય. તે તેના દાણ ચારીને કરી દારૂ પીવાને ગયો નથી.

દીવાળી—તમે તેને ક્ષમા કરી હોત તો જીવરાજને આટલો ખેદ થાત નહિ.

મન—ફરીફરીને તેની વાત કહેછે. ગણેશને કાઢવાનું અને મારે અંધલી શાડીવાન વગર અડચણ ભોગવવાનું તે કારણ છે. તેને કાઢ્યાપછી મને કોઈજ ગમ્યો નથી. તેની જગા ચલાવવાને મને ખીજે કોઈતેજા મળવાનો નથી.

પ્રવેશ ૧૪.

મનમોહનરાય, દીવાળી, સાકર, ગણેશ.

સાકર—મામા, આ ગણેશ આવ્યો.

ગણે—મહારાજ, હું ક્ષમા માગું છું. મને જાણાયછે કે હવે મારા ઉપરથી આપની રીસ ગઈ હશે. પ્રાર્થના કરું છું કે હું આપની પાસે શરમ મૂકીને આવ્યો, અને રક્ષત માગું છું માટે આપના મનમાં માફ આણવું નહિ.

મન—મેં તને ત્યારેજ રક્ષત આપી નથી શું ?

ગણે—આપે કહ્યું કે “આ લે તારો રોજ મુરો, મારે ઘેરથી આ કાણે જ, અને ફરીથી મારે ઊમરે ચઢીશ મા.” મને સ્વસ્થપણે બોલવાને અથવા રક્ષત માગવાને અવકાશ આપ્યો નહિ.

મન૦—તે મારી ગાડી ભાંગી તો તારી સાથે હું ખીજી રીતિએ ચાલું એવું કાંઈ રહ્યું નહિ. તે પેળાએ પેલા જીવરાજ છોકરાની ડાક ભાંગી હોત તો બહુ કામ થાત.

ગણે૦—તે વારે પછી હું હબકીને કાંઈ બોલ્યો નહિ અને અમારે ગાડીવાનનું જ્ઞાન આબકાસૂઘી, પણ તેજ, મહારાજ, મારા હાથમાંથી પડ્યો તેવારે તેવી વાત થઈ. પણ અતઃપર હું ધૂણું માચવીને ચાલીશ.

મન૦—વારે તે હમણા સર્વગયું. તું હાંસમાં શું કરેછે ?

ગણે૦—મહારાજ, મેં તમને છાંડ્યા ત્યારથી હું વિપત્તિજ ભોગવું છું. તમારી આકરી મૃત્યુ પછી હું મુરલીધર શેઠને ત્યાં રહ્યો. આહા ! કેવો ધણીતે ! લાકડી ઉગામ્યાવગર આકરે સંગાથે બોલતો નહિ ! તે બિચારો સ્વર્ગમાં સ્વસ્થ રહે !

મન૦—તે હમણા મરી ગયો ત્યારે !

ગણે૦—તેના મરવાથી તેના હાથ હેઠેના લોકોને આનંદ થયો. તેથી પેટ ભરીને દાણા પણ મળવાની આશા નહિ, અને સદા મારથી કામ.

દીવા૦—ગણેરા, એવા ધણીપાસે તું કેમ રહ્યો વાર ?

ગણે૦—ત્યારે ક્યાં જઈ બા ? મારી આયડીને પાસેજ આકરી થઈ માટે મને તેની પાસે રહેવું પડ્યું. તે મેળવતી તેમાં છોકરાનો કાંઈ ચરિતાર્થ આલે. મુરલીધર પાસે સર્વ કાંપે તેને મૃત્યુએ માત્ર કંપાવ્યો. સાંપ્રત મારે આકરી નથી, અને શું કરવું તે સ્પષ્ટ નથી પડતું.

મન૦—પણ તું જાણેછે કે હું કોઈને વિપત્તિ ઇચ્છતો નથી, અને જૂના આકરને તો સર્વથા નહિ.

ગણે૦—ખરેજ ; મને પણ તે માલુમ છે. પણ તે બચંકર શબ્દ કે “કૂરીથી મારે ઊમરે ચઢીશ મા” અદ્યોપિ મારા કાનમાં ધૂમેછે. મુરલીધર શેઠે મારા ઉપર દશવાર લાકડી ઉગામી હોત, તો પણ એટલું બય મને લાગ્યું નહોત.

દીવા૦—તો ત્યારથી તને આકરી નથી કે ?

ગણે—એ સ્વરત શહેર નહોય. એવા ગામડામાં પેટની પં-
ચાત ત્યાં ગાડી થોડાકેટલું રાખેછે? હું ખેતર ખેડું, મારી
બાયડી મજૂરી કરે, મારાં છોકરાં બીજા મળે; એટલું પણ
કરીને અમને પેટ ભરવું કઠણ પડે. અમે ભૂમિનું પાથરણું
અને આકારાનું ઓઢણું કરીએ; મારી બાયડી તો દુઃખથી મુઠ.

(તે આંખો લૂછેછે.)

મન—તને આ સંધું ઘટે? તું મૂરી પાસે કેમ? આવ્યો નહિ?

દીવા—(સાકરને હળવંજ) હમણા બાપા ટાઢા પડ્યા જેવા
દેખાયછે. હવે જીવરાજ વિષે કંઈ શુભ લક્ષણ જણાયછે.

ગણે—આહા! મહારાજ શ્રી બાયડી હતી! એવી સારી
બાયડી થઈ નહિ હોય. જ્યારે જ્યારે હું ઢાલે હાથે ઘેર આ-
વું, અને ભૂખ્યા સ્ત્રવા જઈ ત્યારે તે પોતાના રોટલામાંથી
મને અર્ધ રોટલો આપે. જ્યારે મને કોઈ આવે, ત્યારે તે
મને કોમળ વચનોએ ટાઢો પાડે. હાય! હવે તે મુઠ, તે મા-
રાથી જીવતી કરાતી નથી! તે મુઠ ત્યારથી મારી વિપત્તિનો
આરંભ થયો; હવે છેડો ક્યાં આવશે તે પરમેશ્વર જાણે!

સાક—આહા! ગરીબોડા બિચારો, તારી મને દયા આવેછે.

ગણે—બાયડી મરીગયા પછી મને કંઈ સાકરી મળવાની
આશા રહી નહિ, ત્યારે થોડા દહાડા ઉપર મેં મારા છોકરા
છોકરીને સાથે લેઈને રાતે ગામ મૂક્યું. છેક મધ્યરાત્ર સૂઈ
આલતો હતો, પછી એક ઝાડતળે સૂતો. ખીજે દહોડે સ-
વારે એક ગામ અમારી દૃષ્ટિએ પડ્યું. દેવયોગે તે દહોડે
ત્યાંની યાત્રા હતી. ત્યાં મજૂરી કરીને મેં કાંઈ પેટને અર્થ
મેળવ્યું; તેણે ત્યાં મને જીવરાજ મળ્યો; તે સાક્ષાત્ ઈશ્વર-
નોજ અવતાર છે. અરે કહું છું કે તે તેવોજ છે.

મન—શું પેલો જીવો છેકરો! ઈશ્વરનો અવતાર! તે ચંડાળ છે.

દીવા—અને સાક—(આગળ થઈને ગણેશસામું આનંદ-
થી) જુએછે શું જીવરાજ! અમારો જીવરાજ!

ગણેન્—મહારાજ, મને જોઈએ તે શિક્ષા કરો, પણ તેને આ-
ટું કહેતા નહિ. જોઈએ તો મને પગતળે કચરી મારો—

સાકૃન્—ગણેશ, ચાલવા દો તમારી વાત.

ગણેન્—મારી નાની રત્ની એક ભાંગવાળાની દુકાને બિંદા મા-
ગવા ગઈ હતી, ત્યાં વનમાળી અને જીવરાજ એક બેઠા હતા.

મનન્—વાહવા ! મારો ધંધો ! ભાંગવાળાની દુકાને !

સાકૃન્—ના, સ્વામાજીને આજ્ઞાણીની દુકાને હરો; નહિતો મારો
ભાઈ ત્યાં જ નાર નહિ.

મનન્—પણ તે ગામ જવાનું તેમને કામ શું હતું ?

દીવાન્—તેમને ગુરૂએ જવાને રજા આપી હશે તો. આ-
પણ ગુણવાન વનમાળી પણ ત્યાં હતા, સાંભળ્યું કે નહિ ?

ગણેન્—તેણે તરતજ મારી છાકરીને આગળી, અને વનમા-
ળાએ તેને ઘણા વાણે તે ન સાંભળીને તે ત્યાંથી ઊઠ્યો, અને
તેણે પહેલાંજ મારી છાકરીને કાંઈ મીઠાઈ આણીને આવા
આપી. પછી તેને હાથમાં પકડીને આવ્યો; અને તેથકી
સર્વ વર્તમાન સાંભળી લીધું. પછી તે તેને લેઈને મારી
પાસે આવ્યો; હું આપ્પા દહાડાની મજૂરીએ શોષાઈને
ત્યાં એક કોરે અંજલિએ પાણી પીતો હતો. હું તેને જોઈને
આનંદ કરીને ઘેલો થયો. મારા ડિલકિપર ચીથરાં હતાં, જ્યાં
ત્યાં મેલ લાગ્યો હતો, તોપણ મેં તેને છાતીસાથે દાબ્યો, અને
ભચરડીને કડકડાટ ભેટ્યો. એવો કે પાસે લોક હતા તેમને
જણાય કે હું તે કુમળા છાકરાને ચગદી મારુંધું કે શું. તે પણ
મને જોઈને મોટા આનંદયુક્ત થયો. પછી ત્યાં લોકોની
ભીડ હતી મોટે તેણે મારો હાથ ઝાલીને મને એક કોરે લીધો.

દીવાન્—આપા, હું હમણા જોઈએ તો શરત મારીશ કે—

મનન્—છાની રહે, છોડી. વાર, પછી ગણેશજી ?

ગણેન્—પછી આપને કહ્યું એવું તેને મેં મારું સવિસ્તર વર્ત-
માન કહ્યું. તે સાંભળીને તેને રડવું આવ્યું, તે કંઈ
કર્યાથી છાનો રહે નહિ. તે મારી આગળ બાસ્યો, ગણેશ,

મને ક્ષમા કરો. આ સધળી વિપત્તિ તમને મારેમાટે ભોગવવી પડી : તો હવે હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે તમારું દુઃખ દૂર કરી રાત્યારેજ નિદ્રા લેશ. પછી તેણે ગળ્યું આંખીને તેમથી નાની સરખી કોથળી કાઢીને મને કહ્યું, આ લો કંઈ પૈસા, મારી પાસે તુરત ચેરલાજ છે. હું તે લેતો નથી એમ કહ્યું મારે તેને ઘણી રીસ ચઢી, તેવારે મેં તેને કહ્યું, રાયજ, તમને એ આવડે, સાહેબ આપ્યા હશે તે કેમ લઉં ? મને મહેનત કરવાની જ છે, જેમ તેમ કરીને પણ હું પેટ ભરું છું. એવું કહેતાંજ તેણે ઘણો ક્રોધ કરીને હાથપગ પછાડ્યા, ત્યારે મને જણાયું કે હું પૈસા લેત નહિ તો તે મને તેવારે મારત.

મન—કોથળીમાં કેટલા પૈસા હતા ?

ગણે—શુમારે ચાર રૂપિયાનો આવેજ. તેણે તેમાંથી એ આની છૂટા માત્ર રાખ્યા. તે બાકી, તમે મારા મામાના જૂના આકર અને પ્રમાણિક છે, તમે કંઈ ચારી લુચ્ચાઈ કરી નથી, એવું છતાં છોકરાં સહવર્તમાન આ વયમાં તમે ભીખ માગો, તમારે રહેવાનું ઠેકાણું નહિ, તમે ક્ષુધા તૃષ્ણા ટટજો, અને તે એમ જોઈએ. ધિક્ક અમારું જીવન ! ત્યારે તમે હવે એમ કરો કે, કોઈ નાની સરખી ચેરડી લો. ત્રણ દિવસમાં હું મારા મામાને લખીને ઉત્તર મંગાવું છું, અને તમારી કંઈ તજવીજ કરું છું. મામાને આપણે બેઉએ ક્રોધ ચઢાવ્યા ખરા, પણ તે દયાળુ છે, તે ઉદાર છે, તે તમારું દુઃખ સાંભળીને શોક પામશે અને વળશે.

મન—તે એમ બાલ્યો ? ખરેખર ?

ગણે—મહારાજ, જોઈએ તો હું સમ ખાઉં છું.

દીવા—ના, ના, તું ખોટું બોલવાનો નહિ, એ અમારી નિશા છે. આગળ બધી વાત કહે.

ગણે—પછી તેણે મારા દેવલાને પોતાના બાળામાં બેસાડ્યો; અને મને પૂછે છે કે તમારાં છોકરાં શું કરે છે ? મેં કહ્યું, શું કરે ? કંઈ ઝાડ હેઠે જઈને ફુલાં એકઠાં કરીને લાવે છે, અને

તેના તોરા કરીને વેચેછે; નહિ ત્યારે કાઠી એકઠી કરેછે; તે પણ નહોય તે વખતે ભીખ માગેછે. તે બોલ્યા, છી છી છી! તે ઠીક નહિ. એમાં કંઈ જીવ નહિ. એમાં તે આજસુ અને સ્વચ્છંદી માત્ર થશે. તમે છોકરાને કાંઈ પણ એકાદો ધંધો શીખવો, અને છોકરીને કાંઈ આકરી ઉપરાખો.

દીવા૦—બાપા, જીવરાજે એને તે ઠીક કહ્યું નહિ કે ?

ગણે૦—મેં કહ્યું, ખરૂં જ, પણ આ આતાં ચીથરાં ડિલઉપર છતાં એમને હું કોની પાસે તેડી જઈ? મારી પાસે પચાસેક રૂપિયા હોત તો હું એમને ઠેકાણે લગાડતી. અહિં પાસેજ એક ખાતરી છે તે છોકરાને આકરી ઉપર રાખેછે; તેને હું વીસ રૂપિયા નજર આપું તો તે દેવલાને લેશે, અને એક છીપણુ છે તે મારી રત્નીને રાખશે, તેને જરા પહેરવાનાં લગડાં કરાવીને શોભાવી તો. પછી મારા એકલાનુંજ રહ્યું; તેના બાર નથી, હું કોઈની આકરી કરીને પણ પેટ ભરીશ; આવો નકામો ભટકણુ સરખો અહિં તહિં ફરતાર નથી.

મન૦—અને એ વિષે જીવરાજે શું કહ્યું ?

ગણે૦—તેણે તે માત્ર સાંભળી લીધું, અને ગયા. તે ચોથે દહાડે આવ્યો, અને મને કહ્યું, કે તે ખાતરી ક્યાં રહેછે? તેની પાસે મને તેડી જાઓ. હું તેને ત્યાં લેઈ ગયો; તે અને તે એકાંતે શું બોલ્યા તે તેણે મને કહ્યું નહિ; પછી મને કહ્યું કે છીપણુ પાસે ચાલ. હું ત્યાં તેને તેડી ગયો; તેને ત્યાં મને બારણે બેસાડીને પોતે માંહે ગયો, અને તેને કંઈ કહ્યું, તે પણ મને તેણે કહ્યું નહિ. પછી અમે બેઉ પાછા આવ્યા. પાંચ પચાસ ડગલાં ચાલીને તે ઊભો રહ્યો, અને મારો હાથ ઝાલીને બોલ્યો, મારા મિત્ર, હવે તું છોકરાંની કાંઈ ચિંતા કરીશ મા, મેં તેમનું ઠેકાણું કર્યું. આગળ તેણે મને એક દુકાન દેખાડી, તે દુકાનદારને તેણે આગળથીજ પૈસા આપી મેલ્યા હતા; ત્યાંથી તેણે મને આ અંગરખો, પાઘડી, અને બનાત અ-

પાયાં; તે આ મારા અંગઉપર પ્રત્યક્ષ છે, તેથી હું મોટા માણસ દેખાઉં છું, નહિ વાર ?

દીવા—(પ્રેમથી) અરે મારા ગુણવાન, મારા ભલા જીવરાજ !

મન—(આંખો ઢાંકે છે) હવે હું સમજ્યો ઘડીઆળ ક્યાં ગયું તે.

ગણે—એટલું જ નહિ; મહારાજ. તે મારા ખીસામાં મને ન જણાવતાં પૈસા ધાલતો હતો, તેવાં મેં તેને પકડ્યો, અને કહ્યું, તારા ઉપકાર મારા ઉપર પર્વત જેટલો થયા છે, હવે મારે ખીજ પૈસા નહિ જોઈએ. પછી તેને જે રીસ ચઢી છે, એવી કદી ચઢી નહિ હોય, તે મને કહેવા લાગ્યો કે મારા મામાએ તારે સારું પૈસા મોકલ્યા છે તે તું લેતો નથી, એ મામાએ જાણ્યું તો પછી શું કહેશે ? પછી હું તેલેધને તમારી પાસે આવવા લાગ્યો, તે જોધને તેણે મને કહ્યું કે મામાની આંખો એવી છે કે એમાંનું તું કોધને કંઈ કહીશ મા, એટલે આ તું મામા પાસે જો બોલ્યો તો તે ઘણું રીસારો; મેં પછી મારા મનમાં કહ્યું, આહાહા ! મનમોહનરાય એવા ધર્માત્મા છે ! ત્યારે એ ઉપરથી મને દેખાય છે કે હું તેમની પાસે ગયો તો તેઓ મને મારા અપરાધ ક્ષમા કરીને ફરીથી ચાકરી ઉપર રાખશે. એમ મેં મનમાં જાણ્યું, પણ તમારી પાસે આવું નહિ, એટલા સારૂ તેણે મારા મનમાં ભય ધાલ્યો.

મન—આહારે મારા જીવરાજ ! મારા પ્રાણસમાન જીવરાજ ! તારે વિષે નાનપણથી જ મોટપણ, અને ઉદાર ચિત્તતા હું જોતો આવ્યો તે હજી તેવાં જ છે.

દીવા—ત્યારે છેલ્લે તું શું ધારીને અહિં આવ્યો છે ?

ગણે—હું આવ્યો એટલા માટે કે અહિંના લોકને મારે એક કાગળ જોઈએ, કે હું આ ગામનો ખરો; અને દેવલો આ મારો છોકરો ખરો; એવો કાગળ દેખાડ્યા વગર તે ખાતરી કહે છે કે હું તારા છોકરાને મારે સ્વાધીન લેનાર નહિ; માટે મારે અહિં આવવું પડ્યું. ગામમાં પેઠો તો મને કોઈએ કહ્યું કે દાલતરાયને એક ગાડીવાન જોઈએ છે; તે

સાંભળીને મને એવું થાય છે કે જીવરાજના યોગે મને હમણા પ્રારબ્ધ પણ અનુકૂળ છે; તે તેવોજ હું દોલતરાય પાસે ગયો, ત્યાં તેમણે કહ્યું કે તું અપેલાં જોની પાસે હોતો, તેના હાથનું આખરપત્ર લાવે તો તને રાખું. જોયું તો મુરલીધરસેઠ તો મરી ગયો, ત્યાં મારાથી જવાતું નથી, માટે ખીતા ખીતા તમારી પાસે આવ્યો. મનમાં કે કદાચિત્ તમે મને આખરપત્ર આપ્યું હશે તો તમે જીવરાજને હાથે જે મારાઉપર ઉપકાર કરાવ્યો તે વિષે તમારું ભલું મીઠું અને પાછું જવું.

મન૦—ના, મારા ભલા ગણેશજી, તેમ થવાનું નથી; જીવરાજે જે તારા ઉપર ઉપકાર કર્યો, તેમાં મારો જરા સંબંધ નથી. તેણે પોતે ઉઘાડો થઈને તને ઠાંક્યો; તેણે પોતે બૂખ્યા રહીને તને તૃપ્ત કર્યો. તેણે પુણ્ય કર્મ કયું તેનો ભાગ હું કેમ લેઉં? તારા યોગથી તે પણ કૃપાને ઋત્ર થયો; એ તેના ઉપર તારો પણ મેટો ઉપકાર થયો. તેને આજ તે કેટલા સંકટમાંથી કાઢ્યો છે! હા, આજ જોઈું ન હોત, તો તેને અખંડ મારી દટિ આગળથી વેગળો કર્યો હોત.

ગણે૦—મહારાજ, આપ એવું કહેછો ત્યારે મારા જેવો ભાગ્યવાન આ સૃષ્ટિમાં કોઈ નથી. શું? જીવરાજને મેં સંકટમાંથી બહાર કાઢ્યો? અમે એક એકને એવા કામ આવ્યા? આહા! આજ શો આનંદનો દહોડો!

મન૦—તે ધાતકી વના એ મારું અંતઃકરણ ક્ષોભવું હતું. તે હુર્યા એ મને એમ ઘણી વાર કહ્યો છે. અતઃપર હું તેનો વિશ્વાસ કેમ કરે? કરનાર નહિ. પણ મને નિશાળના ગુરૂનું નવલ દેખાય છે.

દીવા૦—કેમ બાપા? તેને પણ તેણે એમજ કહ્યો નહિ હશે, એ શાપરથી કહી રાકાય?

મન૦—પણ તે મને લખે છે કે જીવરાજ નાશી ગયો. અરેરે! તેણે નિરાશ થઈને પોતાના જીવને એકાદું કંઈ કર્યું, અથવા તે એકદા સંકટમાં પડ્યો તો કેમ થશે!

ગણેન્—ઝમ્ક ઘોડો, ઝમ્ક ઘોડો, ઝમ્ક ઘોડો, માત્ર આપો; હું તેને પાછો લાવું; તે દ્વીપાંતરે ગયો હશે તોપણ ત્યાંથી લાવીશ.

સાકર—(મામાનો હાથ પકડેછે.) મારા મામા, તું તેને ક્ષમા કરીશ? તું તેને ઝમ્ક વાર પોતાની છાતી સાથે દાખીશ?

મન—જો પણ તેણે પોતાનું સર્વસ્વ વેચ્યું હશે, તોપણ તે જન્મ્યો તેવો નાગો મારી પાસે આવે, તોપણ હું તેને હવે અંતર દેનાર નહિ. (સાકર દીવાળીને ઠસારે કરેછે, અને પેતિ દોડતી બહાર જાયછે.)

દીવા—આપા, જો તે અહિં કંઈ હોય તો ?

મન—શું અહિં ? તેને કોણે જોયો ? ક્યાં છે તે ? ક્યાં છે તે જીવરાજ ?

ગણેન્—આહા ! અહિં જો તે છે ! અહિં જો તે છે ! તો પછી શું ! પછી હું આનંદથી બિડીશ.

દીવા—વાર આપા, ત્યારે તે તમારી નજરે પડશે.

પ્રવેશ ૧૫.

મનમોહનરાય, જીવરાજ, દીવાળી, સાકર, ગણેશ.

(જીવરાજ દીવાળીનામાં પ્રવેશ કરીને મામાને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરેછે. ગણેશના મનમાં આનંદ માતો નથી. સાકર અને દીવાળી આનંદાશ્રુ પાડેછે.)

જીવ—(હાથ જોડીને બિભો રહીને) આહા મામા ! મારા પૂજ્ય મામા, તમે મારા અપરાધ ક્ષમા કરશો ?

મન—ક્ષમા કરશો ? તું મને હવે સહસ્ત્રગુણિત અધિક વહાલો લાગેછે. તને ક્ષમા યોગ્ય છે. તું મને અતઃપર મુકીને જઈશ મા.

જીવ—ના મામા, કદી નહિ જાઉં. (ફરીને ગણેશને જુઝમ્કે, અને તેના હાથ ઝાલેછે.) આહા ! જો મામા તમે આ ગરીબના અને ઝમ્કનાં છોકરાંના હાલ જોયા હોત તો, જો તે સઘળું તમારે સાંચ થયું હોત, જેમ મારે સાંચ થયું, તો તમને કેટલો ખેદ થાત !

ગણેન્—નહિ જીવરાજ, મારા હાલનું હુંજ કારણ. હું તને ગાડી ઉપર શાને લેઉં? હું તારા હાથમાં તાપટ ઘોડાની રાસો શું કરવા આપું? પણ તારા જેવા છોકરાને ના કોણ કહે? જો તે ગાડી મારા અંગ ઉપર થઈને આરપાર જત, તો ખૂણ મારાથી તને ના ન કહેવાત. તો જીવરાજ, હવે એની નિશાની રાખ, અને આજથી મારી સામું નહિ, તે આજ લેઈશ મા. તે લીધું તો હું તને ના કહેનાર નથી. પણ પછી પોતાનો પ્રાણ રાખવાનો નથી.

મનન્—જીવરાજ, તે પોતાનું ધુડિઆળ, ધુસ્તક, અને હું જી-
લુંદું કે લગડાં પણ જે વેચ્યાં, તે મને કેમ લખ્યું નહિ? તને
એ વસ્તુઓના ઉપયોગ માલુમ નથી, એટલું એ તારામધ્યે
ઘેલાપણું નહિ કે?

જીવન્—હા, મામા, તે ખરું; પણ ગણેશના કુટુંબને એક ક્ષણ
માત્ર પણ હું જોઉં તે મને મૂઠાપાતક દેખાયું. વળી તમે રીસા-
ઈને ગણેશને હાંકી મૂક્યો હતો, માટે મને બચ લાખું કે તેને
સહાયવિષે તમે મને મના કરશો; અને પછી જો હું તમારી
આમા ભાણું તો મોટા ઠપકામાં આપું.

મનન્—શું? ત્યારે તે મારી આમા ભાગી હોત?

જીવન્—હા, મામા: પણ એટલાસારજ માત્ર.

મનન્—મારા થરવીર છોકરા, મને તારી બાકી લેવા દે. હશે,
પણ મને પત્ર આવ્યું છે, તેમાંથી એક વાતવિષે મને હજી
સંશય છે તેટલો મારો ભાગ. તું રાત્રે બહાર હતો તે ક્યાં હતો?

જીવન્—હું ગણેશને સારૂ પૈસા લેઈને ગયો હતો. અમારો ગુરુ
તે રાત્રે કંઈ બહાર ગયો હતો, માટે જલદીથી જ દરવાજો અડ-
કાવશે, એ મને માલુમ હતું, તેમાટે હું વહેલો ઘેર આવવાને
નીકળ્યો, તે અંધારામાં વાટ ભૂલ્યો.

સાકન્—અહારે ભાઈ! ત્યારે પછી તારી અવસ્થા શી થઈ
અને તું ક્યાં રહ્યો?

જીવન્—મને વાટમાં એક ઝુંપડું દેખાયું ત્યાં બારણે એક પાટી-

આનો કડકો હતો, તે ઉપર સૂતો; તેવી નિદ્રા મને કદી આવી નહોતી. ગણેશને સુખ કરીને મારા જીવને ધણે આનંદ થયો. દીવા—અરે! શો દુષ્ટ વનો પણુ! તેને બધું માલમ પણુ તેણે અમને જાણાવ્યું નહિ.

મન—આ ક્ષણથી હું તેનું પાણી મુકું છું; હવે તું મારો—

જીવ—ના, મામા, એમ કરશો મા; ખીજને દુઃખમાં નાંખીને હું સુખી કેમ થઈશ? અને વળી તમારા જીવન છોડીને?

સાક—(તેનો હાથ ખડકે) આવા ભાઈને હું કેટલો વખાણું કેટલો જીવસાથે રાખું!

મન—વાર તો; તે નિરાળમાં રહેશે, અને તું મારી પાસે રહે. હું તને મારા હૃદયમાં નિશ્ચય રાખીશ. તને રીખવવાને ગુરુ જોઈએ, તે સો કોસ ઉપરથી તેડાવવાનો હશે તો પણુ તેડાવીશ.

ગણે—(નમેછે) મારા સારા ધણી, તારી વૃત્તિ મેં સદા સરખી દીઠી.

મન—(તેનો વાંસો ઠોકેછે) ગણેશ, તું દોલતરાય પાસે વચને બંધાયોછે શું?

ગણે—હું કેમ બંધાઉં? મને તમારી પાસેથી હજી રજા ક્યા મળીછે?

મન—તને રજા મળવાની નહિ. મારી ઈચ્છા છે કે તું અને જીવરાજ એક ઠેકાણે રહો, અને એક એકને સુખી કરો. પણુ તેને પુનઃ ગાડીઉપર આવવા દેઈશ નહિ હો! હું તારાં છોડકરાંની પણુ સંભાળ કરીશ.

ગણે—(આનંદને ઉમંગ આવીને આંખોમાંથી આંસુ ઢાળેછે) મારા ધણી, તું ખરું જ કહેછે? હું આ સ્વપ્ન તો જોતો નથી? આહા! તો પ્રથમ મને ધોડારમાં જઈને મારા જૂના મિત્રોને બેઠવા દે.

જૂનો ચાકર.

નારાયણશેઠ, વિકલ.

વિદુ—બાપા, તમે રામજીને કાઢશો, ત્યારે તેની જગાઉપર રાખવાને મેં એક સારો ચાકર જોયોછે.

નારાં—તને તે કામગીરી કેણે કહી વાર ? હું તેને કાઢનાર એ
તે સાઉપરથી જાણ્યું ?

વિક્રમ—ત્યારે શું તમે સદા તે ધરડા ડોસાને જ રાખવાના ? તે કરતાં
મને જાણાય છે કે જીવન આકર ધણું ઉપયોગી પડશે.

નારાં—સારા આકરથી કંટાળવું એ વાત ધણી અનુચિત છે.
તે તેને ધરડા કહેતાં તારા જનમાં વિચાર્યું કેમ નહિ ? તે મારી
અક્ષરીમાં ધરડા થયા. તને તેણે નાનુથી માટે કર્યો ; તને
મંદવાડ આવે ત્યારે તે તારી ધણી ચિંતા રાખતો. તેણે કરી-
નેજ તે જલદી ધરડા થયો નહિ હોય એમ શા ઉપરથી ?
એ ઉપરથી તું જોડે તે તેના ઘડપણની મજૂરી કરી એ કેટલી
કૃતબ્રતા ! વળી, આ પણ તારો અચિત નિશ્ચય થાય છે કે
તરણ આકર તે કરતાં વત્તો ઉપયોગી પડશે ? ત્યારે એવિષે
એકાદો નિશ્ચય કરવાને હજી તું ધણું નાનો છે ; એ તારે
જાણવાનું કામ છે. એકાદુદિવસે હું તારા અનુભવમાં આણી
આપીશ કે આસ્થાપૂર્વક આકરી કરવાવિષે, ધણીનું હિત
જોવાવિષે, તરણ કરતાં ધરડા આકર ધણું ઉપયોગી છે.

વિક્રમ—તમે કહેછો તે અર્થે હું તે અજ્ઞ માનું છું, પણ તેના
નિમાળા ખરી પડ્યા છે તેને જોઉં છું એટલે મને ચિન્હ દે-
આઈને હસવું આવે છે.

નારાં—એ તારાં કંઈ પ્રતિષ્ઠિત લક્ષણ નથી, છોકરા. મને
માલુમ નહોતું કે તું આવો અધર્મી છે. તું જાણતો નથી કે
તેને ધણું મંદવાડ લાગ્યાથી તેના કેશ ગયા ? તેની મજૂરી
કરવી તે ધંધરની, જેણે તે રોગ મૂળે ઉત્પન્ન કર્યો.

વિક્રમ—પણ તે નિત્ય ખરબડે છે, અને માહું ચઢેલો એવો દે-
ખાય છે ; ખીજ આકર સરખો માણ નથી.

નારાં—વયને લીધે તેને વિષે તે પ્રૌઢતા છે. પણ તે ખરબડશે
શા માટે ? તે અરાઠ વીસ વર્ષના છોકરા જેવો ચપળ નથી,
માટે શું તે તને ગમે નહિ ? અલ્યા છોકરા, એવું મનમાં આ-
ણતાં તારા શરીરને કંપારી આવતી નથી ? હવે મને ધણું

દહાડા આયુષ્ય આપ્યું તો એ પ્રમાણે તું મારી પણ મજકરી
કરીશ નહિ કે ?

વિઠ્ઠલ—શું તમારી ? ના બાપા, હું એવો નહારો નથી.

નારાયણ—તો રામજીનો કેટલો કરવો એ નહારાપણું નહિ ?
કેમકે તે ધડપણને લીધે પહેલાં જોયો અપણ નથી.

વિઠ્ઠલ—બાપા, હું ચૂક્યો માટે મને ક્ષમા કરો ; મને હવે ધણો
એદ થયો કે હું—

નારાયણ—તું છાનો કેમ રહ્યો ? તને એદ શાને થયો તે કહે.

વિઠ્ઠલ—તે મારો અન્યાય જોતમને કહું, તો તમે મારા ઉપર
ધણો ક્રોધ કરશો અને મને મારશો.

નારાયણ—છાકરા, તું જાણેછ કે મને મારવાની હોંસ નથી : હું
જોયો ઉપાય હોય તેવુંજ કારણ જોઈને એકાદી વખત કરુંછું.
અન્યાય થયાયકી મોટી મમતા એ અને સારો ઉપદેશ કરીને
હું તને અને તારી બહેનને સુમુર્ગે લગાડુંછું. તે અન્યાય શો
કર્યોછે તે હું જાણતો નથી, માટે તને હું શિક્ષા કરનાર નહિ, એ
મારાથી નિશ્ચય કમૂલ કરાતું નથી. તું શું એવી બોલી કરીને
કમૂલ થવાનો ? છી ! એ સાં નહિ, તારા ઉપર મારી મ-
મતા કેટલી છે, એ તું જાણેછેજ, તો તે ઉપર વિશ્વાસ રા-
ખીને તું મારીપાસે કમૂલ થા.

વિઠ્ઠલ—વાર બાપા, ત્યારે હું કમૂલ થાઉંછું, કે મેં રામજીને
" ચોટાડોસા " એમ કહ્યું.

નારાયણ—શું ! તારાયકી એવી વાત થઈ ! તે બહા માણસ
સંઘાતે કેમ ચાલવું તે તું એટલું વીસર્યો ? અને તે રાખ્દ રા-
મજી એ સાંભળ્યા ?

વિઠ્ઠલ—હા, બાપા, માટેજ મને પશ્ચાત્તાપ થાયછે.

નારાયણ—પશ્ચાત્તાપ થાય એ સાં, છાકરા. પણ મોઢા ઉપર
કોઈને બૂંડું કહ્યું તેનાજ પશ્ચાત્તાપ થવો અને પીઠપાછળ કહ્યું
તેના થવો નહિ, એવું તને જણાતું હશે તો વાસ્તવિક જોતાં
એઉ અન્યાય સમાન છે.

વિકૃ૦—અરે, બાપા, મોઢા ઉપર અથવા પાછળ મારે રામજીને
એવું બોલવું નહિ; પણ હું મોઢા ઉપર કહું ત્યારે મને ઘણી
ખંત થાયછે. કેમકે—

નારા૦—તું મારા આગળ મન મોકળું કરીને કંઈ આગળ કહેવાને
છે, એમ મને જણાયછે, મારે ચાલવા દે; વાત પૂરી કર.

વિકૃ૦—હા, બાપા, ત્યારે મેં રામજીને માહું કહ્યું, ત્યારે તેણે
અંગ્રાંમોમાંથી આંસુ ઢાળ્યાં, અને બોલ્યું, હું એક તો ઘડપણના
જેશો પીડાયેલો છું, તે ઉપર, વળી મને છોકરાં મહેણાં દે; શું
પ્રારબ્ધ !

નારા૦—ગરીબ બિચારો રામજી ! હું જાણું છું કે તે વાત તેના
જીવ સંગાથે લાગી હશે. એ વયમાં તેને છોકરાં ચીઢવે, તે
સહેવું ઘણું કઠિણ છે. પણ જે છોકરાને તેણે બાળપણથી
મમતાએ કરીને સંભાળ્યો, એવો કે તેને તેના ઉપકાર કદી
વાળતાં આવડે નહિ તે છોકરાએ તેને એમ દુઃખવડું એ
તેને અતિ દુઃસહ થયું હશે.

વિકૃ૦—એમો બાપા, હું કેટલો નિંદ્ય કહેવાઉં ! હું તેની પાસે
ક્ષમા માગીશ. અને હું સમ ખાઉં છું કે મારા ઘટમાં પ્રાણ
છે, ત્યાં સુધી હું તેને ફરીથી કદી દુઃખવીશ નહિ.

નારા૦—સારું છોકરા, કહ્યા પ્રમાણે આત્મીયતા તોજ તે આજનો
અપરાધ તને ઇશ્વર ક્ષમા કરશે, અને હું પણ ક્ષમા કરીશ.
આપણે સઘળા પરસ્વાધીન પ્રાણી છીએ; કામક્રોધાદિને વશ
થઈને એકાદી વખત અનુચિત કર્મ કરીએ છીએ; પણ
તેનું બળ નીકળી ગયા પછી આપણને પશ્ચાત્તાપ થવો, અને
ગર્વ છોડીને થયેલા અપરાધની આપણે સ્વચ્છતા કરવી;
અને ફરીને આપણાથકી તેવો ન થવા દેવાવિષે આગ્રહ
ધરવો. પણ તું મને કહે કે તને રામજીને એવું કહેવાનું કારણ
શું હતું ? તેણે કંઈ તારો અન્યાય કર્યો હતો ?

વિકૃ૦—હા, બાપા; તેણે પોતાની મેળે નથી કર્યો, તોપણ મને
તેમજ જણાયું. હું મારે તીરકામું લેઈને રમતો હતો, તેટલામાં

તેના મોઢા ઉપર તલ જોઈને મેં તેના ઉપર નિશાન તાક્યું; તે
•ઉપરથી તેણે મને કહ્યું, ‘અચરદાર વિકૃલ, નહિતો હું તારા
આપાને જઈને કહીશ.’” તેણે મને એવા ધમકાવ્યો તે ઉપ-
રથી મને ઘણી રીસ લાગી તે કારણ માટે મેં તેને ગાળ દીધી.
નારા૦—ત્યારે તે પોતાની મેળે જાણીને દુઃખવ્યા.

વિકૃ૦—તે હું ના કેમ કહું ?

નારા૦—ત્યારે તું ઘણા અપરાધી છે. મળેજ તેની આંખોમાં
પાણી આવ્યું.

વિકૃ૦—સાહે ત્યારે, આપા, તમે આગ્રા આપશો તો હું આ ક્ષણે
તેની પાસે જઈને ક્ષમા માગું. તે તે આપતા સ્વીકારી મને એન
પડવાનું નથી.

નારા૦—હા, છોકરા. એવા કામને માટે એક ક્ષણ પણ જવા
દેવી નહિ. જા, જઈને માગ. હું અહિં છું. (વિકૃલ જાય છે
અને સમાધાન પામીને પાછો આવે છે.)

વિકૃ૦—આપા, હમણા મારું અંતઃકરણ મને સ્વચ્છતા આપે છે,
કેમકે રામજી એ મને મનથકી ક્ષમા કરી. અને હું જાણું છું
કે હું અતઃપર એવા અપરાધ કરનાર નહિ.

નારા૦—હવે તેમ તારી પાસે કરવે; તેની કૃપા વિના તારે
કિયો પણ નિશ્ચય પાર પડવાનો નથી.

વિકૃ૦—તેની કૃપા થવાને શો ઉપાય કરવો ?

નારા૦—તે વિષે તું તેને બજા, અને તેની સહાયતા માગ. તે
તને નહિ આપું એમ કહેનાર નથી.

વિકૃ૦—હું તે મારા મનથી માગીશ, પણ, આપા, મેં ત્રીજું એક
તમારી આગ્રાવિના કામ કર્યું છે; કદાચિત્ તમને તેની રીસ
અઢશે.

નારા૦—તે શું છે, છોકરા ?

વિકૃ૦—તમે મને કોરો રૂપિયા બક્ષિશ કર્યો હતો, તે મેં રામ-
જીને આપ્યો.

નારા૦—તેસાહે હું રીસ કેમ ચઢાવીશ? એવાં કામ સ્વચ્છદિએ

કરવાં, તેમાં મને આનંદ છે. તને હું પેસા આપુંછું, તેટલા તું જોઈએ તો ખરચ. તે તારા છે. તેથી તું ધર્મમાર્ગે ખર્ચે તો તે કરતાં ખીજું વધતું સારું કૃત્ય શું છે? કહેલું છે કે આપણે નાનપણથી ધર્મકૃત્યનો અભ્યાસ રાખવો, પણ તે ધર્મકૃત્ય પોતાનું સામર્થ્ય જોઈને અને વ્યવસ્થાએ કરવું, નહિતો ધર્મ તેજ અધર્મ થાયછે. પણ રામજીનું હમણા સમાધાન થયું કે નહિ?

વિક્રમ—તેની આંતરમાંથી આનંદાશ્રુ આવ્યાં તે મેં દીઠાં.

નારાયણ—હું તને તેવિષે શાખારી આપુંછું, મારા છાકરા. સારા અંતઃકરણના છે, તે કોઈને પણ વ્યથા ક'તા નથી. સઘળાંજ સત્કર્મ આપણા અંતઃકરણમાં આનંદ ઉત્પન્ન કરેછે, પણ પરોપકાર કરવામાં ઘણાજ આનંદ છે.

વિક્રમ—આહો! જો ઈશ્વરે કદી મને સામર્થ્ય આપ્યું તો હું મારી આસપાસના ગરીબ લોકોના ક્ષેત્ર દૂર કરીશ.

નારાયણ—હું ભગવંતની પાસે માગુંછું, કે તે એ ગુણ તારામાં દૃઢ કરે અને તે આચરવાને તને સામર્થ્ય આપે.

વિક્રમ—તો પછી હું સદા આજના જેવોજ આનંદ પામીશકે?

નારાયણ—આ એટલો એકજ આનંદ કદી વીતતો નથી. પ્રથમ, તું પોતાના ઘરના માણસ ઉપર ઉપકાર કરીને ભોગવ. જો તારા આકર બહાર માણસ છે, તો તું તેમની સાથે સારી રીતે ચાલીને તેમની મમતા તારા ઉપર થવા દે. તેમને કદી ઇનામ પણ આપ; જો તું તેમને ઘટે ત્યારે અને પ્રસન્ન ચિત્તે કરીને તે આપીશ તો તે તારા દૃઢ મિત્ર થશે.

વિક્રમ—પણ બાપા, તેને રોજમુરો મળતો નથી?

નારાયણ—તે તેની આકરીનો મળેછે તેમાં આપણે તેને કંઈ વતું કર્યું એવું નથી. પણ તે સિવાય તેને કંઈ ઇનામ આપેથી તેની પ્રીતિ આપણા ઉપર ચોંટેછે, અને ઘણા કામમાં આવેછે.

વિક્રમ—એ કેમ તે હું સારી પેઠે સમજીશ નહિ.

નારાયણ—આ રામજીનુંજ હું દૃષ્ટાંત આપુંછું. એની આકરીને પેટે હું એને અબવસ્ત્ર રોજમુરો આપુંછું, તે લેઈને તેને

આલી કીધીછે તેટલી આકરી કરી અટલે તે વળ્યું નહિ. હવે
નું જો કે તે ઘરમાં સઘળી જનસોની અપરદારી રાખેછે, તથા
ખીજ આકરોની દેખરેખ કરેછે, તેણે કરીને મારો ઘણો નફો
થાયછે; એ તે મારી મમતાએ સર્વ કરેછે, કેમકે હું તેને
પગાર સિવાય ખીજું ધનામ આપુંછું. તું મોટો થઈશ ત્યારે
તું જોને તેને મોઢેથી આકરોને કબજાટ સાંભળીશ; તો હું તને
અહંજ કહુંછું, કે આ અન્યાય ધૂણી લોકોનો છે; તે તેને બચ
દેખાડીને ચલાવવા હચકેછે, પ્રીતિએ ચલાવતા નથી.

વિક્રમ—હવે હું પકડું સમજ્યો. • મારે માથે પડશે ત્યારે તમે
કહેછો તેમજ હું કરીશ, અને તમારા ઉપદેશ પ્રમાણે આલીશ.

નારા—તેમ ક્યુંછે તો તને તે આથકી સંતાપ થશે નહિ; મારા
આપે મને એવિધે એક વાત કહીછે, તે હું નિત્ય સ્મરુંછું, તે
તારે સાંભળવી છે ?

વિક્રમ—એમોહો બાપા, જો તમને હામ ન થાય, તો હું તે સાંભ-
ળવા હચકુંછું.

નારા—તું મારા આગળ પોતાનો અપરાધ કમૂલ થયો, અને
તે રામજીવિધે ઉદારપણું દેખાડયું એ તારું બલાપણું
જોધને હું સંતોષ કરીને તે વાત તને સંભળાવુંછું. “જોધસિંહ
કરીને કોઈ સરદાર હતો તે સરકારી આકરીમાં ધરડો થયો,
ત્યારે તે પોતાના ધનામી ગામમાં આવીને રહ્યો. તેની બાપડી
મોટી પતિવ્રતા હતી અને તેનાં પાંચ છોકરાં તે માબાપની
આજ્ઞામાં તત્પર હતાં. તેનું મોટાપણું, તેનો મીઠો સ્વભાવ,
તેના ઘરમાંની સ્થિતિરીતિ જોધને, ગામના સર્વ લોક અને
તેના આજ્ઞાખીતા પણ તેને માનતા. એવું સુખી કુટુંબ
જે જીએ તેને આત્મા સમાધાન પામે. ઉમેદવાર સાણસ
તેની આકરીમાં રહેવાની ઇચ્છા કરે. તેનો કોઈ આકર મુએ
અથવા ગયો તો તેની જગા ઉપર રહેવાને જાડી પડે. તેના
આકરોનાં મોઢાં ઉપર સર્વદા આનંદવૃત્તિ દેખાતી, જેમ કોઈ
કહેશે કે તેનાં છોકરાં છે, આકર નથી. તે આજ્ઞા કરતો તે

નીતિયુક્ત જેવી જેની શક્તિયોગ્ય તેવી કરતા, તેણે કરીને કોઈના મનમાં કદી તેની અવગણના કરવી, એવી કલ્પના આવેજ નહિ. તેને ઘેર ચાકરોમાં અરરપરસ બાઈઓ પ્રમાણે મીઠાસ હતી. કદી તેઓમાં બોલી થઈ; તો ધણીની ચાકરી વચ્ચે કોણ બળવેછે, અને તેના હિતને અધિક કોણ ધરેછે, એવિષે માત્ર થતી. માનસિંહ રોડોડ જોધસિંહના જૂના મિત્ર, તે પણ જોધસિંહની જ્યેષ્ઠ ચાકરી મૂકીને પોતાના ઇનામી ગામમાં રહેતા હતા, તે એક દિવસે તેમને ઘેર આવ્યા હતા, તેવારે વાત ઉપરથી વાત નીકળતાં માનસિંહે વાત કાઢી કે “હું ખીજી સર્વ વાતમાં સુખી છું, પણ મારા ચાકરોવિષે બેભાન છું; મને તેવિષે સંભાળતાં બસ થયું. જે ચાકર જોડેછું તે આવડે, બેઅદબ, અને ચાકરી ચોર દેખાયછે.” જોધસિંહે તેમને કહ્યું, “તેટલા વિષે હું સુખી છું; આજ દસ વર્ષ થયાં મને એવું નથી સાંભરતું કે મને કોઈએ સંતાપ્યો. હું તેમને વિષે આનંદ પામુંછું, અને તેઓ પણ મારેવિષે આનંદ પામેછે.” માનસિંહ બોલ્યા, “હશે; પણ એવું કંઈક દેખાયછે.” તેમને સારા રાખવાવિષે, જોધસિંહ બોલ્યા, “યુક્તિ સહેલી છે; આ જીવિતમાં તેમને દેખાડુંછું.” એવું કહીને તેણે એક પેટી બણી આંગળી કરી. તેમને માનસિંહે કહ્યું, “હું સમજ્યો નહિ.” તે ઉપર તેણે કંઈ ઉત્તર ન કરતાં પેટી ઊઘાડીને દેખાડી તેમાં છ ખાતાં હતાં. એક એક ઉપર એ પ્રમાણે લખ્યું હતું:—અધિકોત્તર ખર્ચ.—મારો ખાસગત ખર્ચ.—મારી બાયડીનો.—મારાં છોકરાંનો.—ચાકરોનો.—“ઇનામનો.” જોધસિંહ બોલ્યા, “હું મારી આસામીઓથકી એક વર્ષના અગાઉ રૂપિયા વચ્ચલ કરેછું; તેમના છ ભાગ કરેછું, તેમાંનો પહેલા, ખાતામાં ભાગ ધાલુંછું તે અટકા ખર્ચમાં રાખુંછું; તેને તેવું પ્રયોજન પડેછે ત્યારેજ હાથ લગાડુંછું. ખીજામાં જે ધાલુંછું તેટલામાં મારો ખર્ચ ચલાવુંછું. ત્રીજામાં કુટુંબનો પેટખર્ચ, ચોથામાં મારાં છોકરાંનો વિદ્યાભ્યાસ ઇત્યાદિક સંપાડુંછું. પાંચમામાં ચાકરીનો મુસારો, છઠ્ઠામાં તેમને અથવા ખીજા કોઈને

ધનામ, ધર્માંદા ઇત્યાદિક ખચં. આ છેલ્લા ખાનાને લોધે મને ચૂકરથકી સુખ છે. મુસામમાં તે બોલી પ્રમાણે ચાકરી કરે છે પણ જેની બોલી કરી નથી, એવાં કામો છે તે તે ધનામને લાભે જીવ લગાડીને અને મારી આગ્રા કરતાં પણ વત્તાં કરે છે.”

પુરૂષોત્તમ અને ડાહી.

ગિનાળામાં એક દહોડે ગુલામરાયે પેતાનાં બેઠે છોકરાં, પુરૂષોત્તમ અને ડાહી, એમને કૌમૂલાત આંપી હતી કે હું તમને આજ સાંજે મારીસાથે એક સારો બાગ ગામ બહાર પાસેજ છે તે જવાને તેડી જઈશ. પછી સંધ્યાકાળ પડી ત્યારે માળઉપર પોશાક પહેરવા ગયો; છોકરાં હેઠે હતાં. પુરૂષોત્તમને હવે પોતાની દૃષ્ટિએ મોટી મજા દેખારો મોટે, ને આનંદ થયો તે બ્રહ્માંડમાં ન માય. તે નાચવા કૂદવા લાગ્યો, અહિંથી તહિં અને તહિંથી અહિં કરારે દોડા પાડે છે, અને મોટી તૈયારીમાં છે, એટલામાં બાપે ત્યાં એક ફૂલઝાડનું કુંડું આણીને મૂક્યું હતું તે ઝાડના ફૂલને તેના શોભાનો ઝપાટો લાગ્યાથી તે ડાંખળીથી બાગી પડ્યું તે હાથમાં લેધને તેને ડાહી કહે છે, અસ્યા ભાઈ, આ તે શું કર્યું? તેના હાથમાં ફૂલ હતું એટલામાં ગુલામરાય ઉપરથી હેઠળ આવ્યા. તેણે ક્રોધ કરીને ડાહીને કહ્યું, છોકરી મેં એટલા શ્રમે આ ફૂલ રાખી મૂક્યું હતું કે તેથકી ખીજ પ્રાપ્ત થાય તે એમ કેમ ભાગ્યું? તે કાંપતી બોલી, મારા બાપા, કૃપા કરીને તમે મારા ઉપર રીસારો નહિ. ગુલામરાય જગાર ટાઢા થઈને બોલ્યા, “છોકરી, મને રીસ નથી ચઢી, પણ હમણા આપણે ખીજના બાગમાં જવાનાં, ત્યાં પણ તને એવીજ ફૂલ તોડવાની ઇચ્છા થશે. મોટે હું તને બહાર નહિ. તેડી જઈ, એવિષે તારે માહું લગાડ્યું નહિ”.

ડાહી અધોમુખ જોવા લાગી, અને સ્તબ્ધ બની રહી તે જોઈને પુરૂષોત્તમથકી છાના રહેવાયું નહિ. તે આંખોમાં આંસુ આણીને બાપપાસે ગયો, અને કહે છે, “બાપા, તે મારી બહેનનો અન્યાય

નથી, તે પૂલ મેં તોડ્યું. માટે મને ઘેર રાખો અને બહેનને સાથે તેડી જાઓ.”

તેમને એવાં યુક્તિવાન અવલોકાની અને તેમની પરસ્પર-વિષે મમતા જોઈને શુભાશ્રયને દયા આવી. તેણે તેમને છાતીસાથે દાખ્યાં, અને બોલ્યા:—“તમે બેઉએ મારાં વહાલાં છો; બેઉ જાણુ મારી સાથે ચાલો.”

પછી પુરૂષોત્તમને અને ડાહીને જે આનંદ થયો તે કહી શકાય નહિ. તે બાપની સાથે બાગમાં ગયાં. ત્યાં તેણે નાના પ્રકારનાં ઝાડ જોયાં. ત્યાં ડાહી અને પુરૂષોત્તમ પોતપોતાનાં લગડાં સંભાળીને બાગમાં ફરેછે, તે જોઈને શુભાશ્રયને આનંદ થયો. તેનું પૂલ તેમણે બગાડ્યું. તે હોત તો તેયજી તેને સંતોષ થયો હોત ખરો, પણ તે પ્રસંગે તે બહેનબાઈમધ્યે પરસ્પર પ્રીતિ, તેમની નિર્દોષતા, તથા ડહાપણ જોઈને તેને તેયજી સહનિયુક્તિ આનંદ થયો.

હઠી છોકરી.

અરે છોકરાં ! જે તમને કોઈને ખોટા ગુણની ખોડ લાગી હશે, તે તમારા સુખ સાથે હું આ આગળની વાત કહું છું; તેમાં તમારા લક્ષમાં આવશે કે એક વાર જે મનમાં દુઃખ નિશ્ચય કર્યો તો હરેક લાગેલી ખોડ મૂકવી અવધડ પડતી નથી. ચંદ્રા કરીને એક છોકરી હતી તે સાત વર્ષ સુધી પોતાનાં માબાપના લાડમાં હતી. તે વયે પોતાનાં માનનો ઉદય થવા માંડેછે, અને પોતાને સાંચે માફું સમજવા માંડેછે, પણ ચંદ્રાને વિષે તે બિલકુલ થયું. તેને જે એક બૂંડી ટેવ પડી, તેનું દૃષ્ટાંત એક કૂતરાવિના પીળા કોઈનું મને દેખાતું નથી. જેમ એકાદું હડકાયું કૂતરું દોડેછે, અને જેના તેના ડીલ ઉપર અચકાંજ ભરવા જાયછે. તેમ કોઈએ ચૂકથી તેની રમતને હાથ અડકાડ્યો તો તે તેની સાચું વાંકી વળીને જુએ અને એક ધડીસૂધી દાંત એક પીશે. એકાદા અન્યાય સાથે તેને કોઈ હજવેજ જે ધમકાવે, તો તે તરતજ

બિછળે, હાથ પગ પછોડે, અને રીસેકરીને આસપાસના પદાર્થ બુમિઉ પર ફેંકી દે. તેના બાપ, તેની મા, અને સઘળાં ઘરનાં માણસ તેનાથી કાયર થયા. કોઈ પોતાની પાસે બિભી રાખે નહિ. માબાપ પણ પોતાના તિરસ્કાર કરેછે, મોટે તેને એકાદ વખતે પઆતાપ થાય, અને તે આંખોમાંથી આંસુ પણ ઢાળે. પણ ટેવ પડતાં પડતાં પછી તેનો ખેદ થાય નહિ એમ થયું, અને તેના કુદ સ્વભાવ દહડે દહડે દૃઢ થતો ગયો. દીવાળીના દહાડામાં તેણીએ પોતાની માને એક ભરેલી મેંપલી છેડાતળે ઢાંકીને એમરડામાં લઈ જતાં હઠી તેવારે તે તેની પાછળ એમરડામાં ધસવા લાગી, તેટલે તેની માએ તેને હડસેલીને પાછી ખસેડી. તે સમયે તેને આફરે, આવીને જે તેણીએ અનર્થ ક્યો, અને રીસે બારણાનું પાટીઉં અફાળું તેથી સઘળું ઘર ખળ-ભળું. પછી એક ઘડી જવા દેહને તેની માએ તેને બોલાવી લીધી, તે વખતે એમરડામાં જઈને તેને ઘણો વિસ્મય થયો. જ્યાં ત્યાં દીવા બળેછે, અને નાના પ્રકારનાં સારાં સારાં રમકડાં એમરડામાં માંડી મૂક્યાંછે એવું જોઈને તે ચકિત થઈ; આનંદ કરીને તેના મોઢાવાટે એક શબ્દ નીસરે નહિ. તેની મા તેને બોલી, ચંદ્રા, અહિં આવ, અને આ ચિટ્ટી ઉપર શું લખ્યુંછે તે વાંચ. તે રમકડાંમાં એક ચિટ્ટી હતી, તે ચંદ્રાએ હાથમાં લેઈને વાંચી, તે તેમાં મોટે અક્ષરે એ લખ્યુંછે કે, “આ રમકડાં જે છોકરી સારા ગુણથી ચાલેછે તેને સારૂ છે.”

ચંદ્રા જાણને નીચું જોવા લાગી, એક શબ્દ બોલતી નથી; તેને તેની માએ પૂછ્યું, કેમ છોકરી, એ કોને સારૂ છે વાર ? તે આંખોમાં આંસુ આણીને બોલી, “એ મારે સારૂ નથી, બા.” વાર ત્યારે, તે ખીજી ચિટ્ટી છે, તેમાં જો કંઈ તારૂં છે કે? ચંદ્રાએ તે હાથમાં લેઈને વાંચી. “આ તે હઠીલી છોકરીને સારૂ છે, જેની બુદ્ધિને ભૂંડા ગુણ લાગ્યા છે, અને જે ખીજી દીવાળી આવે ત્યાં સુધી તે ઠીક કરવાને ધડ્યેછે.” તે વાંચીને ચંદ્રાને રડવું ભરાઈ આવ્યું. તેણીએ માને ગળે બાથ ભીડી અને કહેછે,

“આહો બા, ઝમે હું, ઝમે હું.” તેવારે પ્રેમબાઈને પણ પ્રેમ આપ્યો, કંઈ છોકરીના દુઃખ ગુણુ સ્મરીને અને કંઈતેનો પશ્ચાત્તાપ જોઈને, કંઈ પણ જવા દેઈને તે ચંદ્રાને કહેછે, “લે છોકરી, આ તું લે; તેં સારા ગુણુ પકડવાવિષે નિશ્ચય કર્યો, તે તારો ઈશ્વર પાર પાડો.”

ચંદ્રા બોલી, “તા, બા, આ વખત ઝમે સઘળાં પહેલી ચિઠ્ઠી માંહેલી છોકરી તું છે, તો હમણાં ઝમે રહેવા દે; ત્યાંજીવી હું તેવી થઈશ.” ઝમે ઉત્તર સાંભળીને પ્રેમબાઈને ધણું આનંદ થયો. તેણીઝમે તે સઘળાં રમકડાં ઝમે પેટીમાં ધાલી, તેને તાળું દેઈને, ચંદ્રાને કહ્યું, “છોકરી, આ કુંચી તારે સ્વાધીન લે, અને તને જ્યારે જણાય કે હવે હું આ લેવાને ચોગ્ધ છું, ત્યારે પેટી ઊઘાડજે.”

ઝમે વાતને માસ બે થયા ત્યાંજીવી ચંદ્રાને કદી છર આબો નહિ. ઝમેક દિવસે તેણીઝમે માતા ગળામાં હાથ નાંખીને પૂછ્યું, “બા, હવે આ પેટી ઊઘાડું?” પ્રેમબાઈને આનંદાશ્રુ આપ્યાં, તે તેને કહેછે, “હા મારી પ્રાણુ, ઊઘાડ હમણાં, પણ મને આગળથી કહે કે તે પોતાનો સ્વભાવ ઠીક કરવા સારું શો ઉપાય કર્યો વાર?” ચંદ્રા બોલી, “તે વિશે મને જોઈ મહેનત પડી, હું નિત્ય મારા મનમાં તે વાત ધોળું. પણ સવાર સાંજ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરું, કે જે પ્રભુ! મારો નિશ્ચય ચળવા દેઈશ મા.” તે સાંભળીને પ્રેમબાઈને કેટલો આનંદ થયોછે તે વર્ણવવા તો નથી. પછી ચંદ્રા તે સઘળાં રમકડાંની ધણી થઈ. અને પોતાની માનો પ્રેમ તેણીઝમે પોતાના ઉપર સંપૂર્ણ ઝેંચી લીધો.

ઝમેક દિવસ પ્રેમબાઈ પાસે ઝમેક છોકરી આવી હતી, તે ઝમેવીજ હઠી હતી. તેની સમક્ષ પ્રેમબાઈઝમે ચંદ્રાની વાત કહી. તે સાંભળીને તે છોકરીને જે પશ્ચાત્તાપ થયો તેણે કરીને તેણીઝમે પણ ચંદ્રા પ્રમાણે પોતાના દુઃખ ગુણુ છોડવાનો, અને તે પ્રમાણે સર્વને વહાલી થવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેને પણ તેવુંજ ફળ પ્રાપ્ત થયું. ઝમે પ્રમાણે પોતાના આચરણથી ચંદ્રાઝમે ખીજીને સારા ગુણુ લગાડ્યા, તેણે કરીને તે અધિક સુખી થઈ.

આશાભંગ.

એક રવિવારને સવારે, અનુપરાય, બાપની સાથે કતારગામ મઝા કરવા સાફ જવાને, સજીને તૈયાર થયો હતો. ત્યાં જવાની પૂર્વે પંદર દહાડા થયાં તેના મનમાં સર્વદા ઘોળાતું હતું. જે સવારમાં કોઈ દહાડા વહેલો ઊઠતો નહિ, પણ તે દહાડે ફૂકડા આરે ત્યારનો ઊઠ્યો. ઘરમાંહેલા સર્વ માણસોને બિડાડ્યાં, ગાડીવાનને તાકીદ કરી. અને ચોતે નાહી ઘોઘને તૈયારીમાં છે, એટલામાં અકસ્માત આકાશમાં યજ્ઞ, વાદળો એકઠાં થયાં, મોટો વાલુ છૂટ્યો તેથી સર્વ ઝાડ ડોલવા માંડ્યા, અને ચોતરફ ધૂળે દિશા ધૂધ થઈ. અનુપરાય ક્ષણે ક્ષણે અંગણમાં જઈને આકાશભણી જીએ, અને ફરીને માળે જાય. તે ત્રણ ત્રણ પગથિયાં ફેરવે અને રતિરાય જે પેતાનો બાપ, તેને આશા આપે કે બાપા, કંઈ ચિંતા નહિ, એ હમણાં જ્યાં ત્યાં સઘળું વીખરાશે, અને દિશા નિર્મળ થશે. હું બાલુંધું કે આપણે નીકળીએ તોપણ ચિંતા નથી.

રતિરાએ છોકરાનાં ભવિષ્યો સાંભળીને તેમ કંઈ નહિ. તે બોલ્યો, બાપુ, લગાર વાટ જોવી જોઈએ. એટલું કહેછે તેટલામાં વીજળીએના ચમકારા થવા લાગ્યા, અને મોટો વરસાદ ભરાઈ આવ્યો. તે વારે અનુપરાયને જે પસ્તાવો થયોછે, તે કલ્પમાં આવે નહિ. તે બોલ્યો, બપ્પો, આજજ રાત્રે આવ્યો! સાંજનો પહેલ દહાડા સૂધી વરસાદ વરસીને પછી જ્યાં ત્યાં વાદળ વીખડું અને તડકો પડ્યો; ઝાડપાંદડાં સર્વ સાફ દેખાવા લાગ્યાં. પછી અનુપરાય ઘણો દિંગ થઈ રહ્યો હતો, તે લગાર હુરિઆરીમાં આવ્યો જોઈને, બાપે તેને બહુ ચરાજ સૂધી બહાર ફેરવ્યો. તેવારે હવાની સ્વચ્છતા જોઈને, પક્ષીઓના રાખ્દ સાંભળીને જ્યાં ત્યાંથી સુગંધ આવેછે. તે લઈને, તેના હૃદયને આનંદ થયો. તેને રતિરાય કહેછે, વરસાદ વરસ્યાથી સર્વત્ર શો ફેરફાર થયો તે તે દીડો? કાલે જ્યાં ત્યાં કેવું ધૂધળું દેખાતું

હતું? ગરમી કેવી થતી હતી? સર્વ વ્યાકુળ કેવું થયું હતું? એટલું જ્યાં ત્યાં સાફ દેખાવાનું શું કરેલું વાર? અનુપરાય બાલ્યો, “આજનો વરસાદ.”

તે વરસાદ ભરાઈ આવ્યો માટે સવારે ચરબડતો હતો, તેને તે રાખ્દ ઉચ્ચારતાં ઘણું અવધડ પડ્યું. તે લલ્લિત થયો, તેવારે બાપના ધ્યાનમાં આવ્યું કે એને એ વાત સમજાઈ કે જ્યાં ઘણાનું કલ્યાણ, તે વાત આપણું આકલ્યાણ થઈને પણ બની, તથાપિ સારી. તે કરવાની પોતાએ ભાગે આવી, તોપણ મોટા હર્ષે કરીને કરવી, ચરબડયું ત્રહિ.

અંતિક.

નાટક એ અંકનું.

પાત્ર.

વિજયસિંહ રાજ..... { જીતકરીને પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યાછે.

યશોદાબાઈ મેઢતણી.

કેસરીસિંહ ... નાયક ગાડદીનો. તેનો વોડા દીકરો.

રામરાય.....અતિક. તેનો નાનો દીકરો.

સુખરાય.....સરશિલેદાર. તેનો બાઈ.

શાળાચુર.

પિંજમતદાર.

સ્થળ—રાજનું મંદિર.

પ્રવેશ ૧.

(રાજ પોતાના મહેલમાં મંચક ઉપર જતોછે. તેના બહારના આરડામાં અંતિક એક બાજઠ ઉપર જતોછે.)

રાજ. (પરીઠીએ બેઠોછે.)

એહો ! આજ મને જીંધ એવી આવી ! અને સ્વસ્થપણાનું

સુખ કેવું! અહિં વાળં નાખતોનો ઉપદ્રવ નથી. (તે ધડિ-
આળ જુએછે.) શું? વીઠ ધડિકાળ રાત્ર ગઈ? ના વત્તી હશે.
હું જાણું છું કે હું સારો એક પ્રહર ઉપર ગિયો. અંતિક, અરે
અંતિક!

અંતિ—(અરધા જાગતો ગિછળીને એસેછે, અને પાછો પડેછે.)

હે! કોણ હાંક મારેછે? આશું છું.

રાજા.—ત્યાં કોણ છે કે નહિ કે? કેમ, કોઈ બોલેતું નથી?

અંતિ—(વાંકો વળેછે, અને મગાસાં ખાયછે) આહો! શી
ઊંઘ આવી હતી!

રાજા.—કોઈ બોલેછે એવું મૂને સંભળાયછે. કોણ છે તે?
દીવા ધેરવેછે અને આગળ જઈને અંતિકને જુએછે. શું
આ બચ્ચું અહિં એકલુંજ! એને મારી ચોકી કરવી કે મારે
એની? એ ખિજમતદારની જ્ઞાનને શું કહેવું!

અંતિ—(અરધા જાગતો ગિછળીને આંખો યોજેછે) મહારાજ.

રાજા.—ઊઠ છાકરા, તારા ધડિઆળમાં કેટલા વાગ્યા છે તે કહે;
મારું બંધ પડ્યું છે.

અંતિ—(બાજકને સાહીને ગભીર રહેછે, અરધા ઊંઘમાંજ
છે) હે! શું મહારાજ?

રાજા.—(હસેછે) તું હજુ ઊંઘમાં છે કે? આહો! શું મોં!
આવું ચિત્રામણ કાઢ્યું તો ચમત્કારિક દેખાશે. છાકરા તારા
ધડિઆળમાં કેટલા વાગ્યા તે કહીશ?

અંતિ—(આંખો યોજેછે) ધડિઆળ મહારાજ! મને ક્ષમા
કરવી; મારી પાસે નથી.

રાજા.—તું ઊંઘમાં બોલેછે. કે તારી પાસે ખરેખર ધડિઆળ
નથી?

અંતિ—મારી પાસે ધડિઆળ કદી પણ નહોતું.

રાજા.—નહોતું, તારા બાપે તને અહિં ધડિઆળ વગર મોકલ્યો?
તારા જેવા પાસે તો ધડિઆળ જરૂર જોઈએ.

અંતિ—મારો બાપ? આહો! આહો! જો તે જીવતો હોત—

રાજા.—તારે બાપ નથી ત્યારે ?

અંતિ—મારે જન્મ થયા આગમજ તે મુઝ્યા. મેં તેને દાંડોજ નથી.

રાજા.—બાપ નથી ત્યારે ખીજું કોઈ વડીલ તારે હશે, તેણે અથવા તારી માઝ્ય તને ઘડિઆળ આપવું જોઈએ.

અંતિ—મારું મા, મહારાજ ! ઝોહો ! તે તમને માલમ નથી ? તે બેણી દરિદ્રતાએ પીડાતેલી છે. તેની પાસેનું સઘળું તેણીએ મારે સારૂં અર્ચ કર્યું; ઘડિઆળ લેનાને તેની પાસે પૈસા નથી.

રાજા.—ખીજું કોઈ તારે વડીલ છે કે નહિ ?

અંતિ—મારે મામા છે, મહારાજ.

રાજા.—(હસે છે) વિશ્વમાં ઘણા મામા છે, પણ તારા મામાનું નામ શું ?

અંતિ—તે આપની હજૂર પાયગા ઉપર રહે છે.

રાજા.—અરે મને સાંભર્યું; તેજ તને મારી પાસે લાવ્યા હતા. હવે મારા છોકરા, તું આ મીણુચી પકડ, અને સામેના ઝોરડામાં જ; ત્યાં આરસાની બેઠ બાજુએ બે ઘડિઆળ ઠાંચ્યાં છે તેમાંથી જમણી કોરનું લાવ; અપ્પરદાર હો, મીણુચીની ન્યોત કરાને લગાડીને ઘર સળગાવીશ નહિ. તો—જલદી કર.

અંતિ—(જાય છે) હા, મહારાજ.

પ્રવેશ ૨.

રાજા.

શો સારો છોકરો છે ! શી તેની સંરળતા ! એવી એકાદી મોઠા માણસમાં હોત, અને તે માણસ જો મારે મિત્ર હોત તો શું જોઈતું હતું ? પણ આ નાનો ઘણો છે; મારે એનું કામ નહિ; એને હું એની મા પાસે મોકલું છું.

પ્રવેશ ૩.

રાજા, અંતિક.

અંતિ-૧ (એક હાથમાં મીણુબત્તી લેધને અને ખીજા હાથમાં ઘડિઆળ) મહારાજ, ત્રણ ઘટિકા રાત્ર છે.

રાજા.—તો મારો તર્ક ખોટો નથી; હવે જલદીથી અજવાળું થશે. (અંતિક પાસેથી ઘડિઆળ હાથમાં લેધને) પણ મેં જાને લાવવાને કહ્યું તે એની હોય; એની જમણી દોરે હતું?

અંતિ-૦—જમણી કોને એજ હતું.

રાજા.—વાર ત્યારે, એજ હતું તો પણ જો તને પોતાનું હિત સમજત, તો ખીજું આણત, કેમકે આ હીરાજડિત છે, તેમોટો તારાસર આ છોકરાને રાખવાને ચોગ્ય નહિ, પણ આ તે લોભે આણ્યું હશે, અથવા જો અધિક આશા કરીને સધ-જુંજ ખુએ, તેના જેવું કરવાને ગયો હર્ષશ. મને ખરું કહે.

અંતિ-૦—મહારાજ, શું કહેછો તે હું સમજ્યો નહિ.

રાજા.—ત્યારે તને સમજવું. તને ડાઘું જમાણું શું તે સમ-જાયછે?

અંતિ-૦—(ફરી ફરીને એક હાથ બણી જોધને ખીજા હાથબણી જુએછે) ડાઘું અને જમાણું, મહારાજ?

રાજા.—(તેનો વાંસો ડોકેછે.) વાર છોકરા, તે હશે; જા દોડ, પ-હેલાંથી તારા મામાને અહિં બોલાવી લાવ.

પ્રવેશ ૪.

રાજા.

કેવો ભલો ! શો મનોહર આ છોકરો છે ! એ પણ મારે ખીજું કારણ હતું કે એને પોતાનાં કુટુંબમાં મોકલવો, કેમકે રાજ્યદરબાર એ બુદ્ધિ ભર્યો થવાનું ડોકાણું છે; અહિં રહીને એને બગડ્યું નહિ. ખરેજ, હું એને એને ઘેર મોકલું તે સાચું, પણ જો એની મા ઘણી દુર્બળ હોઈ એનું સંરક્ષણ કરવાને રા-

કિતમાન નથી, તો એણે ક્યાં જવું? હું પ્રથમ એ વાતનો શોધ કરું છું. વાર, સુખરાય મને બધું કહેશે.

પ્રવેશ ૫.

રાજા, અંતિક.

અંતિક—(આવીને કહે છે) મહારાજની પાસે મારો મામા આવે છે.

રાજા.—તું આવો કેમ ગુસ સરખો દેખાય છે? તને શું બીધ આવે છે? છાકરા.

અંતિક—હા, મહારાજ, લગ્નર આવે છે ખરી.

રાજા.—ત્યારે જ ફરીથી તારા બાજઠ ઉપર બીધ. હું તારા જોડો છોકરો હતો, તે વખત મને બીધ કેવી મીઠી લાગતી હતી તે હું જાણું છું. પણ સુખે, હું તને આજ્ઞા આપું છું. (અંતિક જઈને બાજઠ ઉપર સૂએ છે).

પ્રવેશ ૬.

રાજા, સુખરાય, અંતિક (મૂતો છે).

સુખ—મહારાજ, આપનો સેવક.

રાજા.—માંહે આવો સુખરાય; કેમ તમારી પાસે નાનો બોલાવનારો મોકલ્યો હતો તે કોણ છે? તે મારી હજૂર ચાકરીમાં ઉપયોગી છે કે નહિ?

સુખ—(ગાલ ખેંચવાળે છે) અહં મહારાજ, તે નાનો ખરો.

રાજા.—અથવા ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈને મારે કામે જવાને?

સુખ—પછી તે પાછો આવશે શાને?

રાજા.—અથવા મારી પાસે અહિં રાત્રે ચોકી કરવાને?

સુખ—(લગાર હસીને) હા, જો મહારાજ જગતા રહે નહિતો.

રાજા.—ત્યારે જુઓ કે હું એ છાકરાને શું કરું? કંઈ નહિ; એ સાફ દેખાય છે, તો એવા છાકરાને જો તમે મારી પાસે

લાવ્યા, તે તેણે મારી ચાકરી કરવી, એ અર્થ ઉપર લાવ્યા નહોત; મારે તેનો ભાગ્યોદર કરવો એ મોટું લાવ્યા એમ હું જાણું છું. તમે કહ્યું કે એની માથા એને પળાતો નથી, તે શું એવી દરિદ્રતાએ પીડિત છે ? ખરે જ કહો.

સુખ—(છાતીએ હાથ દેઢને) હા, મહારાજ, એમાં અસત્ય લેરા નથી.

રાજા—શા કારણ મોટું વાર ?

સુખ—આ પાછલી લડાઈને લીધે. એ લડાઈમાં કેટલાએક ભાગ્યવાન થયા, અને કેટલાએક ધૂળ મળ્યા. એની માનું જે કંઈ હતું, તે માંહેલું કંઈ જ રહ્યું નહિ; વસ્તુમાત્ર લૂંટાઈ, બળી, ચોરાઈ, પૂટી, તૂટી ગઈ. તે ઉપર વળી તેને પંચાતો લડવી પડી એમાં કેમકે લડાઈની પાછળ તે આવેછે જ; જેવી દુકાળની પાછળ જમીનરી, પણ એટલી વાતે માત્ર તે દેવવાન કે તેના છોકરા ડોકાણે લાગે છે. નાનો આ તમારો અંતિક છે, અને મોટો ગાડદીઓમાં આસામી છે. હવે ગમે તેમ કરીને પણ તે પોતાના દિવસ કાઢશે.

રાજા—મહા વિપત્તિએ કાઢશે એમાં સંશય નહિ.

સુખ—ખરે, મહારાજ. (લગાર ઉદારીપણે) તે એક ગામડામાં જઈને રહી છે; ત્યાં એકલી જ રહે છે. હું તેની પાસે જતો નથી. હું તેનો ભાઈ છું એટલે તેની વિપત્તિ મારાથકી જોવાતી નથી.

રાજા—તમે તેના ભાઈ કે ? ખરેખર ?

સુખ—હા, મહારાજ. ભાઈપણું દૈવે આપ્યું છે ખરે.

રાજા—(તેને ધિક્કારીને) દૈવે આપ્યું છે ? અને તમે તેને મળવાને જતા ત્રથી ? હું સમજ્યો, રાયજી. તેની વિપત્તિ જોઈને તમને લાજ લાગશે, અને કદાચિત્ તમારા મનને માફ લાગ્યું તો તમારા ઉપર કંઈ અર્થ પડશે. (સુખરાય ગભરાય છે.) તમારી બહેનનું નામ શું છે ?

સુખ—યશોદાબાઈ મેઢતણી, મહારાજ.

રાજા—(વિચાર કરે છે) યશોદાબાઈ મેઢતણી ? રણધીરરાય

મેઢતયા આપણા લંકરની સરપાગા ઉપર હતા નહિ ?

સુખ૦—હા, મહારાજ.

રાજા.—તે પહેલી લડાઈમાં જ પડ્યા, નહિ કે ?

સુખ૦—ખરું, તે આ છોકરાના બાપ, મહારાજ. ઘણો સામ્યવ-
ટનું માણસ, અને મોટા સિપાઈ હતા; તે હલ્લા ઉપર ગયા,
ત્યારે જોમ કોઈ કહેશે કે કિબ્બણી જાય છે. તેમની સિંહની
છાતી હતી.

રાજા.—મને તેમનું સ્મરણ સારી પેઠા છે, અને હું ઇચ્છું કે—

સુખ૦—(પાસે જાય છે) મહારાજ શું ઇચ્છે છે ?

રાજા.—તેમની બાપડી સાથે બોલવું.

સુખ૦—તે આજ ત્યાં તો આ ક્ષણે કરારો. તે રાહરમાં છે.

રાજા.—તે અહિં છે ? બોલાવો તેને જલદી. તેને અહિં આવવા
દો; હું તેની સાથે બોલીને તેના છોકરા તેને સ્વાધીન કરીશ.

સુખ૦—મહારાજ,—

રાજા.—તમે તે મને ન કહે; જાઓ જલદી. (તે બહાર જાય છે.)

પ્રવેશ ૭

રાજા, અંતિક (ગિંધેલો).

રાજા.—શું! તેની ઝિંવો દશા થઈ! ઝિં કેટલો અનર્થ ! આ
લડાઈમાં કેટલા લોક વિપત્તિમાં પડ્યા હશે ! ઝિંટલું સાઈ છે
કે મેં થઈને લડાઈ ઉઠાવી નહિ. છૂટકો નહિ માટે મારે તર-
વાર પકડવી તો પડી (તે ઊઠે છે અને લગાર અહિંથી તહિં
ફરીને અંતિકના બાજુ પાસે ગિબ્બો રહે છે). સંતોષકારક છોકરા !
કેવો સ્વસ્થ ગિંધેલો ! જોમ, કોઈ કહેશે કે નિદ્રામાં સમાધિ
લાગી છે. ઝિં પોતાના મનમાં સમજતો હશે કે હું પોતાના સગાને
ધેર છું; મને અહિં કોઈની અડચણ નથી. ઝિંહો! કેવળ સરળ
ભાવ તે આ છે. (ફરીથી ફરે છે.) ઝિંની મા જો સુખરાય સર-
ખી હશે તો મારે તેનું કંઈ મનમાં લાવવાનું કામ નથી. પણ પ્રથમ
તેનું સ્વરૂપ ઝિંબાળવાને હું તેને આગળથી કરી જોઈશ,

અને પછી મારે જે કંઈ વ્યવસ્થા કરીશ. (તે બાળક સંગાથે અડીને છોકરાબણી નિહાળીને જુઓએ; તો તેના ગળવામાંથી કિંમિત બહાર નીકળેલું એક પત્ર તેની દૃષ્ટિએ પડ્યું.) પણ આ શું છે? (તે પત્ર ઊઠેલે, અને લખનારનું નામ વાંચે, તેટલે, યશોદાબાઈની સહી જોઈને કહે.) આ એની માએ મોકલ્યું છે. હું આ વાંચું, કેમકે હું તેનું સ્વરૂપ જાણવાને ઇચ્છું. તે પોતાના છોકરાંસાથે કૃત્રિમ કરશે નહિ; વાર જોઈએ આગ, (તે વાંચે.) “મારા પરમ પ્રિય દીકરક.”

“તારા જેવા છોકરાએ તો ઘણું કરીને પત્ર લખવું અવશ્ય છે. પણ તું મને લખવાને આજ્ઞા કરતો નથી, અને તે પણ “સાઈ લાંબું લખ્યું છે, એ તારી મારે વિષે આસ્થા જોઈને મારે “નિશ્ચય થયો કે મારા ઉપર તારી ભક્તિ છે તે જોઈને હું તારી “ઉપકારી છું. તું મને લખે છે કે તારા મામાએ તને રાજસાહેબ-“પાસે પ્રવિષ્ટ કર્યો છે; તે મારા ઉપર માયા રાખે છે; તે ઘણા “મોટા, શાંત છે; અને તારું પણ મન તેમના ઉપર ઘણું લા-“ભાય છે.” (તે છોકરાબણી જુઓએ) શું મારા વહાલા, તે એવું પોતાની માને લખ્યું હતું ત્યારે તું મારા ઉપર પ્રીતિ કરે છે, માટે હું તારા ઉપર કંઈ એમાં કંઈ વિશેષ નથી કરતો. “મારા દીકરા, “તું તેમની કૃપા સંપાદે છે. એ વાત સારી કરે છે, કેમકે તેમના “સાહિત્યવિના તને આ લોકમાં અન્ય ગતિ નથી. તારે બાપ “નથી, અને મા છે, તો પણ તે સાઈ તારી એમણી માયા કરવી “એવું નથી; હું તારું ભરણપોષણ કંઈ એવું ધૈર્યે મારે હાથે “રાખું નહિ. તે મને રાત દહોડો ઘણી વ્યથા કરે છે; મારી સ-“ધ્વજી વિપત્તિઓમાં પણ એ વિપત્તિ મોટી છે. જ્યારે હું “મારી એકલીબણી જોઉં, ત્યારે મને ઘણું સંકટ દેખાતું “નથી, પણ જ્યારે તું મારા મનમાં આવે છે, ત્યારે મારું હૃદય “દુખાય છે અને આંસુ ખળતાં નથી.”

અહિં ઘણી કામળતા અને ઘણી ચિત્તની આદતા દેખાય છે; એ સારી મા છે; એવીજ સારી બાપડી હોય—પણ તે કેમ ન હોય? છેજ એમાં મને સંશય નથી.

“મારા લાડકવાયા! શું કરું? મારી હઝળ પ્રમાણે તને હું
 “ભાગ્યવાન થવાને માર્ગે લગાડી શકતી નથી. હું નિરૂપાય
 “થઈને અહિં એકાંતવાસી પડીશું. તોપણ એટલું કરીશ કે
 “હું તને મમતાએ, અને મારા મનથી વારંવાર સારો ઉપદેશ
 “કરવાને ચૂકીશ નહિ; અને જ્યારે મારા રાખ્દ તારી પાસે
 “પહોંચશે, ત્યારે તે તને સન્માર્ગજ દેખાડશે. તો તું આજ-
 “સૂઝી મારા મન પ્રમાણે ચાલ્યો, એની નિશાની, તું આ
 “મારું પત્ર પોતાની સાથે નિત્ય રાખતો જ. ખીજું હું તને
 “શું આપું?” (અતિક્ષ્ણમું જુએ) આ માની આગ્રામાં
 “ચાલે છે એ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે,—“તું મારી પાસેથી
 “જવા લાગ્યો, તેવારે મેં તને મારાં આંસુએ નવડાવીને જ
 “ઉપદેશ કર્યો છે, તેને અને તારા સ્વધર્મને તું ચૂકે એવો
 “જ્યારે તારા ઉપર પ્રસંગ પડે, તેવારે તું આ પત્રાનું ભાર, એ
 “ઉકેલ, એ વાંચ, અને મનમાં આણુ કે મારી મા છે, તેણીએ
 “મારી આશા ઉપર સ્વયં જીવ રાખ્યો છે, અને એકાંતવાસી
 “કાળ કાઢે છે.” તેણીએ મારા ઉપર માત્ર; શું? એને ખીજો
 “ભાઈ નથી? “અને વિચાર કર કે હું કુમાર્ગે ગયો તો તે દુઃખ
 “પ્રાણ છોડશે; પછી એવું થશે કે જો હૃદય આ લોકના સ-
 “ઘળા પદાર્થ કરતાં મને અધિક ચહાવું હવું, તેને મેં કટારીએ
 “ઘોંચ્યું.”

તે ખરું કહે છે કે છોકરો બુંડો નીકળ્યો એટલે માખાપને એ-
 “વુંજ થાય છે.—એ ખીજો એવું આડેકાણું છે ખરું; એવું
 “છતાં તેણીએ એને અહિં કેમ મોકલ્યો વાર? “તારા વિષે મને
 “કોઈપણ વાતની શંકા આવીને અથવા તારા ઉપર મારો
 “અવિધાસ થઈને, હું એમ કહું છું એવું નથી. તારા આચ-
 “રણ જોઈને મારી ખાતરી થાય છે કે તારાથી વાંકી વાત
 “કદાપિ થવાની નહિ જ. પણ તારા ભાઈના ગુણે મને ઘણી
 “રડાવી. હું જાણું છું કે મારા કાલાવાલા જણીને તેવા મારા દુઃ-
 “ખને કારણ થવાનો નહિ.” એમ છે કે? એનો વડો ભાઈ?

ગાડતી? તેવિષે મારે વળી સારી પેઠે સમજી લીધું જોઈએ. “તે
 “રૂંદા મારી મર્યાદા પાળી; તારું ચરિત્ર જોઈને આનંદાશ્રુ
 “મને આવેછે, એ હું તને અરેજ કહુંછું. તો છોકરા, તારે
 “એમજ ચાલવું, બહા થવું; પછી તારી મા ગમે તેવી
 “દરિદ્રતામાં હો, ગમે તેવી દુઃખી હો તોપણ સર્વ વિપત્તિ વી-
 “સરશે.” એ બાયડી માટું માણસ દેખાયછે. એવું ન હોત
 તો એની બુદ્ધિ ક્ષમિત્તિમાં નીચ થવી જોઈએ તે ઊંચી
 થઈછે; એ સાધવી છે. “તારા પત્રને છેડે તું મને લખેછે.
 “કે તારી બરોબરીના સમજનાએપાસે ઘડિઆળ છે. એ ઉ-
 “પરથી મેં જાણ્યું કે તારે પણ એક જોઈએ, પણ તેટલુંજ તું
 “લખીને છાનો રહ્યો, એ તારે સંકાચ જોઈને હું આનંદ
 “પામી. હું દેવહીન છું માટે તને એક મોકલી રાકતી નથી; હું
 “દરિદ્રી છું એ તને સર્વ માલુમ છે. માટે મને ક્ષમા કર. કાંઈ
 “કામ માટે મારે રાજધાનીએ જવું પડેછે; મારી પાસે થોડા
 “રૂપિઆ છે તે વાટખર્ચાને જોઈએ; તે ખર્ચ અગત્યનો
 “છે, કર્યા વગર છૂટકો નથી. પણ માઈ વચન લે કે માઈ ચાલ-
 “તાસૂધી હું તારી ઈચ્છા પૂરીરા; અને તારે જોઈએ તે આ-
 “પવાને હું રાક્ષિતવાન નથી, તોપણ હું તને સારી બુદ્ધિ આપ-
 “વાને કદી અંતર કરનાર નથી. ફરીને તું જલદીથીજ મારી
 “દૃષ્ટિએ પડજે એવી ઈચ્છા કરુંછું, એ મારે આશીર્વાદ છે.”
 એ બાયડીએ આવી વિપત્તિમાં રહેવું નહિ. હું આ પત્ર
 લઈને મારી બાયડીને દેખાડીશ. પણ નહિ, એ આ છોકરાનું
 ધન, હું કેમ હરણ કરું? (તે પાછું તે પત્ર તેના અંગરખાના
 ગળવામાં ધાલેછે.) શો સ્વસ્થપણે આ હજી સ્તેતોછે! (છોક-
 રાનો હાથ પકડેછે.) છોકરા! ઊઠ, ઊઠ, (અંતિક ઊઠે, અને
 કેટલીક વારસૂધી તેમની સામું જીએછે.) મારા જીવના સમ,
 આ છોકરે મનોહર છે. ચાલ મારા વહાલા, હવે ઊઠ, બારણે
 દહોડો ધણો ચલ્યો, ઊઠ.

અંતિ—(હળવેજ ઊઠે) હા, મહારાજ.

રાજા.—તું હજી ઊંઘમાં જ છે. ચાલ મારા મહેલમાં જ. (તે જાય છે.) દીવા હોલવ, અને દરવાજો અડકાવ.—થયું કે? હવે જ્યાંથી ઘડિઆળ લાવ્યો ત્યાં જ; અહિંથી આ વાટે જલદી પાધરો જ, અને તહિંથી પાછો આવ. કેમ હવે સારી પેઠે જાગતા થયો કે નહિ?

અંતિમ—હા, મહારાજ.

રાજા.—હવે કહે મને, તને પત્ર લખતાં આવડે છે?

અંતિમ—હા, મહારાજ, લખવા એમું તો લખું. મેં એ લાંબાં પત્ર લખેલાં છે.

રાજા.—તારી માતાને લખ્યાં હશે એમ જણાય છે.

અંતિમ—(સંતોષથી) હા, મહારાજ, મારી માને.

રાજા.—તેની વાત કરીએ છિયે, ત્યારે તારી આંખોમાં આનંદની ઝળઝળી મને દેખાય છે. (એક કોરે) દરિદ્ર દરતમાં છતાં પણ શી એમની માંહોનાંહે પ્રીતિ! પણ તારી મા રૂડી છે કે?

અંતિમ—આહા મહારાજ, તમે તેને આજાપતા હો તો!

રાજા.—હું તેની સાથે આજાપાણુ કરીશ, પણ તે તને કેવી લાગે છે?

અંતિમ—તે એવી ભલી છે, અને એવી મારાપર માયા રાખે છે—

રાજા.—ત્યારે તેના છોકરા પણ તેના જવાજ નોઈએ. હું સાંભળું છું કે તારો વડો ભાઈ સારો નથી. પણ તું—

અંતિમ—(ડોકું હલાવે છે) મારો ભાઈ કેસરીસિંહ?

રાજા.—હા, હું સાંભળું છું કે તે તારી માને ઘણી કઠી કરે છે; એ ખરું છે કે?

અંતિમ—એહો મહારાજ, મારાથી તે બોલાતું નથી. જે જ-માદારને કાને વાત ગઈ તો તે ઘણા વીખા છે.

રાજા.—હું તને વચન આપું છું કે તેને એમાંનું કાંઈ જાણવા નહિ દેઉં. તું સર્વ જ છે તે બોલ. તારા ભાઈએ શું કયું?

અંતિમ—તેણે પુષ્કળ ખોરા આળા કર્યાં છે, તે બધા હું જાણુ તો

નથી, પણ મારી મા તે ઉપર ઘણી રીસાઈ હતી, તે હું જાણું છું; તેની આખર ઠાંવી માટે તે ઘણી ખરાબીમાં પડી. (તે રાજાપાસે જાય છે અને હળવે બોલે છે.) તે બોલી કે એમ કંઈ નહોત, તો કંઈ દહાડાનો ચાકરી માંડેથી કાઢી મૂક્યો જ હોત.

રાજા.—શા માટે કાઢી મૂક્યો જ છે ત?

અંતિ—એણે, મહારાજ, મૃગાયત્રી તે કહેવાતું નથી.

રાજા.—શું? મને?

અંતિ—તેણીએ મને નહીં જાણવું નથી.

રાજા.—(હસે છે.) તે તેણીએ કીકું કયું, પણ તે તારે સારું કદી ઘડિઆળ સંબંધી માને લખ્યું હતું?

અંતિ—એક જ વખત.

રાજા.—ત્યારે તે તારા ઉપર રીસાઈ નહિ?

અંતિ—ના, ના, મહારાજ. તેણીએ મને બેલતું લખ્યું કે હું ગમે તેમ કરીને પણ માંડે સામયિક ચાલતા સૂઝી તારે સારું એક મેચાતું લેઈશ. તેને મેં લખ્યું માટે તેની મને હમણા ખટક થાય છે. કેમકે તેને પેટ ભરવાની ભ્રાંતિ છે. તેની અવસ્થા જોઈને હું ઘણું દુઃખી છું.

રાજા.—તારે દુઃખી થવું જ જોઈએ. સારા છેાકરાએ માઉપર અર્થ નાંખ્યા નહિ. તેણે તેનું સાહિત્ય કર્યું, એ તેનો સ્વ-ધર્મ છે. ઘડિઆળની જ વાત છે ત્યારે તને તે કોઈ પણ આપશે. (તે નાણાની કોથળી બહાર કાઢે છે.) પકડ, લે આ ખાર મોહર, એ મેં તને હનામ આપી. તારે હાથ આગળ ધર.

અંતિ—(હાથ આગળ કરે છે, રાજા તે ઉપર મોહર ગણીને મેલે છે.) મહારાજ, આ શું મને?

રાજા.—હા, ખરું જ; પણ સાચું કહે, તું એનું શું કરીશ?

અંતિ—આટલાનું ઘડિઆળ આપશે નહિ?

રાજા.—આવશે, પણ સાંઠે. પણ તારે ઘડિઆળનું જ અગત્ય નથી. અહિં તે ઘણું છે. (અંતિક આરામ ભર્યાં તેમની સામું જુએ છે.) હું તારે ડોકાણે હોઉં તો આ નાણાંનો હું કંઈ સારો

ઉપયોગ કરે. વારુ તારી મરજીમાં આવે તે કર. હું નિત્ય કૃત્ય કરવા જાઉં છું. પણ પાછો આવું ત્યાં લગણું અહિંજ રહેજે. (રાજા આજવા માટે છે.)

અંતિ—(તેમને બોલાવે છે.) મહારાજ.

રાજા.—કેમ, તારે શું જોઈએ છે?

અંતિ—મારી મા રાહેરમાં આવી હશે. તે આજ સવારે આવવાની હતી. હું તેને મળી આવું? (ફાસલાવે છે.) મહારાજ, મને આજે આપણો?

રાજા.—ના, છાકરા, કંઈ પ્રયોજન નથી; તારી મા તારા પાસે આવશે; તને તે અહિંજ મળશે, લગાર ધીરજ રાખ.

(તે જાય છે.)

પ્રવેશ ૬.

અંતિ.

તે અહિં આવશે? તે અહિંજ મળશે? એનું કારણ શું હશે? જે હોય તે ખરું, પણ મારે તો મળવા સાથે કામ છે. એક, બે, ત્રણ, ચાર, (મોહરો ગણે છે) બાર મોહરો ધડિઆળ લેવાને? શો હું? નવાનું જાણું છું કે તે આ વખત મારા હાથમાં છે; કડિંગ કડિંગ વાગે છે તે મને સંભળાય છે; હું તેને ફૂંચી પ્રેરવું છું. પણ રાજાએ કહ્યું કે હું તારી જગ્યાએ હોઉં, તો આ નાણાંનો કંઈ સારો ઉપયોગ કરે, એના શો અર્થ હશે વારુ? તે શું કરત? હા, તેની પાસે ધડિઆળની કમી નથી, માટે તેને તેની નવાઈ લાગતી નથી. વારુ, પણ તેણે મને વળી એમ પણ કહ્યું કે સારા છાકરાએ માને સાહિત્ય કરવું. નિશ્ચાંત તેણે એ મારા પ્રકરણમાં જ કહ્યું. એટલી મોહરો મારી માપાસે હોય તો તેને ઘણી ઉપયોગી થશે નહિ? (તે બેઉ હાથમાં આંપીને મોહરો છાતી સાથે લગાડે છે.) ધડિઆળ લેઉં કે માને આવું? ના, ધડિઆળ જ લેવું; તો માબણી પણ જોવું, અને આવી મમતાળુ માબણી તો અગત્ય કરીને. તેણીએ કાલે મને

પત્ર મોકલ્યું તેમાં તે લખેછે કે હું મોટી વિપત્તિમાં છું. તેને આ નાણાં આપ્યાં તો કેવો આનંદ થશે ! એકી વારેજ તેનું સંકટ દૂર થશે. તો શું હું આ તેને સારૂં મારે પોતાને મોટે નહિજેવા કરું ? (નિશ્ચય કરેછે.) હા, તે કરવાજ. પણ હમણા તે વહેલી આવે તો સારું, નહિ તો મારી બુદ્ધિ એકવાર ફરશે, મને ઘડિ-આળનો પણ ધ્યાસ છે. ચૂપ, ચૂપ, કોઈ આવેછે.

ભવેશ ૬.

યશોદાબાઈ, સુખરાય, અંતિક.

અંતિક—(માને મળવા દોડેછે) શું તું મારી માડી ?

યશોદા—છાકરાબણી લક્ષ નેતાં સભાંત આસપાસ જીએછે) મને સમજાતું નથી; પણ હું મોટી ચિંતામાં છું. બાઈ, રાજ-સાહેબ મને કેમ બોલાવી હશે વાર ?

સુખ—આ છાકરો જીએ; એને તમારે સ્વાધીન કરવાનો છે. (તે સાશ્વર્ય સમિત છાકરોને મું જીએછે, તે આનંદ કરીને તેના ગળામાં બાંધીને લટકેછે.) એને અહિં લાવવો એ ઘેલાઈ; રાજ એને શું કરે ? ખીજ છાકરા વધશે એને રોજગારે લાગશે, પણ આ (અનાદરથી) એવું બોલું છાકરું છે કે કોઈ પણ કામમાં ન લાગે, એણે તમારા દુઃખનું દૂધ પીધુંછે મોટે એવો થયોછે એ હું જાણુંછું. એ ઝાડ મૂળથીજ બગડ્યું. એને રાક્ષિત નહિ આવે; એ વધશે નહિ.

યશોદા—(ખેદ પામીને) એહો ! બાઈ, દેવ મારું.

સુખ—તો રાજસાહેબપાસે તમે એવિષે પ્રાર્થના કરશો મા હોઃ કરીને કૃપા નહિ. વડાને સારૂં જોઈએ તો કંઈ બોલો; તે કાંઈ પણ મળુસ જોવા દેખાયછે.

યશોદા—વડાને સારૂં ?

સુખ—હા, તેને પણ બોલાવ્યોછે.

યશોદા—બાઈ, તું મને ખીવડાવેછે. તેના ગુણ રાજ સમજે—

સુખ—(અનાસ્થાએ) હશે, કેમ ન સમજવા ? (નાક મરડે-

છે; અને ઉદાસીનતા દેખાડેછે) તેણે લોકોની ઉચ્ચાપત કરીછે; અને તેને કોઈ દહોડા લશ્કરમાંથી નાશી જવું પડશે, અથવા બંદીખાતામાં એસવું પડશે. એ રાજાએ જાણ્યું તો કેમ થશે? અને એ સધળું આવશે મારા ઉપર. (તપીને) તું જો કે મારી બલાઈજ મને નડેછે, અને મને જાણાયછે કે તેને સાર મારે પહોરામાં જવું પડશે. હું તારા છોકરાના ખટલામાં પડ્યો ન હોત તો સાર થાત વાર, પણ અતઃપર નહિ ખડું. (તે ધ્રુવડતો બરબડતો આગળ જાયછે, પાછો આવેછે.) નહિ, મારા ઘટમાં પાણુ છે ત્યાંજથી હું આજ પછી તારા છોકરાનું નામ લેનાર નહિ.

(તે જાયછે.)

પ્રવેશ ૧૦.

યશોદાબાઈ, અંતિક.

અંતિક—(તેને ચિંતામાં જોઈને) મામાનો સદા તીખો સ્વભાવ હોયછે. બોલવા દે તેને. માડી, તું કશી ચિંતા કર મા.

યશોદા—તું જાનો રહે, દીકરા; તું સમજતો નથી.

અંતિક—ઓહો! હું મામા કરતાં વધું સમજું છું. તે કહેછે તેવા રાજા સાહેબ નથી. તે કોઈને ઉપદ્રવ કરવાના નહિ. એના દાખલો આ જો; જો તરતજ. (હાથમાં હેની બાર મોહરો દેખાડેછે.) જો, આ સધળી તેમણે મને આપીછે.

યશોદા—(આશ્ચર્ય પામીને) એવું થશે? રાજા સાહેબ.

અંતિક—તેમણે એક મોટી કોયળીમાંથી કાઢી. તે બધી મોહરોએ ભરેલી હતી. અને તું આવ્યા આગમજ તરતજ મને આપી. મા, જો તેમની ઇચ્છા થઈ; જો તેમની કૃપાદષ્ટિ થઈ, તો પછી શું? તેઓ શ્રીમંત છે. એટલે આપણને ભરપૂર કરી મૂકશે.

યશોદા—પણ એ કેમ થયું તે હું સમજતી નથી. તેમણે કંઈ પણ ધારીને આપી હશે.

અંતિ—એમાં સંદેહ શો? તેમનું ધુડિઆળ બંધ થયું હતું તેઓ કાલે આખો દહોડો શિકારે ગયા હતા, તેથી તેને ફૂંચી આપવી બૂલ્યા હશે; અહીં આજ પ્રાતઃકાળે (તે ય્યારડાબણી બયછે અને દરવાજો ઊઘોડેછે) માડી, આ જગ્યા રાજ-સાહેબને સ્થવાની છે. તેમણે મને તહિં તેડ્યો અને કહ્યું કે, છોકરા, તારા ધુડિઆળમાં કંઈકી રાત રહીછે, તે જો. મારી પાસે ધુડિઆળ નહોતું.—

યશો—માટે તને તેઓએ આ મોહરો આપ્યો?

અંતિ—હા, તેમણે ધુડિઆળ વેચાતું લેવાને આપ્યો. (ફરીથી મોહરો દેખાડેછે.) આ જો માર મોહરો.

યશો—મારી સામું શું જુએછે? હું તારું ખરે માનવાની નહિ.

અંતિ—કેમ? પણ મારે ધુડિઆળની ઉતાવળ નથી; તે હું જ્યારે લેઈશ ત્યારે કામ આવશે. (માનો હાથ પકડેછે.) આ તું લે, માડી, તારી પાસે રાખ.

યશો—(હેડકી ખાઈને) શું? મારા પ્રાણ, એમ છે કે?

અંતિ—માડી, તું સદા રૂએછે, તે મને માફ લાગેછે. આહો!

મારી પાસે ઘણા પૈસા હોત તો સાંચ થાત. પછી હું તને કદી રોવા દેત નહિ. હા, બધું બદામે બદામ તને આપત.

યશો—(તેના ઉપર પડેછે.) શું? તું તેમજ કરત? ખરેજ?

અંતિ—તને સંતોષમાં જોઈને મને ઘણા આનંદ થાયછે.

યશો—(તેને બોકી કરેછે) તારી વાસના જોઈને, દીકરા, હું સુખી થઈ. રાજસાહેબ પોતાની સઘળી દોલત મને આપે, તોપણ આ વખતના આનંદનું મૂલ યનાર નહિ. દીકરા, તને અનુભવ નથી; મારા સરખી હીનભાગ્યણી મા છે તેને છોકરાની પોતાને વિષે સદયહૃદયતા જોઈને, કેટલો આનંદ થાયછે!

અંતિ—(તે તેના હાથ ફરીથી પકડેછે) પણ તું આ પૈસા લે, હું તારી વિનતિ કરુંછું; ના કહીશ મા.—

યશો—હા, દીકરા. હું લેઉંછું અને તું અહિં છે, માટે તારે જો ગરજ છે, તે તને એનું—

અંતિ—મને શું એવું ઘડિઆળ લેઈ આપવાની છે?

યશો—તું રાજ સાહેબપાસે છે માટે તારી પાસે એક જોઈએ.

અંતિ—મારે તેની કંઈ ગરજ નથી. રાજ સાહેબના પ્રેતિ
આરડામાં ઘડિઆળો છે. તેમણે મને સ્વતઃ કહાં કે ઘડિ-
આળ વગર તારું કંઈ અટકવાનું નથી.

યશો—પણ તેમણે તને ઘડિઆળ સારૂ પૈસા આપ્યા છે, નહિ?

અંતિ—તે એટલું જ બોલ્યાં.

યશો—મને દેખાય છે કે તારે તું ખરે છે તરે છે; તું મારી મ-
મતાને લીધે એકાદું જૂઠું બોલતો હશે.

અંતિ—જૂઠું? તો તને મારું ખાસતું નથી? આ વખતે અહિં
રાજસાહેબ હોત તો, તને જણાયું હોત. આહો! તે પણ
વહેલા આવે તો સારું. (પાંછો ફરીને જુએ છે.) આ, તેજ
પોતે આવ્યા, હવે જો વાર.—

અવેશ ૧૧.

રાજ, મંશોદાબાઈ, અંતિક.

અંતિ—(રાજ સામે જાય છે.) વાર, પહેલાંથી ઘડિઆળ
લેવા તમે મને બાર મોઢર આપી એ ખરું કે નહિ, મહારાજ?

રાજ.—હા, મારા નાનકડા માણસ.

અંતિ—અને પછી, તારે ઘડિઆળોની ખોટ નથી, એ પણ
તમે કહ્યું કે નહિ?

રાજ.—તે પણ ખરું.

અંતિ—(પાંધરો જ માબણી ફરીને) જો, માંડી, હવે કેમ?

યશો—(ગભરાઈને) મહારાજ, આ છોકરો અચ્છાન, સરજ
ભાવે બોલે છે; મર્યાદા કેવી રાખવી તે એ સમજતો નથી.
એની ક્ષમા રાખવી.

રાજ.—ક્ષમા આપું છું, બાઈ, મને સ્વધાપણું ધણું ગમે છે;
એવું સર્વમાં હોત તો વાસ્તવિક શું ન થાત? આવા સર્વ
જોઈએ. છોકરા, મને જણાય છે કે તારી માને તારું સાચું
ભાશ્યું નહિ!

અંતિ—(લગાર સમિત) ના, મહારાજ. પ્રથમ તેને ખરું બાશ્યું નહિ; હું તેને મોહરો આપું છું પણ તે લેતી નથી.

રાજા—તે તે લેતી નથી, એ તં શું કહ્યું? તો શું તારી દૃષ્ટિમાં મારું બક્ષિસ હલકું દેખાયું, મોટે તું ખીજને આપવા ગયો? એવું થનાર નહિ.

અંતિ—(કચવાય છે) મહારાજ—

રાજા—મને જો આગમનથી મોક્ષ મળે તો હું તને આપત નહિ. ખરું કહે તેં તે મૂક્યું કે શું

અંતિ—(માબણી, આંગળી દેખાડે છે) હા, મહારાજ, મારી મા ઘણી ગરીબ છે.

રાજા—(તેની હડપચી ઝલે છે) બલા છોકરા, ત્યારે તેં તારી ગરીબ માણી દયા જાણીને ઘડિઆળની આરા મૂકી? તેને સહાય કરીને ઘડિઆળ ગુમાવ્યું, એ તને ઘણું કડાણ લાગ્યું નહિ વાર? (તે પોતાનું ઘડિઆળ બહાર કાઢે છે) આ લે, આ વેળાએ આ એકજ મારી પાસે હોત, તોપણ હું તને આપત.

અંતિ—(આનંદથી લે છે) આહા! મહારાજ, પણ આ ચાલતું છે કે નહિ?

રાજા—ખીરા મા, એ સાઈ ચાલતું છે. (અંતિક તે દેખડાવવા માપાસે દોડે છે) શાખાસ છોકરા, મેં તને આપ્યું હતું તેનું તેં સાઈ સાર્યું કર્યું. (તેને મોહરોની કોથળી આપે છે) આ લે; એમાં સો મોહરો છે, એ મેં તને બક્ષિસ આપી.

અંતિ—(તેની સામે સાચર્ય જુએ છે) મહારાજ, આ શું?

રાજા—તું અપમાન કરે છે? લે આ.

અંતિ—શું? બંધી કોથળી? (પાછી આપવા માંડે છે) મહારાજ, એ ઘણું છે.

રાજા—હા, તારે ઘણું ખરું પણ હું એમોટે આપું છું કે તું એનો સારો ઉપયોગ કરે. વાર એનો ઘણો ઉપયોગ કોને છે?

અંતિ—ઘણો ઉપયોગ કોને છે? (તે રાજા સામે અને માસામે વારે વારે જુએ છે) આ લે મા, તને—

યશો—(રાજા આગળ આવેછે) મહારાજનો મારા ઉપર ઘણો-

રાજા—ઉપકાર માનવાનું કંઈ કારણ નથી. એ મેં થાકું આપ્યું.

હું જાણું છું કે એટલામાં તમારું સંકટ દૂર થશે નહિ. પાણુ, બાઈ,
(છોકરાસામે હાથ કરેછે) આ છોકરો મારી આકરીને ઘણો
નાનો છે. મારા કામનો નહિ માટે હું એને પાછો માકલું છું,
એનું તમારે માહું લગાડવું નાહે. કેમ, તમે બોલતાં નથી ?

યશો—મહારાજે ક્ષમા કરવી—

રાજા—શું ?

યશો—મારું દરિદ્ર જોઈને મને લજ્જા આતેછે. એને હું પાછો
લેઈ જઈને શું કરું ? મારાથી એનું પોપણ કેમ થશે ? મેં
એના ઉપર આશા રાખી હતી. હવે હું પ્રાણુ ધારણ કેમ કરીશ ?
(રોવું બંધ કરેછે) એ ઘણો નાનો છે; એને બાપ નથી.
આગળ એનો પરિણામ શો થશે ? મહારાજ, હું અશ્વત્થુ-
હિવાળી છું. ક્ષમા કરવી.

અંતિ—(રંજીત થઈને રાજાનો હાથ પકડેછે) મહારાજ,
મારું એ છે.

રાજા—તું તારી માપાસે રહેશે કે નહિ ?

અંતિ—(આજ્ઞા કરીને) મહારાજ, ત્યારે આપ મને ઘેર
માકલી દેશો ?

રાજા—તું જવાને રાજી નથી ? વાર તો, બાઈ, રહેવા દે એને
મારી પાસે; પણ અહિં રહીને એનું કેમ થશે ? આ કદાપિ
બગડશે. વાર, પણ એનું મને ભય લાગતું નથી.

યશો—એ બગડશે (છોકરાસામે આંખો કરેછે), એ
બગડશે, આપ કહેશો, મહારાજ.

રાજા—શું એ બગડનાર નહિ ?

યશો—(સભય) મહારાજ, હું આપનો અભિપ્રાય સારી રીતે
સમજી નહિ, માટે મારી બેઅદબી ક્ષમા કરવી.

રાજા—મારો અભિપ્રાય એવો છે કે મારા ખીજા અંતિક છે.

તેમના ગુણ સારા નથી; એ તેમની સંગતિએ બગડી શકે, પણ અનુભવી જોઈએ આવો—

યશો—(છાકરાનો હાથ ઝીલે.) ના, મહારાજ; એ તેવો નથી.

રાજા—પણ જુઓ, એનો જરા લાંબો વિચાર કરવો.

યશો—તેવે મને સંશય જ નથી, એને કોઈપણ સ્થળે રહેવા દો.

રાજા—પણ વિદ્યાભ્યાસ વિના એનું કેમ થશે ?

યશો—ભગવાન જે કરશે તે ખરું. તેને શાસ્ત્ર છે, જો એ પરિશ્રમ કરીને ઉદયમાં આવે, ત્યારે મળૂરી કરશે, દર્શિદ્રતા ભોગવશે; પણ એણે દુરાચરણી માત્ર થવું નહિ એટલી મારી ઇચ્છા છે.

રાજા—બાઈ, તમારું મોટાપણ જોઈને મને સંતોષ થયો. તમને સર્વ વાતે સહાય થવું એ મને યોગ્ય છે. (ધણા ભાવેકરીને) તમારી શી ઇચ્છા છે ? શી વાતે હું તમારું પ્રિય કરીશ ? મોકળું મન કરીને બોલો. હું તમારો મિત્ર છું; સંકોચાઓ નહિ.

યશો—(ગદગિત થઈને) હું તમારો કવી રંતિ પાડ વાળીશ ?

રાજા—તમારી અવસ્થા શી છે, તમારી માલમત્તા શી છે, તે મને બધું કહો.

યશો—મારી માલમત્તા જે છે તે હમણા મારી નથી.

રાજા—ત્યારે હું જાણું છું કે તમારા ઉપર ધણું કરજ છે. સરકારમાં તમારી કંઈ પંચાત ચાલી છે, એવું હું સાંભળું છું; તેનું કેમ શું છે ? તે મને કહેશો કે ?

યશો—મહારાજ, એક કજીઓ મારા ઇનામી ગામનો છે તે ક્યારનો ચૂક્યો હોત પણ મારી પાસે નાણું નથી. મારે કોઈનો આશ્રય નથી, હું તે ઘર મેળે ચૂકવવા માટે આવી હતી, પણ તેમ થવું નથી.

રાજા—સારું, ત્યારે તે કંઈ જોડું થયું નથી, તમારો ઇનસાફ હવે વાજપી થશે; માંડ વચન લો. અને હું તમને એક હજાર રૂપિયાની નિરાંત કરી આપું છું. હું જાણું છું કે પછી તમારી સઘળી અડચણો દૂર થશે.

યશો—(પગે લાગેછે) હૈંભાગ્યણી ઉપર, મારા ઉપર આટલી કૃપા !

રાજા—(તેને બોલેછે) તમે આ શું કરેછો, બાઈ ? તમારી હું પ્રાર્થના કરું છું કે બોડા. તમારા જીવંતારે જે સરકારે આકરી બળવીછે તે જોયા થકી તો તું આ કરું છું એ ઘણું થાકું છે. કહો મને હવે, તમે છોકરાનું પાછો તેડી જશો કે નહિ ?

યશો—મહારાજ, અમે વપકાર જન્મોજન્મ, વીસરવાની નથી.

રાજા—અને છોકરા તું હવે માપાસે જઈશ કે નહિ ?

અંતિ—(ઘડી આળસાથે રમેછે) માપાસે હા, મહારાજ.

રાજા—તું મારીપાસે રહેતો નથી ત્યારે ?

અંતિ—વાર, ત્યારે, જેવી મહારાજની મરજી.

રાજા—ત્યારે જો હું હમણા તને માપાસે કાઢું તો તું મારી પાસે થી નહિ જોવા થઈશ નહિ ? અને તારી તો ઇચ્છા છે કે મારી પાસે રહેવું ; અને તારી માની પણ તેવીજ ઇચ્છા છે. વાર, મારે કાંઈ ખીજે પ્રકાર કરવે જોઈએ. બાઈ, તમે અહિં રહો. હું આ આવ્યો.

પ્રવેશ ૧૨.

યશોદાબાઈ, અંતિક.

યશો—(બાજા ઉપર બેસેછે) આહા શો સુદિન આ ! કેવું અકલ્પિત સુખ એ !

અંતિ—કેમ મા ? કેમ ? તું હવે ખુશી થઈ કે નહિ ?

યશો—(તેને પાસે લેછે) અરે મારા પ્રાણસમાન, મારા પરમ-પ્રિય દીકરા !

અંતિ—પણ તને ઘણા ઘણા હર્ષ થયો હોય એવું મને દેખાતું નથી. તને ઘણા આનંદ થાય એવું હું ઇચ્છું છું.

યશો—બાપુ, હવે મોટી લાજ થાયછે, કેમકે હું ભગવતને મેળું દેતી હતી. તું થયો તેવુંજ તારા બાપનું વર્તમાન આવ્યું, તેવારે હું તારાથી દુઃખ પામી અને તું શાને જન્મ્યો, એમ

કહીને તને મેલ્યું મારું; (તે તેને આજિગેછે. અને તેને બ-
ચ્ચી ચ્ચી દેછે) અને તેને તારા હાથથી હું આજ સર્વ સંકટ-
માંથી બાકળી થઈ. તે આજ મારા આસુ સૂકવ્યાં છે ભગ-
વાન, હવે હું ખીજી શાન્તિવાંછા કરું? હું પરિપૂર્ણ થઈ મને
કંઈ અપેક્ષા રહી નહિ. પણ જ્યોત્સ્ન તેટલુંજ તારા ભાઈનું
સુખ માત્ર મારે જાણું છે, પછી મારે સમજું ઠીક થયું.

અંતિ—મારા ભાઈનું કેમ તેનું શું છે?

યશો—જો રાજા સાહેબે તેના ગુણ જાણ્યા તો—

અંતિ—તેમણે જાણ્યું તો પણ તેનું શું થવાનું છે? તે જોયું નહિ
કે તે કેવા કૃપાળુ અને કેવા મોટા છે?

યશો—અરુ. પણ આપણા ઉપર, કેમકે આપણે તેમના કંઈ
અપરજ્ઞ કર્યા નથી.

અંતિ—પણ તેમણે મને વચન આપ્યું છે કે હું કોઈને કહેનાર
નહિ.

યશો—(ખીને) શું તેમણે તને વચન આપ્યું છે? શાનું?

અંતિ—હા અરુજ, મોટે પું ખીરા મા.

યશો—તે તેમને કહ્યું છે તેથી હું થરથરું.

અંતિ—ના કહ્યું એમ કહીરા તો કંઈ કહ્યું નથી, હું જાણુ તો
હતો તેટલુંજ માત્ર કહ્યું. પછી તેમણે મને તેનું આચરણ પૂછ્યું,
તે હું શું અમથુંજ જોટું કહું? તને માલુમ છે કે તે મને
જોટું બાલવાની મનાઈ કરી છે?

યશો—પણ, છેકરા, આ શું કર્યું?

અંતિ—કેમ? સાડી. પું ચિંતા કેમ કરે છે?

યશો—અરે ભગવાન! ચિંતા કેમ કરે છે, એ વળી પૂછે છે!
જો રાજાએ ચોકશાઈ કરી અને જો તેઓએ તે જાણ્યું તો
પછી તારી માનું અને તારા ભાઈનું ડરોકાણું નથી.

અંતિ—(તે રડવા લાગે છે.) ડરોકાણું નથી?

યશો—ચૂપ, કોઈ આવે છે (તે તેને બાકી દે છે અને તેને હિં-

મત આપેછે) એકે સિદ્ધ બોલીશ નહિ; તારી આંખો લૂછ
તને રડતો દોઢો તો એકાદી હાનિ થશે, ચિંતા કરીશ મા.

પ્રવેશ ૧૩.

યશોદાબાઈ, અંતિક, રાજા, સુખરાય, કેસરીસિંહ.

રાજા.—આવો, સિંહજી; આવી આવો. (કેસરીસિંહને) રણુ-
ધીરરાયના પુત્ર કેસરીસિંહ નાયક ગાડી તે તમેજ કે ?

કેસરી—(ધણી નમીને) હા, મહારાજ.

રાજા.—યોગ્ય. તમારા તીર્થસ્થ ધણા સન્નિધન, અને મોટા યુર
હતા. મારી નિશા છે કે તમે પણ તેમની આલ પકડી હશે ;
અને જોણુ કરીને તમે તેમના પુત્ર શોભા એવું કરતા હશો.

કેસરી—મહારાજ, તેમ મારે કરવું, એ મને યોગ્ય છે.

રાજા.—ખરું, તમે યોગ્ય છે; મોટે યોગ્ય હશે તેજ કરશો. આ
શુભે તમારી માતા. એના ગુણ, અને આ છોકરાનું શુભ
લક્ષણ જોઈને તમારું કુટુંબજ ખાતું છે, એવું મારી બુદ્ધિમાં
આવ્યું; અને હું આણુંછું કે તમને સર્વને એકે ઠેકાણે જોવાં,
મોટે અહિં બોલાવી આણ્યાછે.

કેસરી—(વળી જરા ડાળથી નમેછે) મહારાજે એ આજ
મને મોટી આપ્ત આપી.

રાજા.—તમને યોગ્ય છે, તે કરતાં મેં કંઈ વધારે કહ્યું નથી.

કેસરી—મહારાજ, મને આપનું કૃપાપાત્ર કરોછો.

રાજા.—ખરુંજ, તમને ભાગ્યવાન કરવા, એવી મારી ધણી
દ્રઘા છે, પણ તમારું સ્વરૂપ મારા ધ્યાનમાં આવ્યુંછે તે-
મજ વાસ્તવિક છે, એવી મારી નિશા થવી જોઈએ, કેમકે
તમારું નિસ્પૃહતાનું બોલવું, તમારી પ્રાદતાનું ડાળ જોઈને—

કેસરી—એમોહો ! મહારાજ ! ધન્ય હું.

રાજા.—તે ઉપરથી મને જણાયછે કે એક તો તમે ધણી
મોટા છો; અથવા ધણી નહારા છો, પણ આવાં માઆપને
પોટે ખીજા છોકરા થનાર નહિ ; નહિજ. વાર ત્યારે આ

સમયે મારે તમારી સેવા શી કરશી? તમને એક પદવી ઉપર અધિક ચઢાવ્યા, તો તેણે તમારી યોગ્યતા ધણી વધરો, એક કંઈ દેખાતું નથી? વાર, તમને કેમ જણાયછે?

સુખ—(લગાર વિચાર કરીને) સાચું, મહારાજ.

રાજા.—વાર એક પદવી મૂકી, બીજી પદવીએ ચઢાવ્યા તો જમાદાર માત્ર થશો; સો મુજબ ઉપર સર, તેમાં પણ કંઈ વતું નથી, પણ થયેલું (સુખરાયને બોલી રહે છે) રાય, તમારા ભાણેજની યોગ્યતા વિષે તમારું શું મત છે?

સુખ—(લગાર ચેતરાઈને) મારું, મહારાજ? મારું મત?

રાજા.—એ ભાણેજ ઉપરથી સુપરીત હશે એવું દેખાયછે.

સુખ—તો, મહારાજ, ઘણું સુપરીત છે; હું જાણું છું કે એ હિંમતવાન છે, અને આગળ થઈ નીપજશે.

રાજા.—(કેસરીસિંહ સામું તે પિંતાની પેઠે જુએ છે) કેમ સિંહજી, એ ખરું કે?

સુખ—અને વળી એ સ્વરૂપે પણ ફાંજી દેખાયછે.

રાજા.—હા, એ સારો જીવાન છે એ મને પ્રત્યક્ષ દેખાયછે, પણ એનું આચરણ, એની રીતિ કેવી છે? તમને એવી હલકી વાતો પૂછવાને મને લાજ આવેછે. પણ મુખ્યત્વે કરીને એ કયા પ્રકારનો મનુષ્ય છે તે મારે જાણવું જોઈએ.

સુખ—(હસીને) લગારેક રંગીલા; કોઈ સમયે લગારેક છે પણ ઠીક છે, પણ મહારાજ, એ સિપાઈને દૂષણ નથી.

રાજા.—ખરું કે? મને એ આજ્ઞાથી સમજાવું નહોતું. હવે, બાઈ, મારે તમારી સાક્ષ માત્ર જોઈએ. તમે એ વિષે શું કહેછો? (લગાર વિચારીને)—કંઈ નહિ, હું જાણું છું.

યશો—હું તે વિષે શું કહું, મહારાજ?

રાજા.—જો તમને સ્મરણ હોય તે ખરું કહેજો.

યશો—પણ, મહારાજ, મારાથી તે કહેવારો? મારે તેની પ્રશંસા કરવી છે, તે હું તેની સમક્ષ કરું તો મહારાજ માનશો કે?

અથવા, જે જેનાં આચરણ પ્રમાણે તેને ફળ તત્કાળ દેઈ રોકોછે, એવા પાસે મને તેની ખોટી વાત બોલાવવી યોગ્ય છે? રાજા.—(હસીને) બાઈ તમે મોટાં સુમ્મ છો. એ કેસરમાં તમે માંડે કૃપાળુ પાણું રાખીને, બાંયડીએનાં પૌઠપાણું દેખાડ્યું. તમારી પ્રસાદ હું મને ન કરું? (કેસરીસિંહને જરા ગંભીર વાણીએ) સિંહજી, એક એકની ચાલ નિરનિરાળી હોય છે; તેટલી મારી જાય છે. કોઈને વધારવું, એવું મારા મનનાં આવું એટલે હું પહેલાંથી તેને મોરારામાં મૂકું એ તમને કેમ દેખાય છે?

કેસર.—(ખીને અને ગભરાઈને) મહારાજ, હેં હેં હેં—

રાજા.—હા, મારી ચાલ એવી જ છે. તારી તરવાર સુખરાયને સ્વાધીન કર. તારાવિષે મને લગાર સંકોચ દેખાણો હોત તો એટલું ન થાત. પણ અફસોસ! આ બોલવામાં પૌઠપાણું, પોતે દુર્ગણી છે એ પોતાના મનમાં સમજીને જે એવા ભરોસાનું બોલવું બોલે છે તે મનુષ્યકી શાની આરા રાખવી? તે મનુષ્યે મને ક્રોધ આણ્યો એવું કોઈ જાણશે? તે મનુષ્ય પોતાની મહા મોટી માને આ પ્રમાણે ગાંજી એવું કોણ માનશે? એટલું કરીને પણ ફરીથી-(ક્રોધથી) ઘસો રે એને એક મહિનો બંદીખાનામાં. બાઈ, ખરું કહું છું કે તમારે સાચું હું એનું કંઈ આધિક મનમાં લાવતો નથી. બાકી જે વાતો મારે કાને આવે છે તે ઉપરથી મને દેખાઈ આવ્યું કે એ મોટો અપરાધી છે. (રૌપ્યુક્ત અને તીવ્ર વાણીએ) સુખરાય, આવો ઉપર, એનું કંઈ ખોટું આચરણ દીઠામાં આવે તો મને તત્કાળ જણાવજો—સમજ્યા? તે ક્ષણે હું એને આગળ યોગ્યતાએ ચઢાવવાનો છું, મોટે (સુખરાયસાહેબને) સુખરાય, તમારે અથવા (નમ્ર વાણીએ) તમારે બાઈ મારી પાસે આ વખત એની સિકારસ કરવી નહિ. એને કંઈ પણ મિષે કાંઈ આપવું નહિ. એને જોઈતું હોય તો એણે પોતાના રાજમુરામાંથી ખર્ચ ચલાવવો. (આંગળીએ

સૂચના કરે છે.) હવે જન્મો જી તમ્મરી બંદીશાળામાં. (સુ-
હારૂ અને કેસરીસિંહ જાય છે.)

પ્રવેશ ૧૪.

રાજા, યશોદાબાઈ, અંતિક.

રાજા.—કેમ, બાઈ, તમે કંઈ સુ ખાંદેખાખ્યાં છો?

યશોદા.—મહારાજ, હું માલું.

રાજા.—પણ તમે હજાર અન્નાન મૌ જેવાં નથી, કે જે લંગાર
છોકરાને દુઃખ થાય માટે તેને પુરિક્ષા કરતાં નથી.

યશોદા.—તે મમતા કરે છે તે ખાટી મમતા છે, પણ મને ચિંતા એ-
ટલીજ કે તે હવે જન્મસૂચી મહારાજની કૃપામાંથી જાય નહિ.

રાજા.—તે વિષે તમે કાળજી ન કરશો; મારા મનમાં એટલુંજ,
કે હું તેના ઉપર જે આગળ ઉપકાર કરવાનો છું તેને યોગ્ય થવું
અને તેના વયસામું પણ કંઈ જોઈ જોઈએ; માટે હું તેને થયેલા
અપરાધક્ષમા કરીશ; પણ એમવું સદા નહિ કરું. જોઈએ આવો
કેમ થાય છે તે. એકાદાને પશ્ચાત્તાપ થઈને તે કાણે આવે છે, કે
એકાદો ઊલટો અધિક બગડે છે. તે કેમ પણ હો, તમે સ્વસ્થ
રહો. હું જાણું છું કે હવે તમારો છોકરો માર્ગે આવશે, અને તે
જેમ જેમ સુધરશે તેમ હું તેના ઉપર કૃપા કરીશ. (અંતિકબાણો
વળીને) આ છોકરા વિષે મેં શું ધાર્યું છે તે તમે જાણો છો?

યશોદા.—જે કંઈ હશે તે તેના કલ્યાણાર્થજ હશે, મહારાજ. મહા-
રાજા, આપનું મોટાપણું જોઈને, આપનું કલ્યાણચિંતન કર્યા-
વિના, મારો એક દિવસ પણ નકામો ગયો નથી. પણ
આપના ગુણ આજ પ્રત્યક્ષ જોઈને મેં જાણ્યું કે મેં આપનું
સ્વરૂપ કંઈ જ જાણ્યું નહિ.

રાજા.—તમને માલૂમ છે? હું હચ્ચું કે એને મારા રાજ્યનો
સ્તંભ, મારો વિશ્વાસુ સેવક, અને મારાં છોકરાંનો મિત્ર કરી
રાખવો કે જે એકાદ દહોડા પ્રસંગ પડ્યો તો પોતાના આપ
પ્રમાણે રાજ્યના કલ્યાણાર્થ પ્રાણ અર્પણ કરશે.

પ્રવેશ ૧૫.

રાજા, યશોદાબાઈ, અંતિક, પિન્નમતદાર.

સેવક.—મહારાજ, વિનંતે છે, બૃહાર રાજશાળાગુરુ માં આ છે.
રાજા.—તમને માહે આવવા દો. બાઈ, મારા મનમાં છે તે હું
હમણા તમારા સમક્ષ કહું છું. તમને સ્વચ્છ માત્ર.

પ્રવેશ ૧૬.

રાજા, યશોદાબાઈ, અંતિક, રાજશાળાગુરુ.

ગુરુ.—(નમે છે) મહારાજની આજ્ઞા સાંભળવા સિદ્ધ છું.

રાજા.—ઘણા સંતાપ થયો. બાલાવ્યા હતા એમિલાસાર કે
રાજશાળામાં મોટાનાં છોકરાં તમને શું આપે છે ?

ગુરુ.—મોટાનાં છોકરાં મહારાજ ? તે માળાપના મોટપણ ઉપર છે.

રાજા.—વાર, પણ તમે જાણો તે કહો.

ગુરુ.—છસે રૂપિયા વર્ષના, મહારાજની આજ્ઞા થયાથી.

રાજા.—વાર ત્યાર, આ છોકરો તમારે સ્વાધીન કરવા હું
હચ્છું છું. તેમણે એને જે જોઈશે તે હું પૂરું પાડીશ. પણ
પ્રથમ મને કહો કે છોકરાએની ચાકરી ઉપર કોણ રહે છે ?
કેમકે તે મુખ્ય જોવું જોઈએ.

ગુરુ.—જુદા જુદા ઉપગુરુએ છે.

રાજા.—તે હું જાણું છું કે તેઓ પોતપોતાના કામમાં ચોખ્ખા
હશે, પણ હું તેમને એમણે નથી. મારો સર્વ ભરોસો
તમારા ઉપર છે, તમે મારા ધ્યાનમાં બિતર્યા છો, માટે કૃપા
કરીને તમે પોતે આ છોકરાની સર્વ તપાસ રાખજો.

ગુરુ.—જેવી આજ્ઞા.

રાજા.—હું આજ્ઞા કરીને નથી કહેતો. સંતાપે એ તમારે માન્ય
કરવું.

ગુરુ.—મહારાજનો જેમાં સંતાપ છે તે મારે કરવું તેમાંજ માફ
કર્યાણ છે.

રાજા.—હું તમારો ઉપકારી થઈશ. (અંતિકને હાથ પકડીને)
મારા છોકરા આવ. આ ગુરૂ જોયા ? નહિ ? એ ધણા સાંત
અને મજબૂત છે; તું એમની સાથે જઈને એમની પાસે
રહે, અને સારો વિદ્યાર્થી સ કર.

અંતિક.—(ક્ષણભર ગુરૂના મોઢા પાંખું જોઈને) હા, મહારાજ.

રાજા.—પણ એ તારા ધણી, અને તારા હિતકર્તા, એવા તું
એમને માન. એમના વ્યવસ્થા આજે ચાલીશ માત્ર અને
એમની મોટી મર્યાદા પાળ. અને જો એમણે તારી ક્યાંદારી—

અંતિક.—તેવિષે મહારાજે નિશ્ચિત રહેવું.

રાજા.—કેમકે હમણાજ તારી દૃષ્ટિએ પડ્યું કે હું જોવા ગય-
વાન ને સુરે, એવોજ દુરંદુર ને મોઢો છું. તારો જરા
કળિયો સાંભળ્યો તો—હો !

અંતિક.—(મોટી નમ્રતાએ ગુરૂને નમસ્કાર) ગુરૂજી, તમે મારા
ઉપર રીસારો એમ હું કદી કરવાનો નહિ.

રાજા.—આ છોકરો તમને જોવા જણાય છે ?

ગુરૂ.—મહારાજ, આપનો વરદહસ્ત જોને માથે છે તેને શું
જોવાનું છે ! હું એને મારા છોકરા પ્રમાણે ચલાવીશ.

રાજા.—વાર ત્યારે એને લેઈ જાઓ. બાહ્ય, એ વાતની તમને
કંઈ અડચણ નથી એમ મને જણાય છે.

યશો.—હે ભગવાન ! અડચણ ? મહારાજ.

રાજા.—જા ત્યારે પ્રિયકર, અને કદી સદાચરણ, સાચો માર્ગ
છોડીશ મા. તને કશી પણ વાતનું હું આજે પડવા દેઈશ
નહિ, પણ તું મને ખિન્ન જોવા દેખાય છે.

અંતિક.—(રાજાનો હાથ ઝાલે છે) ધધિર તમને સર્વ સુખ આપો.

રાજા.—(કોમળતાએ) અને તને પણ તેવાંજ આપો. અને
તારું કલ્યાણ કરો, મારા મિત્ર. આહો ! તેનું હૃદય કેવું બ-
રાય છે ! (ગુરૂને) હવે તમે એને તેડી જાઓ. અને બાહ્ય તમે
એની સાથે જાઓ, અને તમારો છોકરો જ્યાં રહેવાનો
છે તે સ્થળ જાઓ.

યશો—(સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરેછે.) મહારાજના ઉપકાર, હું શું-
(તેનો કંઠ ભરાયો, અશ્રુના ઝોધ આભ્યા, બોલાતું નથી.)

રાજા.—એ તમે શું કરો છે, બાઈ! એ મને ગમતું નથી.

યશો—મને એ પણ—

રાજા.—(તેને બળાત્કારે ઊંઠાડે.) મારી માતા, તું મને એટલું
મોઠપણું આપીશ મા. ઊંઠાડી લે.

યશો—(તે ઊંઠાડે) વાત ત્યારે, હું હવે આજ, લેઉં છું. (હિંચા હાથ
કેંદ્રે) હું એ આપું (નિત્ય ભગવત્પ્રેમ કરતી જઈશ અને
તમારા જેવા ઉદાર, દીનદમ્પીજ, એ મનુષ્ય સદા કલ્યાણ હોવા
માટે તેની પ્રાર્થના કરીશ. ન

રાજા.—(તેને ચાર ડગલાં પહોંચાડેછે) આવજો. બાઈ, તમારું
ભગવાન સાંઠું કરો!

(તે સર્વ જાંઠીને જાયછે.)

પ્રથમ ભાગ સમાપ્ત.

